

CENTRAL **ASIAN** **ECONOMIC** **REVIEW**

ISSN 2224 – 5561

CENTRAL ASIAN
ECONOMIC REVIEW
VOLUME 6 (135)

2020

Central Asian Economic Review

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және коммуникация
министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16353-Ж
23.02.2017 ж.
ISSN 2224 – 5561

№6 (135) 2020
1996 жылдан бастап
шыға бастады

Негізін қалаушы
«Нархоз Университеті» КеАҚ

«Нархоз Университеті» КеАҚ Central Asian Economic Review ғылыми-редакциялық кеңесі

Бас редактор С.А. Святлов	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Редактордың орынбасары С.С. Арыстанбаева	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Редакциялық алқа		
А.А. Адамбекова	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Л.М. Байтенова	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Ш.М. Қантарбаева	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
А.М. Сейітқазиева	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Ж. Симанавичене	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Mykolas Romeris Университеті</i>
Ш.А. Смағұлова	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Ұ.А. Текенов	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
С. Ы. Өмірзақов	—	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Е.А. Абенова	—	<i>педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
А. Акимов	—	<i>PhD, профессор, Griffith Университеті</i>
Л.Қ. Баймағамбетова	—	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Нархоз Университеті</i>
К. Браувайлер	—	<i>PhD, профессор, Қолданбалы зерттеулер Университеті</i>
Ж. М. Дюсембекова	—	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
М. Ж. Жарылқасынова	—	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Нархоз Университеті</i>
Р. Елшібаев	—	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Нархоз Университеті</i>
Д. Ким	—	<i>PhD, зерттеуші профессор, Нархоз Университеті</i>
Т. Медени	—	<i>PhD, профессор, Yildirim Beazit Университеті</i>
Е. Өскенбаев	—	<i>PhD, зерттеуші профессор, СДУ</i>
М. М. Рысқұлова	—	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
А.Ж. Сарсенбаева	—	<i>«Фортуна Полиграф» баспасы ЖШС-нің бас директоры, журналдың жауапты редакторы</i>
Н.Ж.Айтенов	—	<i>Ғылыми зерттеулер бөлімінің координаторы, журналдың техникалық редакторы, Нархоз Университеті</i>

Central Asian Economic Review

Журнал зарегистрирован в
Министерстве информации и
коммуникаций Республики Казахстан

Свидетельство № 16353-Ж
23.02.2017 г.
ISSN 2224 – 5561

№6 (135) 2020

Издается с 1996 года

Учредитель
НАО «Университет Нархоз»

Редакционный совет Central Asian Economic Review НАО «Университет Нархоз»

Главный редактор
С.А. Святков

доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз

Заместитель редактора
С.С. Арыстанбаева

доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз

Редакционная коллегия

А.А. Адамбекова	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Л.М. Байтенова	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Ш.М. Кантарбаева	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
А.М. Сейтказиева	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Ж. Симанавичене	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Mykolas Romeris</i>
Ш.А. Смагулова	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
У.А. Текенов	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
С.И. Умирзаков	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Е.А. Абенова	–	<i>кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
А. Акимов	–	<i>PhD, профессор, Университет Griffith</i>
Л.К. Баймагамбетова	–	<i>кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
К. Браувайлер	–	<i>PhD, профессор, Университет прикладных исследований</i>
Ж.М. Дюсембекова	–	<i>кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
М.Ж. Жарылкасинова	–	<i>кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Р. Елшибаев	–	<i>кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Д. Ким	–	<i>PhD, профессор-исследователь, Университет Нархоз</i>
Т. Медени	–	<i>PhD, профессор, Университет Yildirim Beazit</i>
Е. Оскенбаев	–	<i>PhD, профессор-исследователь, СДУ</i>
М.М. Рыскулова	–	<i>кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
А.Ж. Сарсенбаева	–	<i>ген.директор ТОО «Издательство «Фортуна Полиграф», ответственный редактор журнала</i>
Н. Ж. Айтенов	–	<i>Координатор Отдела научно-исследовательских работ, технический редактор журнала, Университет Нархоз</i>

Central Asian Economic Review

This Journal is Registered in the Ministry
of Information and Communication of
The Republic of
Kazakhstan

Volume 6 No. (135) 2020

*The journal has been published
since 1996*

Document №16353-Ж
23.02.2017 year
ISSN 2224 – 5561

The Founder
NP JSC «Narxoz University»

Editorial Board Central Asian Economic Review NP JSC «Narxoz University»

Chief Editor
S.A. Svyatov

Doctor of Economics, Professor, Narxoz University

Deputy Editor
S.S. Arystanbayeva

Doctor of Economics, Professor, Narxoz University

Editorial Board

A.A. Adambekova	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
L.M. Baitenova	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Sh.M. Kantarbayeva	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
A.M. Seitkaziyeva	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Z. Simanaviciene	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Mykolas Romeris University</i>
Sh.A. Smagulova	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
U.A. Tekenov	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
S.Y. Umirzakov	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
E.A. Abenova	–	<i>Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
A. Akimov	–	<i>PhD, Professor Griffith University</i>
L.K. Baimagambetova	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Professor, Narxoz University</i>
C. Brauweiler	–	<i>PhD, Professor, University of Applied Sciences</i>
Zh. M. Dyussembekova	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
M.Zh. Zharylkasinova	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
R. Yelshibaev	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Professor, Narxoz University</i>
D. Kim	–	<i>PhD, Professor, Narxoz University</i>
T. Medeni	–	<i>PhD, Professor, Yildirim Beazit University</i>
E. Oskembayev	–	<i>PhD, research professor, SDU</i>
M.M. Ryskulova	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
A.Zh. Sarsenbayeva	–	<i>Executive editor, Director of “Fortuna Polygraph” Publishing house</i>
N. Zh. Aitenov	–	<i>Coordinator of the Research Department, Narxoz University</i>

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКА
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ДАМУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА ЖОБАЛЫҚ БАСҚАРУДЫ ЕНГІЗУ	
Ш. А. Смағұлова	6
PROFESSIONALIZATION OF THE STATE APPARATUS: MAIN STAGES AND PROSPECTS	
R. Sergaliyeva, R. Bugubayeva, L. Tretyakova	19
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖҰМЫС КҮШІ АРТЫҚ АЙМАҚТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (Жамбыл облысының мысалында)	
С. А. Илашева, Б. Д. Бекназаров, С. С. Есенбекова	32
PROBLEMS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN	
Zh. Aubakirova, E. Aimagambetov.....	46

ҚАРЖЫ ЖӘНЕ ЕСЕП
ФИНАНСЫ И УЧЕТ

PROFITABILITY DETERMINANTS OF BANKS IN THE COUNTRIES WITH LOW INTEREST RATES	
A. Faizulayev, A. Bazarbayeva, A. Sailau.....	58
ҚҰРЫЛЫСТАҒЫ КІРІСТІ ЕСЕПKE АЛУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	
Н. С. Нуркашева, М. Д. Жумабаева, Г. Т. Андыбаева	71
FORMATION FEATURES OF THE DEVELOPMENT STRATEGY OF FOREIGN COMMERCIAL BANKS	
Y. V. Trofimova, V. N. Nepshina, N. P. Urazova	82

ЭКОНОМИКАДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ЭКОНОМИКЕ

КЛЮЧЕВЫЕ ФАКТОРЫ УСПЕХА IT-ПРОЕКТОВ	
Г. С. Муханова, А. У. Кукетаева	94
ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ ВЕДЕНИЯ БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	
А. Н. Казиева, А. О. Ағымбай, Н. Т. Сейткалиева	109

БИЗНЕС ЖӘНЕ ТУРИЗМ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ТУРИЗМ

ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ МУЛЬТИПЛИКАТИВТІ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ («Бұйратау» ұлттық паркінің мысалында)	
А. Ж. Сапиева, Е. Нұрұлы, Ж. М. Асипова.....	116
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨНІРЛІК ТУРИСТІК РЕСУРСТАРДЫ ЖЫЛЖЫТУ СТРАТЕГИЯСЫ (Жамбыл облысы мысалында)	
А. Г. Аблеева, Б. И. Актымбаева, Н. Ж. Сулейменова	127

CONTENT

PUBLIC ADMINISTRATION AND REGIONAL ECONOMY

APPLICATION OF PROJECT MANAGEMENT IN THE IMPLEMENTATION OF STATE
DEVELOPMENT PROGRAMS IN KAZAKHSTAN

Sh. A. Smagulova 6

PROFESSIONALIZATION OF THE STATE APPARATUS: MAIN STAGES AND PROSPECTS

R. Sergaliyeva, R. Bugubayeva, L. Tretyakova 19

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF LABOR SURPLUS REGIONS OF KAZAKHSTAN
(on the example of Zhambyl region)

S. A. Ilasheva, B. D. Beknazarov, S. S. Esenbekova..... 32

PROBLEMS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Zh. Aubakirova, E. Aimagambetov..... 46

FINANCE AND ACCOUNTING

PROFITABILITY DETERMINANTS OF BANKS IN THE COUNTRIES WITH LOW INTEREST RATES

A. Faizulayev, A. Bazarbayeva, A. Sailau..... 58

MODERN APPROACHES TO ACCOUNTING FOR INCOME IN CONSTRUCTION

N. S. Nurkasheva, M. D. Zhumabayeva, G. T. Andibaeva 71

FORMATION FEATURES OF THE DEVELOPMENT STRATEGY OF FOREIGN COMMERCIAL BANKS

Y. V. Trofimova, V. N. Nepshina, N. P. Urazova 82

INFORMATION TECHNOLOGIES IN ECONOMY

KEY SUCCESS FACTORS OF IT PROJECTS

G. S. Mukhanova, A. U. Kuketayeva 94

ADVANTAGES AND CHALLENGES OF DOING BUSINESS IN KAZAKHSTAN IN A DIGITAL ECONOMY

A. N. Kazyieva, A. O. Agymbay, N. T. Seitkalieva 109

BUSINESS AND TOURISM

EVALUATION OF THE MULTIPLICATIVE EFFECT OF ECOTOURISM DEVELOPMENT
IN KAZAKHSTAN (on the example of the "Buyratau" National Park)

A. Zh. Sapiyeva, Ye. Nuruly, Zh. M. Assipova.....116

PROMOTION STRATEGY FOR REGIONAL TOURIST RESOURCES IN KAZAKHSTAN
(on the example of Zhambyl region)

A. G. Ableeva, B. I. Aktymbaeva, N. Zh. Suleimenova 127

МРНТИ: 06.56.31, 82.33.13

JEL classification: H11, H53, H72

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ДАМУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА ЖОБАЛЫҚ БАСҚАРУДЫ ЕНГІЗУ

Ш. А. Смағұлова

Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – мемлекеттік бағдарламалардың іске асырылуына жалпы экономикалық талдау, сондай-ақ Қазақстанның мемлекеттік секторында жобаларды басқару тәсілдерін енгізу қажеттілігі туралы ұсыныстар беру.

Әдіснамасы. Ұсынылған мақаланы жазу барысында келесідей әдістер қолданылды - зерттеу тақырыбы бойынша алдыңғы қатарлы әдебиеттерге шолу жасау, салыстырмалы бағалау, экономикалық, жүйелік, кестелік және сапалық талдау.

Зерттеу бірегейлігі / құндылығы. Жұмыстың құндылығы Қазақстандағы ұлттық бағдарламалар мен жобаларды іске асыруға негізделген экономикалық бағалауды және салыстырмалы талдауды жүзеге асыруды көздейді. Сонымен бірге, Қазақстанның мемлекеттік органдарында жобалық менеджменттің принциптері мен стандарттарын енгізудің орындылығы дәлелденген. Сонымен қатар, проблемалар анықталып, ұлттық бағдарламаларды мемлекеттік басқаруды жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Зерттеу нәтижелері. Алынған негізгі нәтижелерге келесі жағдайлар кіреді: қысқаша экономикалық жағдай және жобалық басқаруды қолдану бойынша әдебиеттерге шолу жасалды; мемлекеттік қызметкерлердің штаттық және нақты саны талданды; қолданыстағы мемлекеттік бағдарламаларға жалпы бағалау жүргізілді; «2020 - 2021 жылдарға арналған Жұмыспен Қамтудың Жол Картасын» іске асыру негізінде бюджеттік ресурстарды мақсатты пайдалану бойынша мемлекеттік аудиттің нәтижелері анықталды; мемлекеттік бағдарламаларды іске асырудың тиімділігіне кедергі келтіретін себептер анықталды; Қазақстанда Мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды жүйелі реттеуді жақсарту бойынша ұсынымдар ұсынылды.

Түйін сөздер: мемлекеттік басқару, Қазақстан, мемлекеттік қызметкерлер, ұлттық бағдарламалар мен жобалар, мемлекеттік сектор, жобалық басқару стандарттары.

КІРІСПЕ

Мәселені белгілеу. Әлемдік экономиканың тұрақсыз дамуы, шикізатқа сұраныс пен бағаның төмендеуі, АҚШ мен Қытай арасындағы мерзімді, сауда қақтығыстары Батыс елдері мен Ресей арасындағы санкциялардың сақталуы салдарынан туындаған сыртқы факторлардың қысымының өсуі, әлемдегі күрделі геосаяси жағдай – әлеуметтік-экономикалық даму үшін жағымсыз салдарға, шетелдік капитал ағынының төмендеуіне және Қазақстанның сыртқы қарызының ұлғаюына алып келеді.

Мұндай дағдарыс жағдайында мемлекеттік жобалар мен бағдарламаларды іске асыруға бөлінетін қаражатты ұтымды және тиімді пайдаланудың өзектілігі артады.

Қазақстанда бұрын жобалық менеджменттің нормативтік базасы құрылды, бірінші стандарт 2016 жылы қабылданды. Содан кейін тағы екі стандарт қабылданды – бағдарламалар мен жобалар портфелін басқару және бағдарламаларды басқару. Осылайша, үш қазақстандық стандарт бар. Алайда нормативтік базаны ретке келтіріп, ұлттық стандарттарды үйлестіру керек.

Бүкіл әлемде жобалық менеджмент – бұл белгілі бір ережелермен жоғары стандартталған бірыңғай тәсіл, оны сақтау керек [1].

Қазақстандық мемлекеттік билік органдарының жұмысында жобалық менеджмент құралдарын пайдалану өте өзекті бағыт болып көрінеді. Алайда, әзірге оны қолдану қарқыны, жылдамдығы және басымдықтары айтарлықтай жандандыруды қажет етеді.

Қазіргі уақытта мемлекеттік бағдарламалар мен жобалардың 50 пайыздан астамы мерзімдерді бұза отырып орындалуда. Сонымен қатар, мемлекеттік бағдарламалардың көпшілігі қаржыландыру көлемінен асып түседі.

Жобалық басқаруды енгізу – бұл мемлекеттік бағдарламалар мен инвестициялық жобаларды табысты іске асыруға арналған тәсіл. Ол шенеуніктердің практикалық тәжірибесін, біліктілігін және тиімді өзара іс-қимылын арттыруға негізделген. Бұл жерде тәуекелдерді болдырмау және Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі мен экономикалық дамуы жағдайында басымдықтарды белгілеу үшін шет елдердің оң тәжірибесін пайдалану қажет.

Әдебиетке шолу. Жобаны басқару тәсілдерін негіздеу үшін біз библиографияға шолу жасаймыз.

Бүгінде көптеген елдердің үкіметтері өзара тиімді ынтымақтастыққа қол жеткізу саласындағы міндеттерді шешу үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестікті іске асыруда. Әсіресе, бұл коронавирустық пандемия жағдайында. Сондықтан мемлекеттік сектор мен жеке бизнес "болашақ экономикасын" құру үшін бірігуі тиіс [2].

Жобаларды іске асыруға инвестициялар тартудың маңыздылығы мемлекеттік басқарудың деңгейі мен мазмұнына байланысты (Crawford, Helm, 2019). Бұл жерде айта кету керек, мемлекетті басқару саяси қысым мен қоғамдық бақылауға байланысты. Бұл тұрғыда жобаларды басқаруда мемлекеттік шешімдер қабылдауда белгісіздік пен түсініксіздік орын алады [3].

Қазіргі уақытта әлемдік экономикада "Желілік әкімшілік ұйымдар" (Network administrative organization, NAO) дами бастады. Мұндай ұйымдар өздерінің бірлескен қызметін басқару үшін әкімшілік орган құрады. Мұнда мемлекеттік құрылымдар да, бизнес қауымдастықтар да қатысады. Бұл ұйымдардың негізгі міндеті – шығындарды оңтайландыру және ресурстарды тиімді бөлуде жобаларды басқару мәселелерін үйлестіру [4].

Aubry & Brunet "Ұйымдастырушылық дизайн" (Organizational design) әдісі жобаларды әзірлеу, қолдау және басқаруда Үкіметтің қызметінде маңызды рөл атқарады деп санайды. Бұл әдісті қолдану ұйымдастырушылық өзгерістерді жүзеге асыруға және жобаларды басқарудағы бизнес-процестердің өнімділігін арттыруға оң әсер етеді [5].

Winch (2019) жұмысында "Жобаларды стратегиялық басқару" (Strategic management of projects) мемлекеттік деңгейдегі басқару қағидаттары арасындағы өзара қарым-қатынасты қамтитыны атап өтілді. Екінші жағынан, микро деңгейдегі ішкі процестер – фирмалар мен кәсіпорындар арасында байланыс бар. Демек, жобаларды басқару өндірістік қызметтің сапасын ынталандыру мақсатында мемлекеттік және жергілікті деңгейде байланысты қолдайды [6].

Мемлекеттік инвестициялық жобаларды (Public investment projects) басқару мемлекеттік мекемелер арқылы Үкімет деңгейінде жүзеге асырылады. Бұл мекемелер жобаны іске асырудың басынан аяғына дейін орындауға жауапты. Бағдарламалар мен жобалар ресурстарды оңтайлы бөлуді ескереді және ықтимал тәуекелдерді анықтайды. Мемлекеттік жобаларды басқару белгілі бір мақсаттар мен нәтижелерге қол жеткізу үшін әдістер мен құралдар жиынтығын қолданады. Соңғы он жылда ірі кешенді қоғамдық жобаларды басқаруға деген қызығушылық артты. Сондықтан мемлекет мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды тиімді ұйымдастыру процесіне белсенді қатысады [7].

Бүгінде мемлекеттік сектор мекемелері өз қызметін оңтайландыруға байланысты мәселелерді бастан кешуде. Атап айтқанда, жобалық басқару саласындағы ұйымдастырушылық тиімділікке қол жеткізу проблемасы өткір болып отыр. Сондай-ақ бұл жерде мемлекеттік секторды басқаруды кешенді трансформациялау жөніндегі аспектілер маңызды мәнге ие болады. Басқаруды трансформациялаудың бұл үрдісі "Жаңа мемлекеттік басқару" ("New Public Management", NPM) деп аталды. "NPM" философиясы мемлекеттік секторда нарықтық философия мен практиканы кеңінен енгізуді талап етеді. Ол өлшенетін нәтижелерге қол жеткізу үшін стратегиялық жоспарлауды, бағдарламалық қамтамасыз етуді, тәуекелдерді басқаруды және есеп берушілікке көбірек көңіл бөлуді жүйелі түрде қолдануды атап көрсетеді [8].

Жалпы, ұсынылған библиографияға шолу ұлттық бағдарламаларды мемлекеттік басқару жүйесінде жобалық менеджмент критерийлерін қолданудың өзектілігі мен маңыздылығын сипаттайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстанда ұлттық бағдарламалар мен жобалардың нысаналы индикаторларын орындау сапасы мемлекеттік қызметшілердің біліктілігі мен уәждемесіне байланысты.

2020 жылдың күзінде мемлекеттік қызметшілердің штат саны 97 000 адамды құрайды. Немесе бұл экономикалық белсенді қазақстандық халықтың 1,1 %-ы (9,2 млн. еңбекке қабілетті азаматтар).

Соңғы 8 жылдағы мемлекеттік қызметшілердің санына талдау жүргіземіз (кесте 1).

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің штаттық саны, 2013-2020 жылдар (адам)

Көрсеткіштер	ЖЫЛДАР							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Халық саны	16910246	17160855	17415715	17669896	17918214	18412742	18612967	18810052
Мемлекеттік қызметкерлер саны	91077	97831	99318	98886	98705	98499	97400	97000
Ескерту – [9] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған								

1-кесте бойынша мемлекеттік қызметшілердің саны біртіндеп азайып бара жатқаны байқалады. Сонымен, егер 2018 жылы бізде 98 499 мемлекеттік қызметкер болса, 2019 жылы – 97 400-ға төмендеді. Ал 2020 жылдың соңына қарай 97 000 адамды құрады. Ішінара мемлекеттік қызметшілердің санының өсуі әскери және басқа да күштік құрылымдарының бір бөлігі азаматтық мемлекеттік қызметшілер санатына ауыстырылғандығымен түсіндіріледі.

Республикадағы шенеуніктер санының төмендеу себептеріне мыналар жатады: кәсіби және этикалық талаптардың төмендеуі; еңбек өнімділігі жеткіліксіз; мемлекеттік қызметтің көптеген функциялары бәсекелестік ортаға берілді; цифрландыруды енгізу белгілі бір функцияларды электронды технологияларға беруге мүмкіндік береді және т.б.

Сондай-ақ, бұл жерде халық санының өсу қарқыны жылдам артып, 2016 жылдан бастап мемлекеттік қызметшілердің саны қысқарып келе жатқанын атап өтуге болады.

Талдау барысында халық санының өсу қарқыны мемлекеттік қызметшілердің өсу деңгейімен салыстырғанда жылдам өсіп келе жатқаны байқалады. Егер мемлекеттік қызметшілердің өсу қарқынын 2015 жылдан 2020 жылға дейінгі аралықты салыстыратын болсақ, 2 %-ға төмендегені байқалады. Бұл жерде 2015 жылдың таңдалу себебі – мемлекеттік қызметшілердің саны ең жоғары болғандығы. Бұл ретте халық санының өсу қарқынының артуы жылдамдап, 9 %-ды құрайды. Бұл дегеніміз, 2020 жылдың соңына қарай елдің бір тұрғынына келетін мемлекеттік қызметшілер саны азайғанын білдіреді. Бұл тиімділік тұрғысынан жақсы.

Алайда мемлекеттік қызметшілер аппаратын қысқарту қарқынын жеделдеткен жөн. Біліктілігі, жауапкершілігі мен уәждемесі жоғары мемлекеттік қызметшілерді ғана қалдыру керек.

Шындығында, мемлекеттік қызметшілердің штаттық және нақты саны бір-бірінен ерекшеленеді (кесте 2). Зерттеу деректері бойынша, бұл мемлекеттік қызметтегі жалақының төмен болуымен, жұмыс жүктемесімен, мемлекеттік қызметшілердің құзыреттілігінің жеткілікті деңгейінің болмауымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, ынталандырудың жеткіліксіз деңгейі бар, мысалы, сыйлықақылар немесе жалақы берілген кезде, бір санаттағы барлық мемлекеттік қызметшілер бірдей ақы алады. Алайда, барлық шенеуніктер бірдей сапалы және тиімді жұмыс істемейді [10].

Мемлекеттік қызметшілердің төмен жалақысы мемлекеттік органдардағы сыбайлас жемқорлық себептерінің бірі болып табылатынын айта кету керек. Мысалы, "Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамсыздандыру" саласы қызметкерлерінің орташа жалақысы 2020 жылдың I тоқсанында 161 479 теңгені құрады. Яғни, орташа деңгейдегі мемлекеттік қызметкер жеке сектордағы орташа қызметкерден 20 % төмен жалақы алады.

Кесте 2 – Қазақстан Республикасының билік органдарындағы мемлекеттік қызметшілердің штаттық және нақты санын бағалау, 01 қараша 2020 ж.

Көрсеткіштер	Мемлекеттік қызметшілердің штат саны (адам)	Мемлекеттік қызметшілердің нақты саны (адам)	%-дық арақатынасы
Мемлекеттік қызметшілердің жалпы саны	97 000	89 530	92,2 %
Орталық мемлекеттік органдарда	49 510	47 130	95%
Ескерту – [9] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған			

Мемлекеттік қызметшілердің ең жоғары орташа жалақысы-Нұр-Сұлтанда (2020 жылдың I тоқсанына арналған деректер). Ол шамамен 254,2 мың теңгені құрады. Алматы қаласында – 184,6 мың теңге. Қазіргі уақытта, әсіресе өңірлерде жалақы өте төмен. Ең төменгі жалақы Алматы облысында – 129,7 мың теңге. Сегіз өңірде орташа жалақы 140–150 мың теңге аралығында.

Шенеуніктердің жалақысы ең жоғары аймақ пен ең төмен аймақ арасындағы интервал – 95,9% құрайды. 200-300-500 мың теңге алатындардың үлесі мемлекеттік қызметтің барлық штатының 5-7%-ынан аспайды. Мұндай жағдайда адал кәсіпқой көңілі қалады және уәжін жоғалтады.

Оның ішінде, 2020 жылдың соңына қарай ауылдық жерлердегі мемлекеттік қызметшілердің жалпы штат саны 11 789 бірлікті құрайды, оның ішінде бос орындар – 793. Демек, ауылдық жерлердегі шенеуніктердің нақты саны – 10 996. Сонымен қатар бас мамандар мен жетекші мамандардың штаттық саны 10 946 бірлікті құрайды. Демек, қалада да, ауылда да пайыздық арақатынаста шенеуніктердің бос орындарының белгілі бір тең арақатынасы байқалады [11].

Біздің ойымызша, қысқартуды кезең-кезеңмен жүргізу керек. Бірінші кезекте, бос орындар есебінен. Айта кету керек, шенеуніктердің санын қысқарту тұрақты жұмыс орындарының болуын ескереді (шамамен 8 000 адам). Мұндай бос жұмыс орындарының үлесі 2020 жылы шамамен 8 %-ды құрайды. Бұл ретте, жыл сайын шенеуніктердің зейнетке шығуы есебінен 1000-нан астам бірлік босатылады. Сонымен қатар, жыл сайын 6000-ға жуық адам мемлекеттік қызмет органдарынан басқа құрылымдарға кетеді.

Сонымен қатар, шенеуніктерді қысқарту және жұмыстан шығу жәрдемақысын төлеу мемлекеттік органды қамтамасыз етуге бөлінген қаражат шеңберінде жүргізілетінін атап өткен жөн. Мысалы, мемлекеттік қызметші, егер ол мемлекеттік қызметте 3 жыл жұмыс істеген болса, 4 орташа айлық жалақысы төленетін болады.

Мемлекеттік органдардағы көптеген функциялардың қайталанатынын айта кету керек. Шенеуніктер штатын оңтайландыру мақсатында мемлекет неғұрлым сапалы орындай алатын функцияларды ғана алып қалуы тиіс. Басқа функцияларды аутсорсинг аясында азаматтық қоғам мен жеке секторға беруге болады. Яғни функциялардың бір бөлігін бәсекелестік ортаға беруге болады. Бұл мемлекеттік қызметшілердің бір бөлігінің аутсорсингтік компанияларға көшуіне және жеке секторда жұмыс істеуіне әкеліп соғады.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызметтен кеткен қызметкерлердің бір бөлігі құрылған "жобалау кеңселерінде" жұмыс істей алады. Бұл кеңселер белгілі бір ұлттық жоба немесе мемлекеттік бағдарлама үшін құрылады. Сондықтан жобалық кеңседе қысқартуға ұшыраған мемлекеттік қызметкерлер жұмыс істейтін болады. Мұндай тәжірибе, мысалы, Ұлыбританияда қолданылады.

Бүгінгі таңда орталық мемлекеттік органдарда 6-дан 6,5 мыңға дейін, ал жергілікті атқарушы органдарда 1-1,5 мың функциялар бар, бұл мемлекеттік органдардың артық функцияларының барын көрсетеді. Атап айтқанда, бұл министрлік даму бағдарламасын әзірлеуші, орындаушы және меншік иесі рөлін атқарады. Соңында тағы да осы министрліктің қызметкерлері бағдарламаның/жобаның орындалуын бақылайтын рөл атқарады.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызметкерлер штатын оңтайландыру үшін цифрландыру технологияларын пайдалануға болады. Бұл ретте көптеген процестер автоматтандырылады және мемлекеттік органдар электрондық қызметтерді жүзеге асырады.

Сондай-ақ, қызметкерлері мемлекеттік қызметті атқару үшін ұйымдастырушылық, ақпараттық, құжаттамалық, қаржы-экономикалық, әкімшілік-шаруашылық қамтамасыз ету мәселелерін шешумен айналысатын жинақы фронт-офистер құруға болады.

Нәтижесінде онтайландырудан пайда болған барлық қаражат мемлекеттік қызметшілердің еңбегіне ақы төлеуге бағытталатын болады. Бұл, сайып келгенде, мемлекеттік қызметшілердің өз міндеттерін орындау сапасы мен уәждемесін арттыруға әсер етеді.

Сапалы бағалау және экономикалық мазмұн мақсатында Қазақстанда Мемлекеттік бағдарламалар мен жобалардың іске асырылуына экономикалық талдау жүргіземіз.

Мәселен, Қазақстанда 2020 жылғы қарашаның соңына 15 мемлекеттік бағдарлама және 17 аумақтарды дамыту бағдарламасы жұмыс істейді. Үкіметтің міндеті-олардың барлығын тиімді басқару үшін жұмысты жолға қою. 3-кестенің деректері бойынша біздің республикамыздағы мемлекеттік бағдарламалардың құнын көруге болады.

Кесте 3 – Қазақстан Республикасындағы барлық мемлекеттік бағдарламалардың құны

№	Бағдарламаның атауы	Бөлінген ресурстар, теңге	№	Бағдарламаның атауы	Бөлінген ресурстар, теңге
1	«Нұрлы жол» инфрақұрылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы	4,5 трлн.	9	Өңірлерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы	1,7 трлн.
2	«Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй-коммуналдық даму бағдарламасы»	1,6 трлн.	10	Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы	36,1 млрд.
3	«Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы	261,4 млрд.	11	«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы	141 млрд.
4	АӨК дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы	2,8 трлн.	12	Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы	1,4 трлн.
5	Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған "Еңбек" мемлекеттік бағдарламасы»	510,6 млрд.	13	Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік бағдарлама	270,1 млрд.
6	Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың мемлекеттік бағдарламасы	878,3 млрд.	14	Ұлттық инвестициялық стратегия "Инвестицияларды тарту жөніндегі бағдарлама"	0
7	Қазақстан Республикасының Білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы	1,9 трлн.	15	Қазақстан Республикасының Ұлттық экспорттық стратегиясы бағдарламасы	0
8	Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау саласын дамытудың "Денсаулық" мемлекеттік бағдарламасы	944,9 млрд.			

Ескерту – [12] дереккөзі негізінде автормен құрастырылған

Аталған мемлекеттік бағдарламаларды, оның ішінде сыртқы және жеке инвестициялар, ұлттық қордан берілетін трансферттер, сондай-ақ мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен іске асыруға шамамен 16,9 трлн. теңге [12]. Бұл ретте 15 мемлекеттік бағдарламаның тек 2 бірлігіне – "Ұлттық инвестициялық стратегия" және "Қазақстан Республикасының Ұлттық экспорттық стратегиясы" материалдық құралдарды қаржыландыру көзделмеген.

Өз кезегінде, мемлекеттік бағдарламалардың бір бөлігі, мысалы, АӨК дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде салалық кіші бағдарламаларға бөлінеді: өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы.

Әрі қарай олар мемлекеттің тиісті көптеген жобаларына бөлінеді. Жүздеген жобалар мен кіші жобалар болған кезде – бұл шатасуға және сыбайлас жемқорлыққа әкеледі.

Жобаларды басқарудың негізгі принциптерін қарастырып көрейік. Атап айтқанда, жобалық менеджмент қағидаттары – экономикалық орындылық, бәсекеге қабілеттілік, өкілеттіктерді бөлу және т.б. негізінде оларды Қазақстанның мемлекеттік органдарында енгізудің орындылығы дәлелденеді.

Экономикалық мақсаттылық қағидаты-мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға бөлінген ресурстарды оңтайлы және тиімді пайдалану қажеттілігін болжайды.

Икемділік принципі. Бөлінген қаражаттың артық жұмсалуды бар мемлекеттік бағдарламалардың бір бөлігін қысқарту қажеттілігіне негізделген. Яғни, біз ішкі және сыртқы жағдайдың өзгеруіне жауап берудің икемділігі туралы айтып отырмыз.

Бәсекеге қабілеттілік принципі. Еңбек және қаржы ресурстарының шектеулілігі жағдайында міндеттерді іске асыру бағыттары ішкі корпоративтік бәсекелестік ортада конкурстық негізде саралануға және іріктелуге жатады. Жобаларды таңдау маңыздылық, мәселелілік және ресурстармен қамтамасыз ету шарттарына сүйене отырып жүргізіледі.

Өкілеттіктерді бөлу принципі. Мұнда бағдарлама әкімшілерінің жұмыстың мерзімдері мен көлемін сақтауы маңызды.

Қазір, бағдарламаларда «KPI» қойылғанда, жауапкершілікті дербестендіруге қолдау көрсетілмейді, сондықтан қойылған мақсаттарға ешқашан қол жеткізілмейді.

Мұндағы маңызды проблемалардың бірі – жобаны іске асыра бастаған бағдарлама орындаушылары жұмысты ұйымдастырудың өзіндік схемасын жасайды. Бұл жағдайда үлкен шығындар болады. Қазақстанда ескірген жабдықтар пайдаланылады, бұл ұлттық бағдарламалар мен жобалардың рентабельділігінің төмендеуіне алып келеді.

Сонымен қатар, мемлекеттік бағдарламалардың сәтсіздікке ұшырауының негізгі себебі – жобалардың дұрыс емес экономикалық негіздемесі, шығындарды, жұмыс уақыты мен көлемін дұрыс жоспарламау. Тиісінше, мұндай жағдайларда бағдарламаның мақсатты индикаторларына қол жеткізуді бағалау қиын.

Жоба бойынша жұмыс барысында экономикалық негіздеме дұрыс жасалмады деген түсінік пайда болған жағдай туындайды. Демек, қойылған мақсаттар мен міндеттер дұрыс қойылмаған. Нашар жоспарлау, жобаларды іске асыру шығындарының өсуі байқалады [13].

Осыған байланысты, мемлекеттік бағдарламаларға бюджеттік ресурстарды мақсатты пайдалану және түпкілікті нәтижелер алу тұрғысынан тексеру жүргізу айқын болды.

Осы мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін анықтау үшін оларды тексеру керек, қанша салық төлей бастағанын, қайсысы нақты және қанша жаңа жұмыс орны құрылғанын және т.б. есептеу керек.

Есеп комитеті осы бағдарламалардың кейбіріне аудит жүргізеді. Бұл нәтижелер соншалықты табысты емес екенін көрсетеді.

Мысалы, 2020 жылдың қазан айында есеп комитеті "2020-2021 жылдарға арналған Жұмыспен қамту жол картасын" іске асыру шеңберінде қаржы ресурстарын пайдалану бойынша мемлекеттік аудит жүргізді. Қаржыландыру 2 көзден бөлінді: республикалық бюджеттен және бюджеттен тыс көздерден [14].

Аталған мемлекеттік бағдарламаның жұмысын іске асыруға республикалық бюджет қаражаты есебінен 300 млрд. теңге бөлінді [15].

2020 жылдың 5 айы ішінде – сәуірден тамызға дейін "2020-2021 жылдарға арналған Жұмыспен қамту Жол картасын" жүзеге асыруға 4 рет өзгерістер енгізілді (2020 жылдың мамыр, маусым, шілде және тамыз айлары).

Қаражатты бөлу көлемі бойынша белгілі бір өзгерістер 2020 жылғы маусымда 1 рет жүргізілді.

Аудит жүргізілгеннен кейін Есеп комитеті "Жұмыспен қамту жол картасы" шеңберінде жобаларды жүзеге асыру кезінде мынадай кемшіліктерді белгіледі.

6 762 жобаны іске асыру жоспарланған, оның ішінде 910-ы (13,5 %) ұзақ мерзімді жобалар болып табылады, олар объектілерді салу мен қайта жаңартуды көздейді. Қалған 5 932 жоба (86,5 %) ұзақ мерзімді активтерді құруға бағытталмаған. Сонымен қатар, экономикалық тиімділік критерийлерін көздемейтін жобалар бар (шағын ауданда 1 500 орындық орта мектеп салу Қарасай ауданының Қаскелең қаласы Қарлығаш және Алматы облысы Жамбыл ауданының Ұзынағаш ауылы және т.б.).

Жол картасына сәйкес қызметкердің бір жаңа орнын құру құны орта есеппен 4 млн. теңгеге тең болуы тиіс. Алайда, бұл көрсеткіштің орындалуы 5 млн. теңгеге дейін (Шымкент – 5 млн. теңге, Алматы облысы – 4,8 млн. теңге және т.б.) құрайды.

Кемінде 50 % жаңа жұмыс орындарын құру жөніндегі талаптардың болмауы немесе ішінара бекітілуі, жергілікті өндірушілерден шамамен 90 % тауарлар мен қызметтерді сатып алу, кемінде 2 ЕТЖ көлемінде жалақының орташа мөлшерін қалыптастыру.

Сатып алудың ұзаққа созылған процестеріне, қаржыландырудың уақтылы бөлінбеуіне және басқа да іс-шараларға байланысты инфрақұрылымдық жобалардың уақтылы аяқталу тәуекелі.

Жаңа жұмыс орындарын құру кезінде жастарды жұмысқа қабылдау басымдығының сақталмауы және т.б.

Аудитпен мемлекеттік қолдау шеңберінде бөлінген бір теңге орта есеппен 1,1 теңгеге өнім өндіруге әсер еткені анықталды. Бұл мемлекеттік бағдарламаларды орындаудан әлеуметтік-экономикалық әсердің толық еместігін сипаттайды.

Біздің республикада мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудан қайтарым деңгейінің өсуіне кедергі келтіретін себептерді қарастырайық (кесте 4).

Кесте 4 – Қазақстан Республикасында мемлекеттік бағдарламаларды іске асырудан түсетін қайтарымды арттыруға кедергі келтіретін себептер

№	СЕБЕПТЕРІ
	Тұрақты түзетулер және мемлекеттік қолдау шараларын іске асыруда жүйеліліктің болмауы
	Стратегиялық міндеттердің 30 %-ға жуығы Мемлекеттік бағдарламалар деңгейіне дейін каскадталмаған мақсаттарға қол жеткізбеу тәуекелдеріне ие
	Негізінен мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру кезінде және жоспарлау кезеңінде және орындау кезеңінде инвестициялық жобалардың тізімі жоқ
	Бағдарламалық материалдарда келтірілген іс-шаралардың бір бөлігі экономиканың нақты секторын ынталандыруға емес, ағымдағы ұйымдастырушылық сипатқа ие
	Нысаналы индикаторлардың жоспарлы мәндерін және мемлекеттік бағдарламалардың түпкілікті нәтижелерін төмендету
	Экономикалық дамудың стратегиялық басымдықтарының жеткіліксіз орналасуы
	Берілген мақсатты параметрлерді орындамаудың кешенді тәуекелдері ескерілмеген
Ескерту – автордың зерттеуі бойынша құрастырылған	

Осыған байланысты, Жобалық менеджмент арқылы мемлекеттік бағдарламаларды, корпоративтік стратегияларды тиімді іске асыру және бизнесті сауатты жүргізу қамтамасыз етілетінін атап өтеміз. Жобаларды басқару тәжірибесінде жобалардың барлық ресурстарын бақылау және пайдалану тиімділігі қолданылады. Егер кез-келген бағдарлама уақытында жүзеге асырылса, онда бұл сәтті бағдарлама, сәтті жоба [16].

Қазіргі уақытта мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру кезінде Қазақстанда жобалық басқару тәсілдері ішінара ғана пайдаланылады.

Мемлекеттік бағдарламалардың жобаларын әзірлеу кезінде тікелей Үкіметте бекітілгенге дейін алдын ала бағалауды пайдалану талап етіледі.

Бұл бағыттардың басымдығына және мемлекеттік бағдарламалардың стратегиялық міндеттеріне қол жеткізуге бағдарлануға шоғырлануға мүмкіндік береді.

Үкіметте бекітілгенге дейін алдын ала бағалау болашақ жаңа Мемлекеттік бағдарламалар үшін қолданылатын болады. Қолданыстағы бағдарламалар қабылданып, іске асырылып жатқандықтан, оларға тиімділікті бағалау үшін мұндай алдын ала бағалауды қолдану мүмкін болмайды.

Осыған байланысты, біздің ойымызша, іске асыру кезеңінде жоспарланған бюджет қаражатының артқанын көрсететін мемлекеттік бағдарламалардың бір бөлігін қысқарту қажет. Стратегиялық мемлекеттік бағдарламаларды экономиканың басым бағыттарында ғана қалдыру керек. Мысалы, экономиканың нақты секторында жұмыс істейтін бағдарламаларды қалдыруға болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Тоқаев жариялаған мемлекеттік басқару жүйесін реформалау аясында елімізде мемлекеттік органдарға жобалық басқаруды енгізу тәсілдерін дамыту ба-
сым болып табылады. Бұл тұрғыда жекелеген жобаларды ғана емес, барлық мемлекеттік бағдарламалар
мен жобалар портфельдерін де жобалық басқаруды жүйелі дамытуға назар аудару қажет.

Жобалық басқарудың отандық нормативтік-құқықтық базасын әзірлеп, жетілдіру керек. Атап
айтқанда, "Әкімшілік рәсімдер туралы" Қазақстан Республикасының Заңына (№107, 2000 ж.),
"Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы" Қазақстан Республикасының Кодексіне (№ 235-V, 2014 ж.)
және т.б. толықтырулар енгізу қажет.

Бүгінде жобалық басқаруда өзара іс-қимыл маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік органдардың
құрылымдарында "деңгейлес" қарым-қатынас жоқ, бірақ "сатылас" қарым-қатынас өте қатаң және
жақсы құрылған. Бұл жобаны басқару тәсілдерін енгізуді айтарлықтай қиындатады. Осыған байланы-
сты, "көлденең өзара іс-қимылды" дамыту мақсатында ұйымдық ортаға заңнамалық түрде өзгерістер
енгізу қажет. Бұл әр түрлі департаменттер мен мемлекеттік органдардың бөлімшелері мамандарының
ынтымақтастығы үшін жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді.

"Мемлекеттік органдардағы жалпы жобалық қызмет" мәселелерін заңнамалық тұрғыдан бекіту ке-
рек. Бұл жерде Қазақстанда жобалық менеджменттің қағидаттары мен әдістерін жүзеге асыруды еске-
ре отырып, мемлекеттік органдардың құзыретіне не кіретінін нақты жазу керек.

Сонымен қатар, Қазақстанда сертификатталған мамандар базасын құру мен орналастыруды
заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет. Мұндай базаны Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің сайтында
орналастыруға болады. Мұндай база жобалық менеджмент бойынша сертификатталған кадрлардың
болуы туралы ақпарат береді. Сонымен қатар, әдіснамалар тұрғысынан сертификатталған жоба
менеджерлерінің саны қандай екенін хабардар ететін болады. Атап айтқанда, бұл Scrum, Prince2,
PMBOK және т. б. жобалық басқарудағы білім мен құзыреттілік.

Мемлекеттік бағдарламаларды дайындау және әзірлеу кезінде тәуекелдерді бағалауға назар аудару
керек [17]. Қазақстандық тәжірибеде мемлекет жобалық басқару мен тәуекелдерді бағалауды жауап-
кершілікпен және байыпты қарастырмайды.

Нәтижесінде – ақша игерілді, ал жобаның түпкілікті нәтижелеріне қол жеткізілген жоқ. Себебі ал-
дын алу шаралары уақтылы қабылданбаған.

Қазақстанда мемлекеттік жобаларды іске асыру кезінде үнемі түзетулер енгізіледі, мерзімдер ауы-
сады, жұмыс көлемі ұлғаяды. Жобаның финалдық орындалуына қызығушылық жоқ. Нәтижесінде жо-
баны іске асыруда кідіріс, қызыл таспа және түпкілікті нәтиженің болмауы орын алады.

Сондықтан Мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды табысты іске асыру үшін жобалық басқарудың
қағидаттары мен әдіснамасын пайдалану қажет. Мұнда артықшылықтар мен артықшылықтар алдын-
ала есептеледі, сондай-ақ мемлекеттік бағдарламалардың барлық шығындарының экономикалық негіз-
демесі жасалады.

Жобалық басқарудың өзі Қазақстанның мемлекеттік органдары бөлігінде сұранысқа ие, бірақ бі-
зде үлкен проблема бар – теңгерімсіздік. Жобалық офистер Премьер-Министр кеңсесі, Қазақстан
Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы жанынан құрылған.

Проблемалардың бірі – неге мемлекеттік органдар жобалық басқаруды тиімді пайдалана алмайды –
сертификатталған және білікті жобалық менеджерлердің жетіспеушілігі болып табылады [18].

Жобалық басқаруды іске асыру кезінде мемлекеттік жобаның пайдасын, артықшылығын, тиімділігін
бағалау бөлігінде экономикалық негіздемені мұқият дайындау талап етіледі [19].

Бұл жерде мультипликативтік әсердің қандай болатынын, халықтың қандай пайда алатынын анықтау
керек. Жобаны іске асыру үшін енгізілуі қажет шығындар мен көлемдерді, іс-шаралар түрлерін нақты
түсіну қажет. Жобаның сәтсіздігіне кім жауап беретінін нақты анықтау керек [20].

Мысалы, 2020 жылдың соңында Үкіметте ауылдық аумақтарды дамытуды жақсарту үшін түрлі
бағдарламаларды үйлестіру мәселесі қарастырылуда. Әңгіме "Ауыл – Ел бесігі" жобасына ұлттық
жоба мәртебесін беру мүмкіндігі туралы болып отыр. Мұнда жобалық басқару құралдарын пайда-
лана отырып, әртүрлі мемлекеттік бағдарламалардан қаржы қаражатын оңтайландыруға болады.
Атап айтқанда, "Нұрлы жер" мемлекеттік бағдарламасынан қаражатты алу деңгейінде ауылдар мен

ауылдардағы тұрғын үй құрылысы, "Нұрлы жол" мемлекеттік бағдарламасының бөлінген ақша ресурстары арқылы автомобиль жолдарын жаңғырту және пайдалануға беру және т.б.

Алайда, министрліктер мен ведомстволардың жауапты басшылары жобаны басынан аяғына дейін сүйемелдеп, енгізуі тиіс. Олар оны түпкілікті іске асыру үшін толық жауап беруге міндетті. Қазақстан Республикасында жобалық басқару әдістемесін енгізу үшін мемлекеттік органдар құрылымдары арасындағы қатаң өзара іс-қимылды анықтау қажет.

Сайып келгенде, бұл "Ауыл – Ел бесігі" ұлттық жобасы шеңберінде ауылдық жерлерде жаңа инфрақұрылым құруға алып келеді. Келесі 2021 жылға бұл жобаны республикада жобалық басқару әдіснамасын қолданудың практикалық тәжірибесі мақсатында оны пилоттық режимде жүргізудің негізі ретінде алуға болады.

Мемлекеттік басқарудағы белгілі бір реформалар 2020 жылдың қазан айында Стратегиялық жоспарлау және Президентке тікелей бағынатын реформалар агенттігінің құрылуымен болады деп күтілуде. Біздің Республикамызда мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу кезінде жобалық менеджмент пен болжамдау құралдарының барлық әдістемелері енгізіліп, жүйелі қолданылады деп үміттенеміз.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ (ҚОРЫТЫНДЫ)

Зерттеу барысында мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асырудағы мынадай кемшіліктер мен проблемалар анықталды.

Жобалық басқару мен инновацияларды тиімді қолдану үшін Қазақстанның мемлекеттік секторында егжей-тегжейлі әзірленген нормативтік-құқықтық базаның болмауы айтарлықтай кедергі болып табылады.

Мемлекеттік қызмет туралы заңға сәйкес мемлекеттік қызметші елдің бюджеті есебінен біліктілігін арттыруға және біліктілігін арттыруға құқылы. Сондай-ақ, шенеуніктердің негізгі функцияларын қамтуға болады – сапалы жоспарлауды қамтамасыз ету және мемлекеттік жоспарлау жүйесі құжаттарының тиімді орындалуын бақылау, мемлекеттік органның мемлекеттік сатып алу саласындағы жалпы басшылықты жүзеге асыру. Бірақ жобаны басқару тәсілдерін қолдану мен қолдану туралы ештеңе айтылмаған [21].

Қазақстанда мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру кезінде мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілігі пайдаланылмайды. Мақсаттар мен міндеттер – толық түзетілмеген және ойластырылған.

Ал жобалық басқару стандарттары нақты критерийлерді орындауды талап етеді – мемлекеттік қызметшілер арасынан нақты кім портфельге және бүкіл бағдарламаның орындалуына жауап береді.

Бағдарламалардың басым бөлігі жұмыс мерзімдері мен көлемдерін бұза отырып орындалады. Қаржыландыру мөлшерін үнемі қайта қарау және арттыру бар.

Мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру кезінде ескірген жабдықтар пайдаланылады, бұл пайданың төмендеуіне әкеледі.

Басқаша айтқанда, мұнда мемлекеттік органдар жобалық басқару принциптерін бұзды деп айтуға болады.

Сонымен қатар, Қазақстанда оқытудың, даярлаудың, жүйелі кәсіби дамудың және Қазақстан Республикасының жобалау менеджерлерін міндетті сертификаттаудың қалыптасқан жүйесі жоқ. Мысалы, менеджерлер туралы, олардың кәсіби құзыреттілігі мен Жобаны басқару саласындағы тәжірибесі туралы жүйеленген ақпарат жоқ.

Мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды іске асыру кезінде орындаушылар мен бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің көпшілігі "төлемдер жөніндегі жоспарға сәйкес қаражатты жергілікті атқарушы органдарға аударумен ғана шектеледі. Бұл олардың орындалуының тиімсіздігі мен жеткіліксіздігін, жоспарлаудың және ұйымдастырудың әлсіз процесін, жауапты мемлекеттік органдар тарапынан түпкілікті нәтижелерге қол жеткізу мониторингінің төмен деңгейін сипаттайды.

Аталған мәселелерді шешу үшін біз осындай ұсыныстарды ұсынамыз.

Мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру және сапалық құрамын нығайту мақсатында жүйелі жобалық басқару қағидаттары мен стандарттарын енгізу негізінде мемлекеттік басқару органдарын оңтайландыруды жандандыру қажет.

Мемлекеттік басқару жүйесіне жобалық басқаруды енгізуді ескере отырып, мемлекеттік қызметшілерге қойылатын жалпы талаптар мен құзыреттердің халықаралық стандарттарын айқындау қажет.

Мұнда 2021 жылдың ортасында Қазақстан Республикасында енгізілетін факторлық-балдық шкаланың өлшемдерін пайдалануға болады. Бұл отандық мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілігін және уәдесін күшейтуге ықпал ететін болады.

Мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру кезінде бағдарламалар әкімшілері мен бағдарламаларды басқару офистері басшыларының бюджет қаражатын мақсатты пайдаланғаны, жобалар мен бағдарламалардың мазмұны мен сапасы бойынша жоспарлардың орындалғаны үшін жауапкершілігін арттыру қажет.

Мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды іске асыруға барлық мүдделі тараптардың қатысуы үшін бірыңғай ақпараттық кросс-функционалды платформа және тік ақпараттық инфрақұрылым құру қажет.

Мұнда мынадай мәліметтер орналастырылады: бағдарламалардың іске асырылу барысын, бөлінген бюджет шеңберінде қаражатты бөлу мен игеруді көрсететін статистикалық деректер және мемлекеттік секторда жобалық басқаруды енгізу саласындағы оң тәжірибенің білім базасы.

Бірыңғай ақпараттық кросс-функционалды платформаны құру үшін жобалау кезеңінде тек ағымдағы ғана емес, сонымен бірге перспективалық міндеттерді шешуге қаражат жұмсау керек. Мұндай архитектураның маңызды құрамдас бөлігі деректер алмасудың ішкі жүйесі болып табылады. Архитектураның басым элементі белгілі бір процестерді цифрландыру және мемлекеттік бағдарламалар бюджеті аясында есептеу әдістемесін автоматтандыру блогы болуы керек. Сәулет жүйесі міндетті түрде деректер қоймасын қамтуы керек. Тұтастай алғанда, бұл бюджет қаражатын мақсатты пайдалану, жедел мониторинг және Ұлттық жобалар мен мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру саласындағы тәуекелдердің алдын алу саласындағы ақпараттандыру проблемаларын шешуге мүмкіндік береді.

Орталық билік органдары мен жергілікті атқарушы органдардың өзара іс-қимылы мен қызметін оңтайландыру қажет. Мұнда жергілікті жерлерде орындау кезінде алшақтықты болдырмау үшін мемлекеттік жобалар мен бағдарламаларды әзірлеу процесінде жобалық басқару тәсілдерін қолдануға болады.

Есеп комитеті мен тәуелсіз сарапшылар тарапынан мемлекеттік инвестициялық жобалардың іске асырылуына тұрақты негізде бағалау мен аудиттеуді енгізу талап етіледі. Бұл жобалар мен бағдарламаларды жоспарлау және орындау процестерінің жобалық менеджмент қағидаттарына сәйкестігін қолдауға мүмкіндік береді.

Болашақтың экономикасын құру кезінде шет елдердің мемлекеттік бағдарламаларын басқарудың оң тәжірибесін пайдалану қажет. Мұндай тәсіл қаржылық, ұйымдастырушылық, басқарушылық тәуекелдерден аулақ болуға, сондай-ақ Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі мен экономикалық дамуын арттыру басымдықтарын ұстануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Стиллмен Э. Head First Agile. Гибкое управление проектами / Э. Стиллмен. – СПб.: Питер, 2019. – 464 с.
2. COVID-19: PwC partners with UN Development Programme on private sector strategies for pandemic recovery [Электронды ресурc] // Pricewaterhouse Coopers [web-сайт]. – URL: <https://www.pwc.kz/en/pwc-news/what-new/pwc-partners-un-development-programme.html> (қарау уақыты: 15.11.2020).
3. Crawford L. H., Helm J. Government and Governance: The Value of Project Management in the Public Sector // Project Management Journal. – 2019. – № 40 (1). – P. 73–87.
4. Braun T. Configurations for Interorganizational Project Networks // Project Management Journal. – 2018. – № 49 (4). – P. 53–61.
5. Aubry M., Brunet M. Organizational Design in Public Administration: Categorization of Project Management Offices // Project Management Journal. – 2019. – № 47 (5). – P. 107–129.

6. Winch G. M. Governing the project process: A conceptual framework // *Construction Management and Economics*. – 2019. – № 19. – P. 799–808.
7. Klakegg O. J., Williams T., Magnussen O. M., Glasspool H. Governance Frameworks for Public Project Development and Estimation // *Project Management Journal*. – 2020. – № 39 (1_suppl). – P. 27–42.
8. Yasin M. M., Gomes C. F., Miller P. E. Characteristics of Portuguese Public-Sector Project Managers: Toward Closing the Effectiveness Gap // *Project Management Journal*. – 2019. – № 40 (3). – P. 47–55.
9. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері Агенттігінің деректері [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet?lang=ru> (қарау уақыты: 15.11.2020).
10. Смагулова Ш. А. Тенденции противодействия коррупции в системе государственной службы Казахстана // *Современные подходы к противодействию коррупции: тренды и перспективы: сборник тезисов докладов и статей Всероссийской научной конференции с зарубежным участием. РЭУ имени Г.В. Плеханова, Российская Федерация, Москва. – Том II. – 21 ноября 2019 г. – М.: ООО «ИД «Третьяков», 2019. – С. 195–200.*
11. Smagulova Sh.A. Optimization of civil servants and project management in Kazakhstan // *Narxoz Law and Public Policy*. – 2020. – № 3 (3). – P. 77–85.
12. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік бағдарламалары [Электронды ресурс] // Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің ресми сайты. – URL: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms?page=1> (қарау уақыты: 15.11.2020).
13. Евниев К. Удастся ли Казахстану вдвое сократить количество чиновников так, чтобы их не стало еще больше? // *Exclusive [web-сайт]*. – URL: <http://www.exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/120534/> (қарау уақыты: 01.12.2020).
14. Предварительные итоги государственного аудита эффективности использования антикризисных средств, выделенных в рамках Дорожной карты занятости на 2020-2021гг. (с учетом результатов ревизионных комиссий) [Электронды ресурс] // Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті [web-сайт]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/press/news/details/110418?lang=ru> (қарау уақыты: 16.11.2020).
15. Об уточненном республиканском бюджете на 2020 год / Указ Президента Республики Казахстан от 8 апреля 2020 года № 299. – Астана: Акорда, 2020.
16. Ойнаров А. Р. Методологические основы проектного менеджмента: монография / А. Р. Ойнаров. – Астана: Казахстанский центр государственно-частного партнерства, 2015. – 236 с.
17. Поташева Г. А. Управление проектами: Учебное пособие / Г. А. Поташева. – М.: Инфра-М, 2018. – 288 с.
18. Смагулова Ш. А., Науқанбай Л. Н. Совершенствование организации и развития государственной службы в Казахстане // *Central Asian Economic Review (CAER)*. – 2019. – № 3 (126). – С. 51–64.
19. Трофимов В. В. Управление проектами: Учебное пособие / В. В. Трофимов. – 2-е изд. испр. и доп. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2019. – 174 с.
20. Верзух Э. Управление проектами: ускоренный курс по программе MBA / Э. Верзух. – М.: Диалектика, 2019. – 480 с.
21. О государственной службе Республики Казахстан // Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V ЗРК. – Нур-Султан: Акорда, 2015.

REFERENCES

1. Stillmen, E. (2019), “Head First Agile. Gibkoe upravlenie proektami”, Piter, Saint-Petersburg, 464 p. (in Russian).
2. “COVID-19: PwC partners with UN Development Programme on private sector strategies for pandemic recovery”, available at: <https://www.pwc.kz/en/pwc-news/what-new/pwc-partners-un-development-programme.html> (accessed: November 15, 2020) (in Russian).
3. Crawford, L. H. and Helm, J. (2019), “Government and Governance: The Value of Project Management in the Public Sector”, *Project Management Journal*, No. 40 (1), pp. 73–87.

4. Braun, T. (2018), "Configurations for Interorganizational Project Networks", *Project Management Journal*, No. 49 (4), pp. 53–61.
5. Aubry, M. and Brunet, M. (2019), "Organizational Design in Public Administration: Categorization of Project Management Offices", *Project Management Journal*, No. 47 (5), pp. 107–129.
6. Winch, G. M. (2019), "Governing the project process: A conceptual framework", *Construction Management and Economics*, No. 19, pp. 799–808.
7. Klakegg, O. J., Williams, T., Magnussen O. M., and Glasspool, H. (2020), "Governance Frameworks for Public Project Development and Estimation", *Project Management Journal*, No. 39 (1_suppl), pp. 27–42.
8. Yasin, M. M., Gomes, C.F. and Miller, P. E. (2019), "Characteristics of Portuguese Public-Sector Project Managers: Toward Closing the Effectiveness Gap", *Project Management Journal*, No. 40 (3), pp. 47–55.
9. Data of the Agency for Civil Service Affairs of the Republic of Kazakhstan, available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet?lang=ru> (accessed: November 15, 2020).
10. Smagulova, Sh. A. (2019), "Tendencii protivodejstviya korrupcii v sisteme gosudarstvennoj sluzhby Kazahstana" // *Modern approaches to combating corruption: trends and prospects: a collection of abstracts and articles of the All-Russian scientific conference with foreign participation. Plekhanov Russian University of Economics, Russian Federation, Moscow, Vol. II, November 21, 2019, LLC «Tretyakov», Moscow, pp. 195–200 (in Russian).*
11. Smagulova, Sh. A. (2020), "Optimization of civil servants and project management in Kazakhstan", *Narxoz Law and Public Policy*, No. 3 (3), pp. 77–85.
12. "State programs of the Republic of Kazakhstan", Official website of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, available at: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms?page=1> (accessed: November 15, 2020).
13. Evniev K. "Udastsya li Kazahstanu vdvoe sokratit' kolichestvo chinovnikov tak, chtoby ih ne stalo eshche bol'she?", available at: <http://www.exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/120534/> (accessed: December 01, 2020) (In Russian).
14. "Preliminary results of the state audit of the effectiveness of the use of anti-crisis funds allocated under the Employment Roadmap for 2020-2021" (taking into account the results of the audit commissions), available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/esep/press/news/details/110418?lang=ru> – (accessed: November 16, 2020) (in Russian).
15. "On the updated republican budget for 2020" / Decree of the President of Kazakhstan of April 8, 2020, Akorda, Nur-Sultan (in Russian).
16. Ojnarov, A. R. (2015), "Metodologicheskie osnovy proektnogo menedzhmenta", monograph, Kazhastanskij centr gosudarstvenno-chastnogo partnerstva, Nur-Sultan, 236 p. (in Russian).
17. Potasheva, G. A. (2018), "Upravlenie proektami", Infra-M, Moscow, 288 p. (in Russian).
18. Smagulova, Sh. A., Naukanbay L. N. (2019), "Sovershenstvovanie organizacii i razvitiya gosudarstvennoj sluzhby v Kazahstane", *Central Asian Economic Review*, No. 3 (126), pp. 51–64 (in Russian).
19. Trofimov, V. V. (2019), "Upravlenie proektami", Vol. 2, «Saint Petersburg State University of Economics» Publishing House, Saint Petersburg, 174 p. (in Russian).
20. Verzuh, E. (2019), "Upravlenie proektami: uskorennyj kurs po programme MBA", *Dialektika*, Moscow, 480 p. (in Russian).
21. "O gosudarstvennoj sluzhbe Respubliki Kazahstan" / Law of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015, No. 416-V ZRK. – Nur-Sultan: Akorda, 2015.

**APPLICATION OF PROJECT MANAGEMENT IN THE IMPLEMENTATION
OF STATE DEVELOPMENT PROGRAMS IN KAZAKHSTAN**

Sh. A. Smagulova

Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the scientific article is to provide a general economic analysis of the implementation of state programs, as well as to provide recommendations on the need to introduce project management approaches in the public sector of Kazakhstan.

Methodology. In the process of writing the proposed article, the following methods were used: studying the review of advanced literature on the research topic, comparative evaluation, economic, system, tabular and qualitative analysis.

The value of the work involves the implementation of economic assessment and comparative analysis based on the implementation of national programs and projects in Kazakhstan. At the same time, the expediency of implementing the principles and standards of project management in the state bodies of Kazakhstan is justified. In addition, problems were identified and recommendations for improving the state management of national programs were presented.

Findings. The main results obtained include the following provisions: a brief economic situation and a review of the literature on the application of project management; analyzed the staff and actual number of civil servants; conducted a General assessment of existing state programs; determined the results of the state audit on the targeted use of budget resources based on the implementation of the "Employment Roadmap for 2020-2021"; identified the reasons that hinder the effectiveness of state programs; recommendations for improving the system regulation of state programs and projects in Kazakhstan are proposed.

Keywords: public administration, Kazakhstan, civil servants, national programs and projects, public sector, project management standards.

**ВНЕДРЕНИЕ ПРОЕКТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕАЛИЗАЦИЮ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА**

Ш. А. Смагулова

Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель научной статьи состоит в общем экономическом анализе реализации государственных программ, а также дать рекомендации по необходимости внедрения подходов проектного управления в государственном секторе Казахстана.

Методология. В процессе написания предложенной статьи были использованы такие методы – изучение обзора передовой литературы по теме исследования, сравнительной оценки, экономического, системного, табличного и качественного анализа.

Ценность работы предполагает осуществление экономической оценки и сравнительного анализа на основе реализации национальных программ и проектов в Казахстане. При этом обосновывается целесообразность внедрения принципов и стандартов проектного управления в государственных органах Казахстана. Кроме того, выявлены проблемы и представлены рекомендации по совершенствованию государственного управления национальных программ.

Результаты исследования. К основным полученным результатам можно отнести следующие положения: осуществлена краткая экономическая ситуация и обзор литературы по вопросам применения проектного управления; проанализированы штатная и фактическая численность государственных служащих; проведена общая оценка действующих государственных программ; определены итоги государственного аудита по целевому использованию бюджетных ресурсов на основе осуществления «Дорожной карты занятости на 2020 – 2021 гг.»; установлены причины, препятствующие эффективности реализации госпрограмм; обоснована необходимость внедрения инструментов проектного управления в государственном секторе в части эффективного исполнения национальных программ и проектов; предложены рекомендации по улучшению системного **регулирования** государственных программ и проектов **в Казахстане**.

Ключевые слова: государственное управление, Казахстан, государственные служащие, национальные программы и проекты, государственный сектор, стандарты проектного управления.

АВТОР ТУРАЛЫ

Смағұлова Шолпан Асылханқызы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: sholpan.smagulova@narхоз.kz

МРПТИ 82.13.11

JEL Classification: H 70

PROFESSIONALIZATION OF THE STATE APPARATUS: MAIN STAGES AND PROSPECTS

R. Sergaliyeva¹, R. Bugubayeva¹, L. Tretyakova²

¹ Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

² Belgorod State University, Belgorod, Russian Federation

ABSTRACT

The purpose of the research is to study the concept, the main stages of the professionalization process; to consider the ways of professionalization of the state apparatus in the Republic of Kazakhstan; to analyze the key parameters of the new Kazakhstan model of civil service.

Methodology – statistical and comparative analysis, generalization, observations, identification of problems and search for solutions.

Originality / value of the research. The article elaborates on the theoretical and practical features of the professionalization of the state apparatus. The main ways of forming the state apparatus are considered: modernization of the system of entering the civil service, improvement of the filling vacant positions process, adaptation, introduction of a new pay system by factor-point scale, professional development of civil servants.

Findings. Based on the analysis of various definitions, the concept of “professionalization” has been clarified. The author presents the main changes in the legal documents on the civil service of the Republic of Kazakhstan. In the course of the study, the results of the work done within the framework of the professionalization of the state apparatus in the Republic of Kazakhstan were revealed. The quality of the state apparatus primarily depends on civil servants and their work, which reflects their professional level.

Keywords: professionalization, civil service, state apparatus, civil servant.

INTRODUCTION

The effectiveness of public administration largely depends on the state apparatus and civil servants, who are both the main agents of reforms in the country and the main performers of current operational tasks for the implementation of development priorities.

The modernization of public administration in Kazakhstan is one of the priority areas, which requires the development of new approaches, adequate training and use of civil service personnel. The reform of the civil service system in countries has been ongoing for many years, and state programs aimed at its development are being changed and supplemented. The problems of professionalization of the state apparatus come to the fore among the difficulties in the course of their implementation.

THE MAIN PART OF THE STUDY

The concept of civil service is a dynamic phenomenon that changes under the influence of external and internal factors that determine the model of civil service in a given period. The foundations of modern public service systems were laid at the beginning of the XVIII century. Over the course of several centuries, a system developed that provided modern forms of public services. The Genesis of this process was in the direction of abandoning patronage and building public services on the principles of meritocracy. In modern science, there are different opinions about the content of the concept of civil service.

The research began with the works of M. Weber on the theory of bureaucracy, in which for the first-time officials were considered separately from the concept of the state. During the XX century, most authors who analyzed state administration, in particular the organization of the civil service, turned to the definition of officials as one of the subjects, defining its essence in different ways.

T. Parsons and R. Merton, continuing and developing the concept of rational bureaucracy, considered public service as an integral element of society. They emphasized that officials ensure the execution of their functions by the state, thereby ensuring the adaptation of the social system to external challenges, and hence the survival of society. Dysfunctions that give rise to criticism can and should be eliminated in the course of the natural development of democracy, by enhancing the capacity of civil society for self-government [1-2].

G. Marcuse, C. Mills, J. Habermas defined public service as one of the ruling classes or strata of society, which "privatizes" the state, arrogating to itself the right to determine the rules for organizing public life and using it in their own interests. Officials, in their opinion, exercise the state's right to "legal violence", ensuring the protection of law and order and limiting the arbitrariness of the capitalists in favor of the working people, they also restrict the development of democracy, trying to preserve their privileges and powers [3-5].

D. Kettle, G. Peters and J. Pierre, K. Hood, the authors of the concept of "New public management" defined a new tradition in defining the civil service and its role in public administration. Their concepts of "activating" or "economical" formed the basis for most administrative reforms carried out in various states in the late XX-early XXI centuries. The theory of "Public administration" developed on the basis of these concepts emphasizes the importance of society as a subject of public administration and asserts the need to limit the role of bureaucracy in making managerial decisions [6-8].

The civil service as an organizational and legal institution of the state ensures the organization and practical implementation of the tasks and functions of the state, since the state apparatus manifests itself in the activities of its employees. Meeting the public interests of society is the main function of the civil service.

The goals of public service can be divided into 5 main areas:

The first is the social sphere, that is, meeting the material needs of citizens of the Republic.

The second is the economic sphere, which includes effective management of state property and rational use of the state budget when financing the state apparatus.

The third is the political and administrative direction, which is directly related to ensuring timely and high-quality execution of the powers of state bodies and their structural divisions – in the regions of the Republic.

Fourth – monitoring compliance with current national legislation and legitimizing the activities of the state apparatus.

The fifth is the reform of the state apparatus, taking into account the existing realities. This will help improve the efficiency of civil servants' performance of their professional duties [9].

The state apparatus can be defined as follows: it is a system of state employees and state bodies taken together, the structure and composition of which are determined by the current legislation and are determined by the country's geopolitical position, territorial and socio-economic characteristics, as well as public needs expressed in state functions. In total, the state apparatus consists of state bodies and civil servants. The state apparatus is the main subject of effective state management of society. Through the state apparatus and its organs, the state performs the tasks assigned to it, has a significant impact on the stabilization and development of public life, contributes to the deepening of democracy and organization in the country, the prosperity and well-being of the population.

The main role in the system of the state apparatus is assigned to public administration officials who manage the activities of state apparatus bodies and organize the implementation of functions and tasks facing the state. The personnel basis for the functioning of the state apparatus is the combination of civil servants employed in the system of state apparatus bodies. The state apparatus operates in accordance with the basic principles of operation which include: the principle of representing the interests of the population in the state apparatus; the principle of separation of powers, combined with the reasonableness of their interaction; the principle of legality; the principle of transparency of the functioning of the organs of the state apparatus; the principle of competence and professionalism.

The principle of professionalism and competence is the core, leading principle in the organization and functioning of the public service. This is not only one of the main requirements that determine the formation and practical activity of personnel, but also a necessary legal condition, without which it is impossible to obtain the right to exercise official powers. By its manifestation, it is possible to judge the qualitative composition of civil servants and the result of the implementation of the powers of a particular body. High professionalism of civil servants, their proper moral and psychological orientation, and their readiness to resist various influences are a prerequisite for constitutional legality and ensuring human rights and obligations [10].

Professionalism means that a civil servant performs his or her official duties constantly and for regularly received payment. It encourages the expansion and improvement of knowledge, the scaling up the experience, the development of organizational skills, and a constantly high level of service and high implementation standards. Competence reflects the employee's knowledge and experience.

The principle of professionalism and competence of a civil servant seriously affects many aspects of public-service and other relations in society, for example: upon the manifestation of this principle, public opinion is formed about the efficiency of civil servants and their ability to solve the tasks assigned to them; this principle implies an understanding and awareness of the responsibility of each civil servant of their activities in the performance of official duties; with the help of professionalism and competence, the personnel core of state bodies is formed, which is able to ensure state policy in the field of protection of human and civil rights and freedoms at the proper level; this principle allows us to review the attitude of a civil servant to the results of their work, where satisfaction should be supported by a whole system of incentive measures; professionalism and competence of a civil servant also have an impact on the reform of the management structure [11].

Modern reality, the transformation of the civil service with particular urgency puts the quality of professionalization of the state apparatus in the foreground. In the context of globalization, without the effective use of intellectual and human resources, a qualitatively new staffing of the state apparatus, an innovative breakthrough, the achievement of competitiveness by the economy in the modern world is impossible. Therefore, it is necessary to search for and implement innovative ideas, approaches, technologies, develop social activity of the people, direct it towards creation, to ensure sustainable development of the country.

In search of a new approach to the management of public service personnel, the attention of science focuses primarily on the professionalization of personnel support. The idea of strengthening the state and finding the optimal combination of market mechanisms and state regulation has become a key point in politics today. One of the priority strategic tasks of public service reform is the formation of a professional, compact, effective state apparatus. This is due to the desire to include incentives to improve the professional level of civil servants, responsibility for the quality of their professional activities [12].

The concept of "professionalization" is included in the scientific circulation by domestic scientists. Initially, it was identified with the level of development of professional qualities of the individual [13].

Professionalization has also been equated with the development of the professional training system. It was understood as the creation and development of social institutions, rights and norms related to the formation of the professional structure of society, as the formation of professional groups, professional positions and roles, suitability and readiness to perform a professional role [14].

Professional training and the psychology of vocational education began to use the concept of "professionalization" most actively. The most intensive discussions took place in the late 1970s and 1980s, when the concept reflected the dynamics of the development of professionally important qualities of a person when mastering a profession [15-17]. The stages of professionalization, its criteria, levels and stages are introduced into scientific circulation.

The category "professionalization" is quite often used in research literature on the problems of professions and professional activities. Based on the analysis of the relevant literature, the following groups of definitions of professionalization can be distinguished:

Pedagogical definition: professionalization as vocational training. Most often, professionalization is understood as a special professional preparation of the subject for future professional activity, i.e. professional education [18].

Sociological definitions: professionalization as professional implementation. Professionalization is considered as belonging to a certain professional community, one of the forms of a person's self-realization in the course of his professional activity, i.e. professionalization in this case is likened to the process of professional activity itself.

Sociological (stratification) definition: professionalization as gaining of social status through a profession. The definition of professionalization is understood as "the process by which a position entails an aspiration to the status and, consequently, remuneration and privileges of the profession" [19].

Socio-economic definition: professionalization as the development and implementation of human labor resources in the course of work. Within this approach, professionalization is understood as a condition for the development of human labor resources.

Professionalization as the process of becoming a master worker who perfectly possesses the skills, knowledge and ability necessary for a particular type of activity is reflected in the authority of a person, in his ability to pass on his experience to other people, and to do the right thing in non-standard situations. The process of becoming a professional depends on the personal qualities, working conditions, motivation and interest of the employee. There are 3 stages of professionalization, they are shown in table 1.

Table 1 – Main stages of the professionalization process

Stages of the professionalization	Characteristic	Factors influencing the formation
The primary professionalization	Formation. The employee has mastered the necessary standard skills and knowledge well enough. The quality of work and efficiency are at a high level, the employee has sufficient experience.	Stabilization of professional activity, the need for further achievements.
Secondary professionalization	Experience. The worker works effectively and can simultaneously share experience with the younger generation. A certain opinion is formed about certain aspects of the work; he can consciously make adjustments to the work activity, as well as certain types of innovations in the work process.	Continuous professional development, development of related activities. Career growth, self-realization
Expertise	Professional excellence. The employee seeks to train other specialists through workshops and seminars. He is an authority in a particular field, is engaged in the production of norms and values of the profession and builds tactics aimed at the development of activities.	Self-actualization of creative and personal potential
Note – compiled by the authors based on the source [20]		

These stages of professionalization are continuous training and self-improvement of a person, it is associated with the observance of moral positions, knowledge of industrial and professional ethics.

Consequently, the professionalization of the state apparatus implies a qualitative improvement of the civil service personnel by introducing improved methods of selection and professional training, strengthening anti-corruption measures, which should result in competitive civil servants.

At present, we can see changes that present us with a new civil servant who is different from the civil servant of former times. Modification of the work entails changes in the quality of the personnel. A civil servant is assigned a huge complex of professional tasks at different levels. How successfully they will be implemented depends on the specialists who perform these tasks.

Administrative personnel, along with the restructuring of state structures, play an important role in improving the quality of public administration. Thus, civil servants and top managers holding leading positions in various sectors of the national economy should transform from executive bureaucrats into professional employees with modern managerial knowledge and skills, and thus increase the efficiency and productivity of public administration.

Citizens' trust in the state is formed on the basis of the work of the state apparatus. In Kazakhstan, all conditions for the formation of a professional state apparatus have been created, and there is confidence that the tasks set by the Head of state will be fulfilled. Our strategic goal is to create a new generation of officials as servants of the nation, who must be patriotic and fair, dedicated and highly professional [21].

In 2012, N. A. Nazarbayev identified 100 specific steps to implement five institutional reforms [22]. This is the nation's plan aimed at achieving the goal of Kazakhstan becoming one of the 30 most developed countries in the world, and at modernizing key areas of life in Kazakhstan's society. In a broad sense, the nation's plan means the modernization of the nation.

The plan is based on five institutional reforms:

- formation of a professional state apparatus;
- ensuring the rule of law;
- industrialization and economic growth;
- identity and unity;
- formation of an accountable state.

There are 15 steps aimed at modernizing the state apparatus, 19 steps aimed at modernizing the judicial system and law enforcement agencies, and 10 specific steps aimed at improving public administration to create a transparent and accountable state. The remaining 50 steps are aimed at high-tech economic growth and development of human capital, and 6 more steps are aimed at strengthening the national identity and creating a nation of a united future based on the system of values "Mangilik El".

The National Commission for modernization under the President of the country is responsible for the gradual implementation of 5 reforms and coordination of actions of state agencies, the business sector and civil society. In order to make better use of the successfully tested international experience, an international Advisory Council consisting of reputable foreign and Kazakhstani experts was created.

The reform "Formation of a professional state apparatus" involves the modernization of the procedure for entering the civil service; selection based on a competency-based approach; mandatory probationary period; centralization of the selection procedure, introduction of an improved selection system; increase in wages; transition to performance-based wages; the introduction of regional adjusting coefficients to the official salary; obligatory provision of service housing without the right to privatization; legislation to provide training for civil servants; transition to competitive selection for career promotion of civil servants; admission to work in the civil service for foreign managers, individual specialists from the private sector and citizens of the Republic of Kazakhstan; introduction of new ethical rules; strengthening the fight against corruption; the adoption of a new law on civil service; carrying out a comprehensive certification of existing civil servants.

In Kazakhstan, a course has been taken to revise the personnel policy, including search, selection, promotion and retraining of personnel. To professionalize the state apparatus, the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan was established; systematic measures were taken to minimize

violations of ethics; social guarantees were strengthened; the principle of indefinite work in the civil service was introduced.

At the same time, the task of joining the ranks of the leading countries required further measures to transition of the state apparatus to a qualitatively new level.

The system of admission to the civil service has been modernized, under the new law "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on civil service" dated July 03, 2020, when a vacancy arises in a state agency, an internal competition among public officials of this government body is organized, and if no candidate received a positive conclusion of the competitive commission, the overall competition is declared. In other words, as part of the optimization and improvement of competitive procedures, instead of three stages of competitions, two-stage competitive selection has now been introduced, which has reduced the maximum duration of the competition by more than half [23].

The competition consists of successive stages, which are determined by the rules of the competition for the administrative civil position of the corps "B". The announcement about the competition is published on the website of the government agency that announced the competition and on the website of the authorized body for civil service affairs. Then the participants of the internal competition submit an application and service record of the approved form, and the participants of the general competition submit an application for participation in the competition, a service record and notarized copies of educational documents with transcripts of academic record.

The next stage is the examination of the documents of the contest participants for compliance with the qualification requirements of the position being applied for, as well as the requirements of the law on civil service. Then an interview is conducted with the candidate and the competition committee of the state body, and the final stage of the competition will be the conclusion of the competition committee.

The career model of civil service and promotion in a government agency provides for consistent employment of higher-level positions. The process of filling vacant positions has become more objective and democratic, it has become possible to hold contests where any candidate who meets the requirements can demonstrate professionalism and competence on equal terms and in fair competition take the vacancy he is interested in. This approach is borrowed from the practice of such leading countries of the world as Germany, France, Japan, while the general competition is held for low – level positions, and the internal competition for the rest. A striking aspect of the modern civil service system is the implementation of the principle of meritocracy and compliance with this principle, which contributes to strengthen the institution of the state apparatus and increases the prestige of the civil service.

In order to ensure the transparency of these procedures, observers have been created from among members of the public – a public Foundation, NGOs (nongovernmental organizations), ethno-cultural associations, etc. This makes it possible for any professional civil servant to realize their career growth under the new model.

Adaptation is also an important aspect when building a career model of civil service. Adaptation of civil servants is a process of interdependent and interrelated adaptation based on the gradual acquisition of new professional, social, organizational and economic knowledge and skills by employees and their effective application in practice. In the context of modern modernization of the civil service, the civil servant is forced to keep up with these changes. Changes occur in the personality itself, they are associated with the development of its needs, interests, value orientations, abilities, experience, and character. Traditionally, there are several types of adaptation: professional; organizational and administrative; socio-psychological; economic; psychophysiological; sanitary and hygienic [24]. They are also inherent in civil servants.

In Kazakhstan, the institution of mentoring of "young" civil servants has been strengthened, an adaptation plan is drawn up for people who have entered the civil service for the first time for the period of their probation and a mentor from among experienced employees is assigned to them. In order to motivate civil servants for mentoring activities, their monetary incentives are provided in the form of bonuses.

A new pay system based on a factor-point scale has been introduced, which provides for an increase in the salary of administrative civil servants related to work results. The main principle was to assess the contribution that a public servant makes to achieve his or her strategic goal. The job descriptions of each civil servant were revised and corresponding changes were made.

For example, this project was implemented in 2017 in akimats, subordinate structures, as well as in district departments and rural districts of Mangistau. As part of the implementation of the factor-point scale for evaluating the work of civil servants, 5,148 million tenge was allocated from the budget to pay their salaries in the region in 2018, 5,512 million tenge in 2019, and 5,276 million tenge in 2020. During the transformation, the akimat of Mangystau region made changes to the structure and reorganized 8 regional departments, as a result of which their number was reduced from 25 to 21. The number of senior staff decreased by 24 units. This made it possible to achieve annual budget savings of 48 million tenge. In the region, 84 civil servants were dismissed: 37 units at the regional and 47 at the district level, they were employed for vacant positions in other state organizations. This allowed for an average increase in the size of official salaries by 2.2 times, depending on the length of service of civil servants. For example, if earlier the salaries of heads of departments ranged from 219 to 240 thousand, today their salaries is from 484 to 521 thousand tenge. Salaries of chief specialists of departments previously ranged from 99 to 109 thousand tenge, and today from 223 to 248 thousand. On average, the salaries of village akims increased by 2.4 times during the period of the factor-point scale payment. That is, if earlier the amount of remuneration varied from 146 to 161 thousand tenge, today the salary of this category of civil servants starts from 484 thousand and reaches 521 thousand tenge. The implementation of the rating scale has had a positive impact on staff turnover. At the end of 2017, it was 90 units, in 2018 – 49, in 2019 – 55 units. The data is shown in figure 1.

At the end of 2019, local executive bodies provided 3,661,926 services in 149 types in this region, which is 8.9% higher than in 2018. Of these, 2,393,976 services were provided through the e-government web portal for 61 types of services, and an increase of 9.4 % was achieved compared to 2018. At the same time, there was an increase in quality indicators. For example, the number of complaints received about the quality of public services provided decreased by 1.4 % compared to 2018. At the same time, by the end of 2019, cases of violation of the terms of public services delivery decreased by more than a third (by 39.6 %).

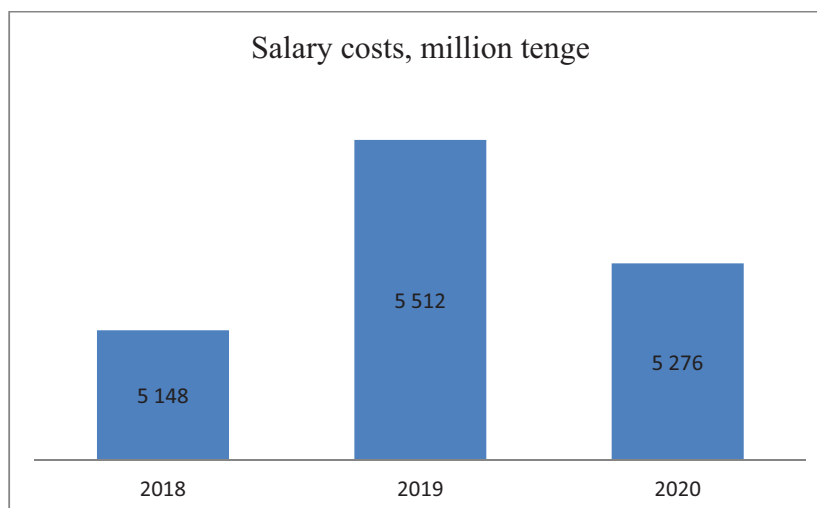

Figure 1 – Salary costs in the Mangistau region

Note – compiled by authors based on source [25].

The introduction of a factor-point scale has had a positive impact on the efficiency in achieving key economic indicators of the region. Thus, the volume of production in the manufacturing industry; the volume of investments in fixed assets; the volume of construction work; the number of people employed in entrepreneurship; the number of projects financed through government programs has been increased.

Salaries of civil servants have increased significantly in Kazakhstan today. The number of civil servants in the country is growing and has reached about half a million people. In the first quarter of this year, the number of people employed in public administration, defense and compulsory social security amounted to 494.4 thousand people. There are more civil servants: 0.9 % more than in the same period in 2019. In the

context of regions, the largest number of employees fell on the Almaty region: 74.3 thousand people – 4.7 % more than a year earlier. The top three regions in this indicator also include the East Kazakhstan region (46.1 thousand people) and the capital of the country (41.8 thousand people).

For example, in 2016, expenditure from state budget on salaries of public sector employees increased by 18 percent, amounting to 1.30 trillion tenge. In 2017, the growth was only 1 percent, the amount of funds allocated increased to 1.32 trillion tenge. This includes 1.2 trillion tenge for wages, 112 billion tenge for compensation payments, 7 billion tenge for additional cash payments and another 242 million tenge for mandatory pension contributions. In January 2018, civil servants of four state agencies received their first salary under the new pay system. At the regional level, the minimum wage for a low-level position has increased from 62 thousand tenge to 117 thousand tenge. In large cities – from 84 thousand to 136 thousand tenge.

According to the data of the Bureau of national statistics of the Agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan, the average monthly salary of public administration employees in the second quarter of 2020 reached 179.5 thousand tenge, which is 18 % more than in the corresponding period in 2019. The average wage growth in the sector was 19.6 %. (figure 2).

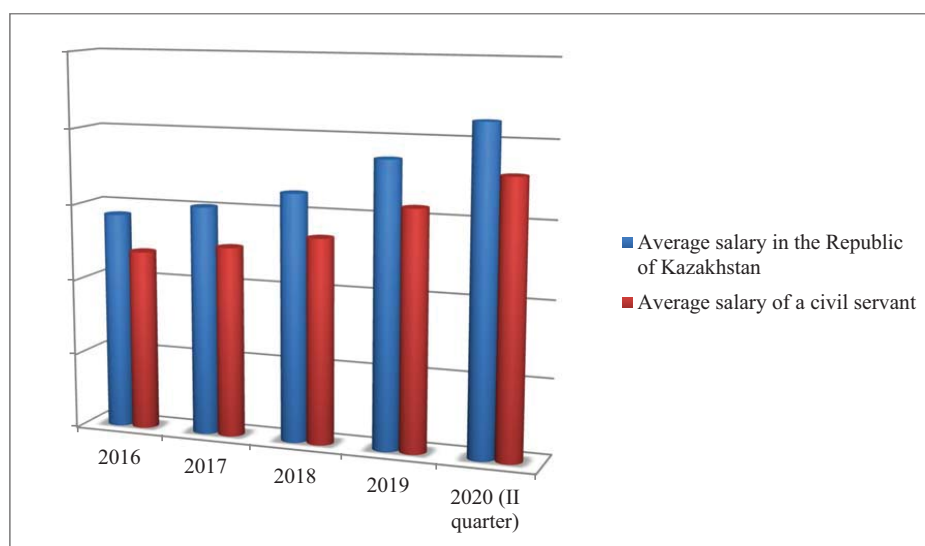

Figure 2 – Average monthly salary of civil servants in the Republic of Kazakhstan

Note – compiled by the authors based on the source [26]

An important aspect of the professionalization of the state apparatus is also the professional development of civil servants. One of the key tasks at the current stage of transformation of the civil service is to create a qualitatively new Kazakhstani system of training civil servants with a developed infrastructure, effective management and resource provision. The main need for a new quality of education is to update their theoretical and practical knowledge, skills, and further improve their professional level in connection with the implementation of new information technologies. Administrative civil servants undergo professional development at least once every three years. Training seminars programs are practice-oriented and are developed for target groups of civil servants. In addition, special programs have been developed aimed at developing the required competencies of employees (initiative, communication, analytical skills, strategic thinking, focus on quality, etc.). Civil servants undergo retraining and advanced training at the Academy of Public Administration under the President and in its branches.

This year in September, the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan launched the program "Head of a new formation". Among the course attendees are vice-ministers, deputy akims of regions, cities and districts, heads of Departments of the Presidential Administration of the Republic of Kazakhstan, as well as reservists of the Presidential youth personnel reserve. The program is aimed at building the capacity of participants in three main categories of competencies: "Global vision", "Effective

communications" and "Transformational leadership". Thanks to the extensive capabilities of online platforms, classes are held in various formats from strategic sessions, interactive discussions, trainings to case studies (based on real factual material) and work in small groups. At the end of a week-long module on a particular topic, participants in mini-groups defend projects created during the week that can be practically implemented in their activities.

Since October 2020, a new retraining course for civil servants of the corps "A" has started. It was prepared jointly with Nazarbayev University. Participants are experienced, established managers of large structures who are faced with serious tasks to change approaches to public administration, personnel policy, decision-making system, and a number of other priority issues. Such competencies as strategic leadership, change management and effective communications are relevant in the context of the need for accelerated and high-quality solutions to the tasks set in the Address of President Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan dated September 1 of this year – restoring the pace of economic growth, improving the quality of life of the population and radically improving the efficiency of state bodies.

It should be noted that on October 2, 2020, amendments and additions were made to the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 15, 2018 No. 125 "On approval of the Rules for training, retraining and advanced training of civil servants", according to which, after completing training in postgraduate education programs, a civil servant who has worked for at least for three months immediately after completing training in the state body that sent him for training, may continue working in another state body if they hold a higher position in this state body based on the results of the competition, including by way of transfer and / or enrollment of a person in the Presidential youth personnel reserve by decision of the National Commission on youth personnel reserve under the President of the Republic of Kazakhstan. This makes it possible for employees to participate in competitions for occupying vacant positions of higher-level positions of both their own and other state bodies [27].

So, the measures listed above are the main parameters for the professionalization of the state apparatus and the transition to a career model of the civil service. A schematic summary list is shown in figure 3.

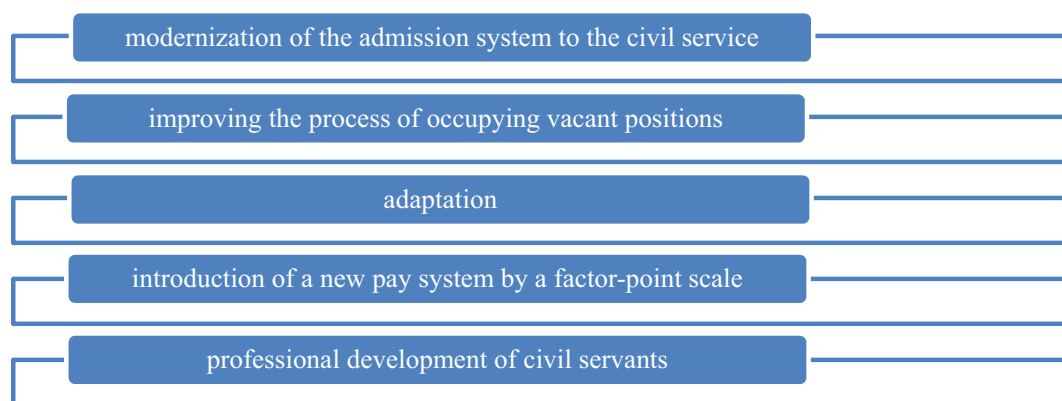

Figure 3 – Main measures of professionalization of the state apparatus

Note – compiled by the authors

RESEARCH RESULT (CONCLUSIONS)

In a rapidly changing world with its global economic and political challenges, it is very important to recognize new opportunities in them and make effective decisions in a timely manner and with the least risk. Therefore, the state apparatus is required to constantly improve professional competencies, knowledge and skills.

Every civil servant should be not just an executor of orders, but a professional in their field. The problem of development of civil servants is one of the Main ones in the structure of personnel policy implemented in public authorities. The most important way to solve this problem is to improve the quality of professional formation and organization of civil servants of all groups and categories of positions. The task of personnel work is

to motivate a civil servant to constantly modernize the key competencies necessary for further professional growth and self-improvement. At the same time, it is necessary to create a system of professional development management that reflects the real needs of employees themselves and public authorities in general.

Professionalization is the process of acquiring the necessary professional knowledge, skills and abilities, adaptation to the professional environment, it is the process of developing professionally important personal qualities during the development and implementation of professional activities. Professionalism is the result of this process, an indicator of the success of its implementation, and a qualitative characteristic of a specialist. We can say that professionalism also acts as a kind of social perspective, which is accessible to every specialist to some extent. In a word, professionalization is the formation and development of professionalism. Professionalization of the state apparatus means competitive civil servants.

The introduction of a new pay system by a factor-point scale effectively affects the activities of state bodies, this system is more flexible and evaluates the contribution of each employee. It allows you to assign points to each position based on three key factors: the level of knowledge, competencies and work experience; the degree of complexity of the tasks set; the degree of responsibility for achieving results; will increase the financial motivation, engagement and competitiveness of the civil service, as well as ensure the stability of the state apparatus. However, it is necessary to note the disadvantages of such a system: "floating" wages; conflicts between employees. The President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev noted that "Low-paid public service costs society too much. Misunderstanding of this issue leads to negative selection, loss of competence, initiative, and most importantly – to corruption. Therefore, starting from July 1, 2021, a factor-point scale should be introduced throughout the republic". He believes that the implementation of this scale "will lead to increased responsibility and motivation of civil servants." Performance-based wage setting should ensure the internal fairness of the pay system and speed up the reduction of corruption in the country.

In the Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan "Growth of prosperity of Kazakhstan: increasing income and quality of life" it is noted: "Quality" should become a new lifestyle of a civil servant, and self-improvement – Its main principle". Civil servants of the new formation must meet the challenges of the time [28].

The unified framework of competencies requires compliance from civil servants, to do this, it is necessary to develop their competencies through promotion and refresher training. They need to focus on teaching leadership, communication, critical thinking and time management skills, as strategic civil service is characterized by efficiency and involvement for high-quality professionals, proactive employees who are results-oriented and managers who are transformational leaders and can manage change.

Professionalization of managerial work, a reassessment of professional activity of civil servants, improving the quality of training of civil service personnel, improve the level of scientific validity of the professionalization processes of administrative work, creating an optimal regulatory framework will undoubtedly have an impact on the overall results of the state control.

REFERENCES

1. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
2. Мертон Р. Явные и латентные функции. Американская социологическая мысль, под ред. В.И. Добренкова. – М.: МГУ, 1994. – 495 с.
3. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек. – М.: АСТ, 2002. – 526 с.
4. Миллс Ч. Властвующая элита. – М.: Изд-во Иностран. лит., 1959. – 543 с.
5. Хабермас Ю. Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – 361 с.
6. Kettl D. The Global Public Management Revolution: A Report on the Transformation of Governance. – Washington: Brookings Institution Press, 2000. – 117 p.
7. Peters G., Pierre J. Introduction: The Role of Public Administration in Governing. Handbook of Public Administration. – London: Sage Publications, 2003. – 640 p.
8. Hood C. Public Management: The Word, the Movement, the Science. Oxford Handbook of Public Management. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 804 p.

9. Васильева Е. В. Компетентностный подход в государственной службе: какие знания и навыки выбирают госслужащие? // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2018. – № 4. – С. 120–141.
10. Эбюев Б. С. Конституция. Демократия. Права человека. – М.: «Юрлит», 1992. – 219 с.
11. Кудяев П. П. Управленческие технологии профессионального развития государственных гражданских служащих // Молодой ученый. – 2013. – № 12. – С. 663–667.
12. Ahas R., Mark U. Location based services - new challenges for planning and public administration // Futures. – 2005. – № 37 (6). – P. 547–561.
13. Шрейдер Р. В. Уровень профессионализации как фактор, определяющий структуру профессионально-важных качеств // Проблема системогенеза деятельности. – Ярославль, 1980. – С. 56–67.
14. Подмарков В. Г. Человек в мире профессий // Вопросы философии. – 1982. – № 8. – С. 53–62.
15. Бадоев Т. Л. Профессионализация как фактор, определяющий динамику системы мотивов трудовой деятельности // Проблемы инженерной психологии. – 1984. – Выпуск 3. – Ч. 1. – С. 107–108.
16. Бодров В. А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала. – М., 1991. – С. 3–26.
17. Поваренков Ю. П. Психологический анализ процесса профессионализации // Психологические закономерности профессионализации / Под ред. Н. П. Анисимовой. – Ярославль: ЯГПИ, 1991. – 146 с.
18. Миронова Т. Л. Самосознание профессионала. – Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 1999. – 199 с.
19. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. – М.: Вече, 1999. – Т. 2. – 104 с.
20. Дружилов С. А. Критерии и уровни индивидуального профессионализма // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 1. – С. 282.
21. Капаров С. Г. Совершенствование государственной службы в Казахстане: монография. – Екатеринбург: «Контекст-АП», 2005, – 320 с.
22. План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева [Электронный ресурс]. – 2015. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31977084#pos=4;-106 (дата обращения: 05.10.2020).
23. Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной службы» от 3 июля 2020 года № 357-VI ЗРК. // Эділет [web-портал]. – 2020. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000357> (дата обращения: 08.10.2020).
24. Шафритц Д., Хайд А. Классики теории государственного управления: американская школа. – М., 2003. – 800 с.
25. Смолин А. Факторно-балльная система: итоги // Казахстанская правда. – 2020. – 8 сентября. – С. 5.
26. Статистика труда и занятости [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Офиц. сайт]. – 2020. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/7> (дата обращения: 12.01.2020).
27. Профессиональное развитие [Электронный ресурс] // Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан [Офиц. сайт]. – 2020. – URL: <https://www.apa.kz/> (дата обращения: 12.01.2020).
28. Назарбаев Н. А. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни [Электронный ресурс] // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – 2018. – URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaevanarodu-kazhastana-5-oktyabrya-2018-g (дата обращения: 15.01.2020).

REFERENCES

1. Parsons, T. (1998), *Sistema sovremennyh obshchestv*, Aspekt Press, Moscow, 270 p. (In Russian).
2. Merton, R. (1994), *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl'*, MGU, Moscow, 495 p. (In Russian).
3. Markuze, G. (2002), *Eros i civilizaciya. Odnomernyj chelovek*, AST, Moscow, 526 p. (In Russian).
4. Mills, CH. (1959), *Vlastvuyushchaya elita*, Inostr. lit., Moscow, 543 p. (In Russian).

5. Habermas, YU. (2005), *Politicheskie raboty, Praksis*, Moscow, 361 p. (In Russian).
6. Kettl, D. (2000), *The Global Public Management Revolution: A Report on the Transformation of Governance*, Brookings Institution Press, Washington, 117 p.
7. Peters, G. and Pierre J. (2003), *Handbook of Public*, Sage Publications, London, 640 p.
8. Hood, C. (2007), *The Oxford Handbook of Public Management*, Oxford University Press, Oxford, 804 p.
9. Vasil'eva, E.V. (2018), “Kompetentnostnyj podhod v gosudarstvennoj sluzhbe: kakie znaniya i navyki vybirayut gossluzhashchie?”, *Voprosy gosudarstvennogo i municipal'nogo upravleniya*, 4, pp. 120–141.
10. Ebyuev, B.S. (1992), *Konstituciya. Demokratiya. Prava cheloveka*, YUrit, 219 p. (In Russian)
11. Kudaev, P.P. (2013), “Upravlencheskie tekhnologii professional'nogo razvitiya gosudarstvennyh grazhdanskih sluzhashchih”, *Molodoj uchenyj*, 12, pp. 663–667.
12. Ahas, R. and Mark, U. (2005), “Location based services – new challenges for planning and public administration”, *Futures*, 37 (6), pp. 547–561.
13. Shrejder, R. V. (1980), “Uroven' professionalizacii kak faktor, opredelyayushchij strukturu professional'no-vaznyh kachestv”, *Problema sistemogeneza deyatel'nosti*, Yaroslavl', pp. 56–67.
14. Podmarkov, V. G. (1982), “Chelovek v mire professij”, *Voprosy filosofii*, No. 8, pp. 53–62.
15. Badoev, T. L. (1984), “Professionalizaciya kak faktor, opredelyayushchij dinamiku sistemy motivov trudovoj deyatel'nosti”, *Problemy inzhenernoj psihologii*, Vol. 3, Part 1, pp. 106–107.
16. Bodrov, V. A. (1991), “Psihologicheskie issledovaniya problemy professionalizacii lichnosti”, *Psihologicheskie issledovaniya problemy formirovaniya lichnosti professionala*, Moscow, pp. 3–26.
17. Povarenkov, Yu. P. (1991), “Psihologicheskij analiz processa professionalizacii”, *Psihologicheskie zakonomernosti professionalizacii*, Yaroslavl', 146 p.
18. Mironova, T. L. (1999), “Samosoznanie professional”, Buryat State University, Ulan-Ude, 199 p. (In Russian).
19. Jarry D., Jarry J. (1999), “Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar'”, Veche, Moscow, 104 p.
20. Druzhilov, S. A. (2012), “Kriterii i urovni individual'nogo professionalizma”, *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, No. 1, 282 p. (In Russian).
21. Kaparov, S. G. (2005), “Sovershenstvovanie gosudarstvennoj sluzhby v Kazahstane”, *Kontekst-AP*, Ekaterinburg, 320 p. (In Russian).
22. “Plan natsii – 100 konkretnykh shagov po realizacii pyati institucional'nyh reform Glavy gosudarstva Nursultana Nazarbaeva” (2015), available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31977084#pos=4;-106 (accessed: October 05, 2020) (In Russian).
23. The Law “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Civil Service Issues” dated July 3, 2020 No. 357-VI ZPK. (2020), available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000357> (accessed October 08, 2020) (In Russian).
24. Shafritc, D., and Hajd, A., (2003), “Klassiki teorii gosudarstvennogo upravleniya: amerikanskaya shkola”, Moscow, 800 p. (In Russian).
25. Smolin, A. (2020), “Faktorno-ball'naya sistema: itogi”, *Kazahstanskaya Pravda*, September 8, p. 5 (In Russian).
26. “Statistika truda i zanyatosti” (2020), “Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan”, available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/7>. (Accessed January, 12, 2020) (In Russian).
27. “Professional'noe razvitiye” (2020), Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, available at: <https://www.apa.kz/> (Accessed January, 12, 2020) (In Russian).
28. Nazarbaev N.A., (2018), “Rost blagosostoyaniya kazahstancov: povyshenie dohodov i kachestva zhizni”, available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/_addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g (Accessed January, 15, 2020) (In Russian).

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ КӘСІБИЛЕНДІРУ: НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Р. Т. Сергалиева¹, Р. О. Бугубаева¹, Л. А. Третьякова²

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

²Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті,
Белгород, Ресей Федерациясы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – кәсібилендіру процесінің түсінігін, негізгі сатыларын зерттеу; Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметті кәсібилендіру жолдарын қарастыру; мемлекеттік қызметтің жаңа қазақстандық моделінің негізгі параметрлерін талдау.

Әдіснамасы – статистикалық және салыстырмалы талдау, жалпылау, бақылау, проблемаларды анықтау және олардың шешімдерін іздеу.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Мақалада мемлекеттік аппаратты кәсібилендірудің теориялық және практикалық ерекшеліктері терең зерттелген. Мемлекеттік аппаратты қалыптастырудың негізгі жолдары – мемлекеттік қызметке орналасу жүйесін жаңғырту, бос лауазымдарға орналасу процесін жетілдіру, бейімдеу, факторлық-балдық шкала бойынша еңбекақы төлеудің жаңа жүйесін енгізу, мемлекеттік қызметшілерді кәсіби дамыту мәселелері қаралды.

Зерттеу нәтижелері. Әр түрлі анықтамаларды талдау нәтижелері бойынша "кәсібилендіру" ұғымы нақтыланды. Авторлар Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі бойынша нормативтік-құқықтық құжаттардағы негізгі өзгерістерді келтірді. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік аппаратты кәсібилендіру шеңберінде атқарылған жұмыстардың нәтижелері анықталды. Мемлекеттік аппараттың сапасы ең алдымен мемлекеттік қызметшілерге, олардың кәсіби деңгейіне байланысты.

Түйін сөздер: кәсібилендіру, мемлекеттік қызмет, мемлекеттік аппарат, мемлекеттік қызметші.

ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ: ОСНОВНЫЕ СТАДИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Р. Т. Сергалиева¹, Р. О. Бугубаева¹, Л. А. Третьякова²

¹ Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан

² Белгородский государственный национальный исследовательский университет,
Белгород, Российская Федерация

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – изучить понятие, основные стадии процесса профессионализации; рассмотреть пути профессионализации государственного служб в Республике Казахстан; проанализировать основные параметры новой казахстанской модели государственной службы.

Методология – Сравнительный и статистический анализ, обобщение, наблюдения, выявления проблем и поиск их решений.

Оригинальность / ценность исследования. В статье глубоко проработаны теоретические и практические особенности профессионализации государственного аппарата. Рассмотрены основные пути

формирования государственного аппарата – модернизация системы поступления на государственную службу, совершенствование процесса занятия вакантных должностей, адаптация, внедрение новой системы оплаты труда по факторно-бальной шкале, профессиональное развитие государственных служащих.

Результаты исследования. По итогам анализирования различных определений, уточнено понятие “профессионализация”. Авторами приведены основные изменения в нормативно-правовых документах по государственной службе Республики Казахстан. В ходе исследования выявлены результаты проделанной работы в рамках профессионализации государственного аппарата в Республике Казахстан. Качество государственного аппарата прежде всего зависит от государственных служащих, их работы, которая отображает их профессиональный уровень.

Ключевые слова: профессионализация, государственная служба, государственный аппарат, государственный служащий.

ОБ АВТОРАХ

Сергалиева Раушан Талгатовна – докторант Ph.D., Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан, e-mail: sergalieva89@mail.ru

Бугубаева Роза Олжабаевна – кандидат экономических наук, профессор, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан, e-mail: prur@keu.kz

Третьякова Лариса Александровна – доктор экономических наук, профессор, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Белгород, Россия, e-mail: lora_tretyakova@mail.ru

МРНТИ 06.77.64

JEL Classification: E24

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖҰМЫС КҮШІ АРТЫҚ АЙМАҚТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (Жамбыл облысының мысалында)

С. А. Илашева¹, Б. Д. Бекназаров¹, С. С. Есенбекова²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік Университеті,
Шымкент, Қазақстан Республикасы

²Silkway халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – Түркістан облысының еңбек нарығының жағдайына және оның жұмыс күшінің артуына тікелей әсер ететін факторларды зерттеу.

Әдіснамасы. Зерттеу мақсаттары үшін келесі әдістер қолданылды: экономикалық үдерістер мен құбылыстар үшін диалектикалық, топтастыру, жіктеу, синтездеу және талдау әдістері (экономикалық, статистикалық, дидактикалық, салыстырмалы және сипаттамалық).

Зерттеу бірегейлігі / құндылығы. Жұмыс күші артық аймақтардағы еңбек нарығының қалыптасуы мен дамуына ықпал ететін факторлар анықталды және талдау жасалды.

Зерттеу нәтижелері: аймақтың жұмыс күшінің артық болуына әсер ететін факторлар анықталды және жіктелді және артық жұмыс күші ұғымына өзіндік анықтама берілді; елдің басқа аймақтарымен салыстыра отырып, Түркістан аймағының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштеріне талдау жүргізілді,

зерттелген көрсеткіштерге қатысты еңбек нарығындағы дағдарыстық жағдайдың ауырлығына баға берілді; Қазақстан Республикасының Түркістан облысында халықты жұмыспен қамтудың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: еңбек нарығы, жұмыспен қамту, жұмыссыздық, аймақ, еңбек ресурстары, мемлекеттік бағдарламалар.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы экономикасы мен еңбек саласындағы орасан зор өзгерістерге қарамастан, оның жекелеген аймақтарында осы күнге дейін қазіргі заманғасай келетін және әлеуметтік-экономикалық стратегиялардың негізгі векторларымен үйлесетін жұмыспен қамту парадигмасы әлі дамымаған, халықтың жұмыспен тиімді қамтылуын қамтамасыз етудегі институционалдық тәсілдер жаңартылмаған.

Бұл мәселелерді шешудің күрделілігі қоғам үшін ең ауыр экономикалық және әлеуметтік мәселелердің халықтың жұмыспен қамту саласында шоғырлануымен байланысты болып отыр: құрылымдық және аймақтық теңгерімсіздіктердің күшеюі, еңбек әлеуеті сапасының регрессивті өзгеруі, халық табысының төмен болуы, жұмыссыздық, жұмыспен қамтудың бейресми қатынастарының өсуі, бақыланбайтын сыртқы еңбек миграциясы және басқалары.

Бұл мәселе ұзақ уақыт бойы өндірісті аумақтық ұйымдастыру мәселелеріне, еңбек әлеуетінің ұдайы өндірісіне, кәсіпорындардың кадрларын даярлау және қайта даярлау механизмдеріне назар аударылмаған аймақтарда өткір тұр, сондықтан аймақтардың шаруашылық құрылымдарындағы жұмыс күші мен оған деген сұраныс арасында айтарлықтай алшақтықты тудырды.

Қазақстан Республикасының жұмыс күші мол аймақтарының бірі – Түркістан облысы. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы қайшылықтармен және белгілі бір күрделілікпен сипатталады. Бір жағынан, бұл еңбек ресурстарының жеткілікті санын көрсететін қолайлы демографиялық ахуалы бар аймақ, екінші жағынан, ондаған жылдар бойына аймақтағы еңбек ресурстарының саны құрылған жұмыс орындарының санынан едәуір жоғары болып отыр. Нәтижесінде – көп мөлшерде жұмыссыз халық саны қалыптасқан.

Жұмыс күші артық аймақтардағы еңбек нарығының қалыптасуы мен қызмет етуі тек жалпы ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар осы аймақтың әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерімен сипатталуы керек, бұл жұмыс күші артық аймақтардағы еңбек нарығын реттеу жүйесіне белгілі бір ерекшелік енгізеді және оны өте өзекті етеді [1].

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Жұмыс күші артық аймақтардағы еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру оның қалыптасуындағы әр түрлі әдістемелік және әдіснамалық тәсілдердің орнын, рөлін және үйлесімін анықтауға негізделген. Аймақтық еңбек нарықтарының жұмыс істеуі мен даму жағдайларына байланысты жұмыс күшіне сұранысты қамтамасыз ету стратегиясын іске асыру тиімді басқару шешімдерін қабылдауды қамтамасыз ету еңбек ресурстарының шарттарымен, құралдарымен және нысандарымен өзара әрекеттесу кезінде диагностика, бақылау, үлгілеу және болжау әдістерінің жиынтығы қолданылған жағдайда мүмкін болады. Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы мәліметтері бойынша жұмыс күші көп аймақтар Алматы, Түркістан облыстары және Алматы қаласы болып табылады (кесте 1).

Алматы облысында 2019 жылы еңбекке қабілетті халықтың жалпы санынан (1 038,7 мың адам) 991,0 мың адам немесе 95,4 % жұмыспен қамтылған. Жұмыспен қамтылғандардың ішінен жалдамалы жұмысшылар 723,9 мың адамды құрады, яғни 73 %, өзін-өзі жұмыспен қамтығандар – 267,1 мың адам немесе 27 %. Аймақтағы жұмыссыздық деңгейі 4,6 % құрайды.

Алматы қаласы бойынша еңбекке қабілетті 986,6 мың адамның 959,0 мың адамы немесе 97,2 % жұмыспен қамтылған. Оның 879,2 мың адамы немесе 91,7 % жалдамалы жұмысшылар. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар саны 79,8 мың адамды немесе 8,3 % құрайды. Алматыда 2019 жылы жұмыссыздық деңгейі 5,3 % құрады [2].

Кесте 1 – 2019 жылғы Қазақстан Республикасы аймақтар кесіндісіндегі еңбек нарығының көрсеткіштері

Ел / облыстар / қалалар	Жұмыс күші, мың адам	Жұмыспен қамтылған халық, мың адам	Жалдамалы жұмыскерлер, мың адам	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар, мың адам	Жұмыссыздар, мың адам	Жұмыссыздық деңгейі, %
Қазақстан Республикасы	9 221,5	8 780,8	6 681,6	2 099,2	440,7	4,8
Ақмола	427,5	407,5	278,3	129,2	20,0	4,7
Ақтөбе	437,3	416,5	356,7	59,8	20,8	4,8
Алматы	1 038,7	991,0	723,9	267,1	47,8	4,6
Атырау	332,4	316,8	278,4	38,4	16,1	4,8
Батыс Қазақстан	338,0	321,7	204,2	117,5	16,3	4,8
Жамбыл	532,5	507,0	330,1	176,9	25,4	4,8
Қарағанды	678,9	648,9	592,9	56,1	30,0	4,4
Қостанай	508,9	484,8	331,3	153,5	24,1	4,7
Қызылорда	349,1	332,3	218,2	114,1	16,8	4,8
Маңғыстау	320,9	305,5	284,3	21,3	15,4	4,8
Павлодар	409,7	390,5	329,3	61,2	19,1	4,7
Солтүстік Қазақстан	308,3	293,4	214,0	79,4	14,9	4,8
Түркістан	826,2	784,3	422,9	361,4	41,8	5,1
Шығыс-Қазақстан	712,7	678,1	478,7	199,4	34,5	4,8
Нұр-Сұлтан қ.	578,9	553,3	487,7	65,6	25,5	4,4
Алматы қ.	986,6	959,0	879,2	79,8	54,0	5,3
Шымкент қ.	431,9	409,8	284,0	125,8	22,1	5,1
Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған						

Түркістан облысында 2019 жылы 826,2 мың еңбекке қабілетті халықтың 784,3 мың адамы немесе 95,3 % жұмыспен қамтылды. Жұмыспен қамтылғандардың жалпы санынан 422,9 мың адамы (53,9 %) жалдамалы жұмыскерлер болды.

Алматы қаласынан кейін жұмыссыздық деңгейі бойынша Түркістан облысы екінші орында – 5,1 %. Бірақ Түркістан облысында өзін-өзі жұмыспен қамтығандар санының көп болуына байланысты жағдай неғұрлым күрделі болып отыр – 361,4 мың адам немесе жалпы жұмыспен қамтылған халықтың 46,1 % құрайды. Осы көрсеткіш бойынша бұл облыс республикада бірінші орында. Түркістан облысы тұрғындарының 80 %-ға жуығы ауылда тұратындықтан, өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың барлығы өз аулаларында «жұмысбасты» дегенді білдіреді.

Шетелдік және отандық ғылыми еңбектерде жұмыс күшінің артықтығы жаңадан құрылған жұмыс орындарының санына қарағанда басым болуымен сипатталады. Мысалы, Ш. Қ. Қутаев былай деп жазды: «Еңбек нарығындағы теңгерімсіздік мәселесі, жұмыс күші артқан аймақтарда өткір болып отыр. Жалпы жұмыс күшіне деген сұраныстың жоқтығынан қалыптасқан жұмыссыз контингент, мемлекет пен қоғамнан мәселені терең түсініп, бұл жағдайдан шығу жолын белсенді іздеуді талап етеді» [3].

Жұмыс күші артық аумақтарды анықтаудың тәжірибелік маңыздылығы – еңбек нарығының жағдайын ескере отырып, оларға жұмыспен қамту саласындағы басым даму аймақтары мәртебесін беру және оларды жұмыспен қамту мәселелерінде оларды арнайы мемлекеттік қолдаудың механизмін қалыптастыру [4].

Еңбек нарығында жұмыс күшінің артық болуы – бұл жұмыс істеу нарығының кез-келген түрі сияқты ашық жүйе, оның жұмыс істеу тиімділігіне көптеген факторлар әсер етеді [5]. Төменде аймақтағы жұмыс күшінің артықтығына әсер ететін факторлардың жіктелімін ұсынып отырмыз (сурет 1).

Сонымен, жұмыс күші артық аймақ табиғи және механикалық өсімнің жоғары деңгейімен сипатталады [6]; жұмыс орындарының өсу қарқынынан, еңбек ресурстарының өсу қарқыны жоғары [7]; облыста ауыл тұрғындары басым; дәстүрлі салалардағы дағдарыстың тереңдеуі, сәйкесінше әр түрлі меншік нысанындағы кәсіпорындардың жұмыс күшіне сұранысының төмендеуі байқалады [8].

1-сурет. Аймақтағы жұмыс күшінің артық болуына әсер ететін факторлардың жіктелімі
Ескерту – авторлармен құрастырылған

Түркістан облысы – Қазақстанның жұмыс күші артық аймақтарының бірі. Халықтың көп бөлігі ауылдық жерлерде тұрады – 80,4 % (1,6 млн. адам), қалалық жерлерде – 19,6 % (387,2 мың адам).

Еңбек ресурстарының өсу қарқыны жаңадан құрылған жұмыс орындарының санының өсу қарқынынан едәуір жоғары болғандықтан, Түркістан облысының «жұмыс күшінің артық болуы» көптеген онжылдықтар бойы қалыптасқан. Демографиялық жағдай аймақтағы жұмыс күшінің артық болуына өз ықпалын тигізіп отыр. Халықтың табиғи өсімі бойынша облыс республикада бірінші орынды алады, жылдық өсімі орта есеппен 40,8 мың адамды құрайды.

Түркістан облысының ауыл шаруашылығына мамандандырылғаны анық көрінеді. 2018 жылы жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ) құрылымында ауылшаруашылық өнімінің көлемі 51,1 % немесе 210,4 млрд. теңгені құрады, өнеркәсіп өндірісінің үлесі 48,9 % немесе 201,1 млрд. теңгені құрады.

Түркістан облысында еңбек нарығының үлкен шиеленіспен сипатталуы ауылдық жерлерде байқалып отыр, мұнда жұмысқа орналасу мүмкіндігі мен бос жұмыс орындарын таңдау өте шектеулі, ал жұмыссыздықтың өсу қарқыны мен ұзақтығы қалаға қарағанда жоғары және әлеуметтік мүмкін деңгейден жоғары болып отыр.

Шымкент Түркістан облысынан бөлініп шыққанға дейін, халқы 3 млн. адамға жақындаған Қазақстандағы халық ең тығыз қоныстанған аймақ болды. Дегенмен, 2018 жылы Шымкент қаласы

республикадан бөлек аумақтық-әкімшілік бірлік болып, облыстан бөлініп шыққаннан соң, Түркістан облысының халқы 2019 жылы 2015 жылмен салыстырғанда 824,9 мың адамға азайып, 2 016,0 мың адамды құрады (кесте 2).

Кесте 2 – Түркістан облысының еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2015	2016	2017	2018	2019
Халқы, мың адам	2 840,9	2 878,6	1 977,0	1 984,0	2 016,0
Жұмыс күші, мың адам	1 216,6	1 210,0	1 197,0	832,0	826,2
Халықтың жалпы санындағы жұмыс күшінің үлесі, %	42,8	42,0	60,5	41,9	40,9
Жұмыс бастылар, мың адам	1 152,7	1 147,2	1 134,9	789,0	784,3
Жалдамалы жұмыскерлер, мың адам	638,6	644,5	652,2	429,2	429,2
Өзін-өзі жұмыспен қамтыған жұмысшылар, мың адам	514,1	502,8	482,6	359,8	361,4
Жұмыспен қамтылған халық санындағы өзін-өзі жұмыспен қамтығандар үлесі, %	44,6	43,8	42,5	45,6	46,1
Жұмыссыз халық, мың адам	63,9	62,8	62,1	43,0	41,8
Жұмыссыздық деңгейі, мың адам	5,2	5,2	5,2	5,2	5,1

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

2019 жылы Түркістан облысында жұмыс күшінің саны 826,2 мың адамды немесе облыс халқының 40,9 % құрады. 2015 жылдан 2019 жылға дейін Түркістан облысында жұмыс күшінің саны 1 216,6 мың адамнан 826,2 мың адамға дейін азайды. Ең үлкен төмендеу 2018 жылы орын алды және ол жоғарыда айтылғандай, аумақтық-әкімшілік қайта құруларға байланысты болды. Халықтың жалпы санындағы жұмыс күшінің жоғары үлесі 2017 жылы байқалды – 60,5 %.

Жалпы жұмыс күшінің төмендеуіне қарамастан, 2015-2017 жылдары жалданған жұмысшылар саны 2,1 %-ға өсті. 2018-2019 жылдары олардың саны 429,2 мың адам деңгейінде қалды. 2015-2017 жылдар аралығында өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдардың саны орта есеппен 3,1 %-ға төмендеді. Дегенмен, 2018 жылдан бастап олардың саны көбейе бастады, сондықтан 2018 жылы өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың жұмысбастылар санындағы үлесі 45,6 %-ды құрады, ал 2019 жылы – 46,1 %-ды құрады. Соңғы бес жыл ішінде жұмыссыздар санының төмендеуі Түркістан облысының еңбек нарығындағы оң үрдіс болып табылады. Мысалы, 2015 жылдан 2019 жылға дейінгі кезеңде олардың саны 3,4 %-ға азайды. Бірақ, олардың облыстың еңбекке қабілетті халқына қатысты деңгейі іс жүзінде өзгеріссіз қалады – 5,2 %, тек 2019 жылы бұл көрсеткіш 5,1 %-ға дейін төмендеді.

2019 жылы жұмыспен қамтылғандардың неғұрлым жоғары саны саудада байқалды: 217,8 мың адам, ауыл шаруашылығында – 186,2 мың адам және білім беру саласында – 182,6 мың адам. Құрылыста – 92,3 мың адам, 85,1 мың адам – көлікте, 41,7 мың адам – өңдеу өнеркәсібінде жұмыспен қамтылды.

Түркістан облысында ауылдық жерлерде, еңбекке қабілетті халық санының жыл сайынғы төмендеуі байқалады, негізінен қалаларға және бұл басқа аймақтарға қоныс аударумен байланысты. Мысалы, 2015 жылдан 2019 жылға дейін ауылдағы жұмыс күшінің саны 771,1 мың адамнан 676,6 мың адамға дейін немесе 14 %-ға азайды. Көбінесе еңбекке қабілетті жастағы жастар кетеді.

2019 жылы еңбекке қабілетті жастардың саны бойынша Түркістан облысы Алматы облысы мен Алматы қаласынан кейін 3-орынға ие болды. Жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі 2019 жылы облыста 3,2 %-ды құрап, Қарағанды облысынан (5,1 %) және Алматы (5,7 %) мен Нұр-Сұлтан (4,5 %) қалаларынан кейінгі 4-орынды алды.

Әйелдер арасындағы жұмыссыздықта Түркістан облысында ең жоғары деңгейде болып отыр – Қазақстан Республикасының басқа аймақтары арасында 3-орында. Әйелдер арасындағы жұмыссыздықтың жоғары деңгейінің себебі – көптеген отбасылар, әсіресе ауылдық жерлерде, көпбалалы отбасыларға жатады және мұндай отбасылардағы әйелдер бала тәрбиесімен айналысқандықтан жұмыс істей алмайды.

Халықаралық стандарттар бойынша Қазақстанда және оның аймақтарында еңбекке жарамды 15-64 жас аралығындағы жұмыспен қамтылған халықтың үлесі жоғары деңгейде, орта есеппен 73 %, жұмыссыздық деңгейі 4,8 % құрайды. Мысалы, Бельгияда 2019 жылы жұмыссыздық деңгейі 5,3 %, Швецияда 6,9 %, Францияда 8,4 %, Италияда 9,8 %, Испанияда 13,7 %, Грецияда 16,6 % болды [9]. Бірақ, Қазақстандағы жұмысбастылықтың жоғары болуы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың жоғары үлесімен байланысты, әсіресе жұмыс күші басым аймақтарда, олардың үлесі жұмыспен қамтылған халықтың 25 %-ына жетеді (Түркістан облысында – 46 %), ал дамыған елдерде өзін-өзі жұмыспен қамтушылардың үлесі барлық жұмыспен қамтылғандардың шамамен 10 %-н ғана құрайды.

Осылайша, Түркістан аймағының еңбек нарығындағы мәселелерді шешу үшін еңбек нарығының құрылымында сапалы өзгерістер қажет. Аймақтың аграрлық өнеркәсіптік кешенінде ірі инвестициялық жобаларды іске асыру арқылы өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың үлесін азайту және экономиканың нақты секторында жұмыспен қамтылғандардың үлесін арттыру қажет. Инвестицияның жаңа толқынын тарту үшін жағдай жасауға, жаппай кәсіпкерлікті, туризмді, өңдеу өнеркәсібін, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және экономиканың басқа салаларын дамытуға назар аудару қажет.

Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, ЖӨӨ құрылымындағы өңдеуші салалар өнімінің үлесі аймақ экономикасының даму деңгейінің сипаттамасы болып табылады [10], өз кезегінде, өндіріс көлемінің ұлғаюы еңбек өнімділігінің артуына және жасырын жұмыссыздықтың төмендеуіне әсер етеді, өңдеу өнеркәсібіне инвестициялардың көбеюі – жұмыс орындары санының өсуіне және сәйкесінше жұмыспен қамтудың артуына алып келеді.

Түркістан облысы өнеркәсіпті дамыту үшін жеткілікті әлеуетке ие болғанымен, ол Қазақстан Республикасының басқа аймақтарынан едәуір артта қалып отыр. Мысалы, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына оң әсер ететін факторлардың қатарына жағымды географиялық орналасуы: аймақ Қазақстан Республикасының оңтүстігінде орналасқан, Еуропадан, Ресейден, ТМД елдерінен басқа Орталық Азия елдеріне транзиттік маршруттар оның аумағы арқылы өтеді, «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» көлік дәлізі жұмыс істейді, және қолайлы жылы климат жыл бойы жемістер мен көкөністерді өсіруге қолайлы болып табылады.

Уран қоры бойынша Түркістан аймағы әлемде Австралиядан кейін 2-орында, фосфориттер мен темір кендері бойынша республикада 3-орында. Облыста темір және полиметалл кендерінің кен орындары бар. Аймақта сонымен қатар құрылыс материалдарын өндіруге арналған минералды ресурстар бар (әктас, гипс, кварц құмы, отқа төзімді керамика және бентонит саздары, минералды бояулар, сәндік тастар, травертин).

Аймақта білім беру ресурстары бар: Түркістан облысында 11 жоғары оқу орны (75 мыңға жуық студент оқытылады), 92 техникалық және кәсіптік оқу орындары (77 мыңнан астам студент оқиды) бар. Облыстың жалпы өңірлік өнімінің көрсеткіштері елдің индустриалды аймақтарына қарағанда екі есеге төмен. Сонымен, 2019 жылы облыстың ЖӨӨ елдің ЖІӨ құрылымының 5,9 % құрады, ал Қазақстан Республикасының индустриалды аймақтарында бұл көрсеткіш әлдеқайда жоғары, мысалы, Атырау облысының ЖӨӨ 2019 жылы 10,9 %, Қарағанды облысы – 7,9 %, Маңғыстау – 6,2 %, Алматы – 21,8 % және Нұр-Сұлтан – 10,6 %.

2017 жылға арналған Түркістан облысының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері 3-кестеде көрсетілген.

Түркістан облысында өнеркәсіп өндірісінің жыл сайынғы өсімі байқалады, дегенмен, жоғарыда айтылғандай, елдің индустриалды аймақтарымен салыстырғанда бұл көрсеткіш әлдеқайда төмен. Мысалы, 2019 жылы облыстағы өнеркәсіп кәсіпорындары 832 114 млн. теңгенің өнімін өндірді. Егер Атырау облысында 5 508 219 млн. теңге (Түркістан облысына қарағанда 6,6 есе көп) өнеркәсіп өнімдері өндірілсе, Қарағандыда – 2 318 440 млн. теңге (2,8 есе), Маңғыстауда – 2 316 201 млн. теңге (2,8 есе), Батыс Қазақстан облысы – 1 914 501 млн. теңге (2,3 есе), Павлодар – 1 778 386 млн. теңге (2,1 есе), Шығыс Қазақстан облысы – 1 581 530 млн. теңге (2 есе), Ақтөбе қ. 1 597 086 млн. теңге сомасына (2 есе) көп өндірілген.

Кесте 3 – Қазақстан Республикасы мен оның өңірлерінің 2019 жылғы негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері

Ел / облыс / қала	Халқы, мың адам	ЖІӨ – дегіЖӨӨ- нің үлес салмағы,%	Өнеркәсіптік өндіріс көлемі, млн.теңге	Негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	ҒЗТҚЖ-ға шығындар, миллион теңге	ШОК көрсеткіштері	
						ШОК саны, дана	Жұмыспен қамтылған, адам.
Қазақстан	18 631,7	100,0	29 380 342	12 576,7	82 333,1	1 145 994	3 190 133
Ақмола	736,7	2,9	791 161,9	333 723	1 694,3	45 453	132 057
Ақтөбе	875,2	4,2	1 597 086	438 049	4 371,8	54 417	137 499
Алматы	2 048,5	4,5	795 684	524 217	915,2	109 877	239 931
Атырау	639,2	10,9	5 508 219	2 468 570	3 805,6	42 897	126 650
Батыс Қазақстан	655,1	4,3	1 914 501	407 589	299,9	37 111	113 115
Жамбыл	1 129,3	2,5	374 029	225 863	1 233,8	58 692	120 131
Қарағанды	1 377,8	7,9	2 318 440	363 267	4 969,0	79 276	232 239
Қостанай	870,7	3,4	764 326	202 289	2 781,8	48 237	154 362
Қызылорда	799,4	2,7	731 408	243 100	792,6	37 450	85 610
Маңғыстау	688,1	6,2	2 316 201	434 446	8 544,5	47 015	116 175
Павлодар	2 016,0	5,9	832 114	485 402	1 338,1	177 411	332 339
Солтүстік Қазақстан	753,0	4,4	1 778 386	483 795	337,4	41 311	131 300
Түркістан	551,8	2,0	240 530	191 689	190,7	27 587	102 393
Шығыс Қазақстан	1 376,1	5,8	1 581 530	436 107	6 907,7	79 966	227 440
Нұр-Сұлтан қ.	1 104,1	10,6	573 927	956 891	27 844,7	97 251	328 227
Алматы қ.	1 877,6	21,8	902 537	644 406	27 152,5	169 985	613 217
Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған							

«Негізгі капиталға инвестиция» көрсеткіші бойынша Түркістан облысы басқа аймақтармен салыстырғанда орташа позицияны алады. 2019 жылы облыста негізгі капиталға салынған инвестициялар 485 402 млн. теңгені құрады. Бірақ, Түркістан облысында өндірісті дамыту және жаңғырту үшін инвестицияның көп бөлігі жергілікті бюджеттен – 87 406 млн. теңге, республикалық бюджеттен – 54 147 млн. теңге қаржы бөлінгенін ескеру қажет. Ақмола, Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан облысы, Қарағанды, Маңғыстау, Павлодар, Жамбыл, Шығыс Қазақстан, Астана сияқты аймақтардың экономикасы 2019 жылы республикалық бюджеттен көп қаржыландырылды.

2019 жылы Түркістан облысындағы кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейі 6,5 % құрады. Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға (ҒЗТҚЖ) жұмсалатын шығындардың деңгейі мен кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің деңгейі бойынша облыстың индустриалды дамыған аймақтар арасында инновациялық әлеуетінтөмен бағалауға болады.

Аймақта тіркелген заңды тұлғалардың үлесі республика бойынша жалпы санының 30,5 %-ды құрады, ал шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны Қазақстан аймақтарының ішінде ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып табылады. Жұмыс істеп тұрған шағын және орта бизнестің саны және ондағы жұмысшылар саны бойынша Түркістан облысы басқа аймақтар арасында 1-орын алып отыр.

Талдау негізінде біз Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайына сипаттама бердік (кесте 4).

Кесте 4 – Оңтүстік Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің сипаттамалары

Демографиялық әлеует	Аймақ халқы (еңбек және тұтынушылық әлеует) 2016,0 мың адам (2019) Туу коэффициенті жоғары Жұмыс күші артық аймақ Төмен урбанизация Халықтың аймақ бойынша біркелкі орналаспауы
Өндірістік әлеует	Өнеркәсіптік өндіріске арналған негізгі қорлардың көп мөлшері Негізгі құралдардың жоғары тозуы
Инвестициялық әлеует	Инвестициялық инфрақұрылым Инвестициялық үдерістерді бастау үшін механизмдер жүйесі Әлеуетті инвесторларды жоғары деңгейдегі әкімшілік қолдау Әкімшілік рәсімдердің күрделілігі Инвестициялық алаңдар мен салалар туралы ақпараттың жеткіліксіздігі
Көлік және инфрақұрылым әлеуеті	Өнеркәсіптік кәсіпорындарды шикізатпен қамтамасыз етуге және өнімді экспорттауға арналған кеңейтілген теміржол желісі Аймақты газбен жабдықтау, өнеркәсіптік өндірісті электрмен және жылумен жабдықтаудың кең желісі Дамыған телекоммуникация желісі Әуе қозғалысының әлсіздігі Жаңа жолдар құрылысының жоғары қарқыны Электр энергиясына сұранысты қанағаттандыру мәселесі, трансформаторлық кіші стансалардың жоғары тозуы, электр желілерінің төмен жұмыс қабілеттілігі
Инновациялық әлеует	ҒЗТКЖ құрылымдары ҒЗТКЖ-ға кадрларды даярлаудың мүмкіндіктері Жаңа өнімдерді шығару және жаңа технологияларды енгізу бойынша дайын әзірлемелер ҒЗТКЖ-мен айналысатын ұйымдардың аз саны Ғылыми кадрлардың аз саны Инновацияның әлсіз материалдық-техникалық базасы ҒЗТКЖ-дағы бизнес пен ғылымның әлсіз қызметі
Ескерту – авторлармен құрастырылған	

Жүргізілген талдау мәліметтерін қолдана отырып, елдің басқа аймақтарының арасында Түркістан облысының әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің рейтингі жасалды (сурет 2).

Сурет 2 – Елдің басқа аймақтары арасында аймақтың әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің рейтингі

Ескерту – авторлармен құрастырылған

Түркістан облысының өндірістік-экономикалық әлеуетін бағалау көрсеткендей, ол Қазақстан Республикасының 16 аумақтық субъектілері арасында аймақ өнеркәсіп өндірісі бойынша 8-орын,

ал негізгі құралдардың қол жетімділігі бойынша 9-орынға ие. Өндірістегі негізгі қорлардың тозу дәрежесі және капитал өнімділігі бойынша облыс Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік дамыған аймақтарынан едәуір төмен.

Инновациялық қызмет нашар дамыған: ҒЗТКЖ шығыстары бойынша облыс 8-орында, ал Оңтүстік Қазақстан кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі бойынша 14-орында. Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар жүргізген ұйымдардың саны бойынша облыс ұйымдардың жалпы санында 7-орында тұр.

Инвестициялық қызметке қатысты жағдай жақсы және «негізгі капиталға инвестиция» көрсеткіші бойынша облыс 5-орынды алады. Түркістан облысы жоғары кәсіпкерлік әлеуетімен ерекшеленеді, бұл аймақтағы өндірісті одан әрі дамытудың оң факторларының бірі болып табылады.

Өсу кезінде, дағдарыс жылдары және экономиканы қалпына келтіру кезеңінде Түркістан облысының инфрақұрылымы мен адам әлеуетінің көрсеткіштері Қазақстан Республикасы үшін орташа мәндерден едәуір төмен болды. Өнеркәсіптік инфрақұрылымды құру, сондай-ақ білікті мамандар даярлау үшін көптеген жылдар, тіпті ондаған жылдар қажетболуы мүмкін [9]. Егер бір реттік ірі инвестициялар аймақтың өндірістік және қаржылық әлеуетінің көрсеткіштерін едәуір жақсартса, онда инфрақұрылымдық және адами әлеуетті арттыру аймақтық органдардың ұзақмерзімді және мақсатты жұмысын талап етеді [11]. Аймақтық билік те, бизнес те Түркістан аймағының инфрақұрылымдық және адами әлеуетінің сапасын арттыруға мүдделі, өйткені кез-келген инвестициялық жобаны инфрақұрылымдық және адами әлеуетті пайдаланбай жүзеге асыру мүмкін емес.

Халықты жұмыспен қамту мәселелерін шешу және жұмыссыздық деңгейін төмендету үшін Қазақстан Республикасының үкіметі жұмыс орындарын сақтау және азаматтарды жұмыспен қамту бойынша белсенді шаралар қабылдауда.

2011 жылы Жұмыспен қамту 2020 бағдарламасы (бұдан әрі – Жұмыспен қамту 2020 жол картасы) күшіне енді. Бағдарлама дағдарыстан кейінгі шағын және орта бизнесті қолдау мәселелерін шешті. Бағдарлама көрсеткіштерінің бірі 2019 жылы шағын және орта бизнесте (ШОБ) жұмыспен қамтылғандар санының 2014 жылғы деңгейден 50 %-ға артуы болып табылады [12].

Осы бағдарламаны басқару үшін еліміздің барлық аймақтарында «Жұмыспен қамту орталықтары» құрылды. Халықты жұмыспен қамту орталықтары ауыл тұрғындарына кәсіпкерлік іске жеңілдетілген шарттармен несие беру, әлеуметтік жұмыс орындарына жұмысқа орналастырылған Бағдарламаға қатысушыларына еңбекақыны бөлшекті субсидиялау түрінде кәсіпкерлікті бастауға қолдау көрсетеді. Дегенмен, осы бағдарламалар шеңберінде қаржылық қолдау алу шарттары ауыл тұрғындары үшін өте қиын. Өткізілген сауалнамалардың нәтижелері тұрғындардың ШОБ-ті дамытудың мемлекеттік бағдарламалары бойынша несиелеу шарттарына қанағаттанбауын көрсетіп отыр.

Қазақстан Республикасы Үкіметі аймақтық кәсіпкерліктің орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған жұмыс орындарын ұстап тұру және жаңа тұрақты жұмыс орындарын құру бойынша жүргізілген үлкен жұмыстарға қарамастан, Түркістан облысының еңбек нарығындағы жағдай әлі де күрделі.

Іс-шаралардың көп бөлігі және сәйкесінше бюджет қаражаты уақытша жұмыс орындарын құруға бағытталған [13]. Осы бағыттар бойынша қатысушылардың жұмысқа орналасу мерзімі 6 айдан 12 айға дейін. Бұл нәтижелі жұмыспен қамтудың мақсаттарына сәйкес келмейді. Жергілікті деңгейде жұмыспен қамту бағдарламалары 10 жылдан астам уақыт қоғамдық жұмыстарға, әлеуметтік жұмыс орындарына және жастар практикасына дейін қысқарды [14].

Осы бағдарламалардың тиімділік нәтижелеріне, ең алдымен ұлттық өнімге немесе еңбек өнімділігінің өсуіне қосқан үлесіне ешкім жан-жақты талдау жүргізген жоқ. Халықты өнімді жұмыспен қамтуға тарту мәселесі, біздің ойымызша, тиімді шешілмей жатыр. Ол үшін барлық мемлекеттік, салалық, аймақтық бағдарламалар жаңа жұмыс орындарын құруға бағытталуы қажет. Біздің ойымызша, тұрғындардың мақсатты топтарын, яғни жұмыссыздарды, нәтижесіз және бейресми жұмыспен қамтылғандарды жұмысқа орналастырудың тиімді шаралары кешенін дайындау қажет, оларды басымдылық ретінде анықтап, демек азаматтарға тұрақты жұмыс орындарымен қамтылуына, әсіресе ауылдық жерлерде жұмыс табуына мүмкіндік беретін бағыттар мен құралдарды бюджеттен қаржыландыру.

Бірқатар өңдеу өнеркәсібін дамыту, жаңа жұмыс орындарын құру және сәйкесінше халықты тұрақты жұмыс көзімен қамтамасыз ету мақсатында шағын және орта бизнесті қолдауды күшейту бойынша шаралар қабылдау қажет [11].

Бірыңғай жиынтық төлем (БЖТ – бұл тетікті Үкімет ұсынады) өзін-өзі жұмыспен қамтығандарды «көлеңкеден» шығаруға жеткіліксіз. Әрбір мақсатты топ үшін әкімшілік және ынталандырушы экономикалық шаралар жүйесін ойластыру қажет. Сонымен қатар, болашақ БЖТ төлеушілерін олардың кәсіпкерлер мәртебесіне өтуі үшін ынталандыру механизмін әзірлеу қажет.

Білім беру жүйесі еңбек нарығының қажеттіліктеріне сай болуы керек, демек, цифрландыру қарқыны мен қамтуды жеделдету және тұрғындарды кәсіпкерлік қызметке белсенді тарту қажет.

Халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің мемлекеттік саясатын сәтті жүзеге асыру үшін әлеуметтік-экономикалық болжау жүйесін құру қажет, ол өндіргіш күштердің даму бағыттарынан басқа орта және ұзақ мерзімді перспективада еңбек ресурстарының саны мен құрылымының параметрлерін анықтауы керек [15].

Осылайша зерттеудің мақсатына сай оңтүстік аймақтағы жұмыс күшінің артық болуына әсер ететін факторлар толықтай анықталып, жіктелді. Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырмалы талдау жасалынып, Түркістан аймағының еңбек нарығындағы дағдарыстық жағдайдың ауырлығы айқындалды.

Әсіресе Түркістан облысының ауылдық жерлерінде жұмыс күшін еңсеру, жұмыссыздықты азайту үшін экономиканың жалпы өсімі жеткіліксіз, демографиялық және әлеуметтік факторлардың әсерін ескеретін арнайы саясат, халық саны өсіп келе жатқан ауылдық округтерде жұмыс орындарын құру, көші-қон бағдарламалары, кәсіби қайта даярлау жүйесі қажет. Бұл жағдайда жұмыс күшінің тиімділік тетігін әзірлеу, ауыл халқын жұмыспен қамтудың әлеуметтік-экономикалық моделін қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, жаңа жұмыс орындарын құру үшін өңдеу өнеркәсібінің бірқатар салаларын дамыту және шағын және орта бизнесті дамыту тиімділігін арттыру бойынша шаралар қабылдау қажет. Алайда, өңірлік өнеркәсіпті дамытуға жылдар кететінін, ал жұмыссыздық проблемасын бүгін шешу керек екенін ескеру қажет. Бұл жағдайда халықты жұмыспен қамту мәселелерін шешуге шағын және орта бизнестің қатысуын одан әрі күшейту қажет.

Талдау көрсеткендей, Түркістан облысы жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны және оларда жұмыспен қамтылғандар саны бойынша басқа өңірлер арасында 1-орында. Жергілікті билік органдары шағын және орта бизнесті дамыту жөніндегі кейбір жобаларды қаржыландыру, бірлесіп қаржыландыру және субсидиялау арқылы өтеусіз негізде консалтингтік, консультациялық қызметтер ұйымдастырды. Дегенмен, Түркістан облысының экономикасындағы шағын және орта бизнестің үлесі әзірге қажетті көрсеткіштерге жетпеген фактіні мойындауға тура келеді. Осы уақытқа дейін халықтың көпшілігі арасында арнайы сауаттылықтың қажетті деңгейі жоқ, кәсіпкерлік саланы қолдаудың өңірлік саясаты қалыптаспаған, кәсіпкерлік саласын қаржыландыруға қолжетімділік шектелген, жағымсыз бизнес-ахуал, кадр ресурстарымен және өткізу нарықтарымен проблемалар және т. б. Мұның бәрі осы саладағы бірқатар проблемалардың себебі болып табылады. Салалық және аймақтық құрылым ұтымсыз. Кәсіпкерліктің қалыптасуын басқару әрекеттері көбінесе эпизодтық және ғылыми емес. Кәсіпкер мен оның меншігіне қол сұғушылықтан қорғаудың ашық жүйесі әзірленбеген.

Осыған байланысты, Түркістан облысындағы шағын бизнесті дамыту проблемаларын еңсерудің негізгі бағыттарын іске асыру қажет, атап айтқанда:

- шағын кәсіпорындардың іскерлік белсенділігінің өсуі үшін құқықтық және ұйымдастырушылық жағдайлар жасау;
- ғылыми-техникалық, инновациялық, инвестициялық, баға саясатын қоса алғанда, экономикалық саясатты іске асыруға;
- шағын бизнесті тиімді дамытуды қамтамасыз ету үшін салық және несие-қаржы саясатын іске асыру;
- шағын кәсіпорындарға сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыруға жәрдемдесу;

- шағын кәсіпорындарға қатысты әрбір сала мен өңірдің, кәсіпкерлердің жекелеген топтарының және қызмет түрлерінің ерекшеліктерін ескере отырып, арнайы қолдау шараларын қолдану: қолөнерді, маусымдық жұмыстарды, қызметті ұйымдастырудың артельдік және отбасылық нысандарын көтермелеу;

- тіркеу тәртібін және есептілік нысандарын оңайлату, лицензияланатын қызмет түрлерінің тізбесін қысқарту.

- әлеуметтік сақтандыру бойынша шығындарды төмендету. Шағын кәсіпкерлікті дамытуға жәрдемдесу мемлекеттік реттеу саясатының мақсаттарын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған, атап айтқанда:

-жұмыспен қамтуды, әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты, халықтың жалпы әл-ауқатының өсуін қолдау;

- инвестициялық процестерді қарқындату;

- жаңа өнімдерді әзірлеуді қаржыландыру арқылы инновацияларды ынталандыру;

Бұл шаралар халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және қалалық, сол сияқты ауылдық жерлерде жаңа жұмыс орындарын құру мәселелерін шешуге шағын және орта кәсіпкерліктің қатысуын одан әрі күшейтуге мүмкіндік береді.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ (ҚОРЫТЫНДЫ)

Аймақтық және ұлттық демографиялық және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді, еңбек нарығының көрсеткіштерін салыстырмалы, дидактикалық және сипаттамалық талдау, ұлттық және халықаралық заңнаманы, жұмыс күшінің артуына қатысты тәжірибелер мен әдебиеттерді зерделеу арқылы зерттеу міндеттері орындалды, зерттеудің мақсаты орындалды және келесі нәтижелер алынды.

Түркістан облысында дамыған аграрлық өнеркәсіптік кешеннің болуына, көліктік, ресурстық, минералды-шикізаттық, климаттық, білім беру және еңбек әлеуетіне қарамастан, еңбек нарығы өзінің теңгерімсіздігімен, жұмыс күшіне жиынтық сұраныстың аздығынан қалыптасқан жұмыссыздық контингентінің басым болуымен ерекшеленеді. Нәтижесінде аймақ елдегі ең жұмыс күші артық аймақ болып табылады.

Зерттеу барысында аймақтың жұмыс күшінің артық болуына әсер ететін жалпы факторлар анықталды, олардың анықталуы Түркістан облысы мысалында келесілер болып табылады: халықтың табиғи және механикалық өсуінің жоғары деңгейі; жұмыс орындарының өсу қарқынынан, еңбек ресурстарының өсуінің жоғары қарқынының болуы; ауыл тұрғындарының басым болуы; дәстүрлі салаларда дағдарыстық құбылыстардың тереңдеуі және кәсіпорындар тарапынан жұмыс күшіне сұранысының төмендеуі.

Зерттеудің әдістері, нәтижелері мен ұсыныстары мемлекеттік билік органдарына оларды аймақты дамытуға бағытталған аймақтық бағдарламаларды дайындау кезінде, еңбек нарығында жағдайды жақсартуға қолдануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ашуров С. Б. К вопросу о потенциальной емкости рынка рабочей силы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Инженерные исследования. – 2011. – № 2. – С. 111–140.

2. Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері [Электронды ресурс]. – Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы [Ресми сайт]. – 2019. – URL: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> (қарау уақыты: 27.10.2020).

3. Кутаев Ш. К. Конкуренция на рынке труда трудоизбыточного региона // Региональная экономика: теория и практика. – 2009. – № 39 (132). – С. 35–37.

4. Чотчаева М. З. К вопросу о занятости населения в трудоизбыточном регионе // Terra Economic. – 2007. – № 11. – С. 328–332.

5. Дегтева Д. А. Сравнительный анализ моделей рынка труда Казахстана и России: докт. дисс.

[Электронды ресурс] // Южно-Уральский государственный университет. – 2018. – URL: <https://dspace.susu.ru> (қарау уақыты: 28.10.2020).

6. Güçlü M. Regional Unemployment Disparities in Turkey // ESPERA –Romanian journal of economic forecasting. – 2017. – № 20 (2). – P. 94–108.

7. Азимова М. Т. Современный рынок труда и проблемы его функционирования // Социально-экономические явления и процессы. – 2017. – Т. 12. – № 1. – С. 7–13.

8. Jelic S., Jovanovic T., Zivkovic D. Unemployment Determinants in Rural Areas of Serbia in Transition Period // International Conference on Competitiveness of Agro-food and Environmental Economy Proceedings: The Bucharest University of Economic Studies. – 2016. – Vol. 5. – P. 110–115.

9. Уровень безработицы в странах Европы ЕС: итоги 2019 [Электронды ресурс] // Аналитика / рейтинг [web-сайт]. – 2020. – URL: <https://ultramodern-home.ru/2020/02/uroven-bezraboticy-v-stranax-evropy> (қарау уақыты: 27.11.2020).

10. Мухтарова К. С., Мылтыкбаева А. Т. Повышение инновационного развития в системе управления регионами РК [Электронды ресурс] // Институт экономики и права Ивана Кушнера. Международный экономический форум [web-сайт]. – 2013. – URL: <https://be5.biz/ekonomika1/r2013/2272.htm> (қарау уақыты: 27.11.2020).

11. Karaalp-Orhan H. S., Gülel F. E. The Impact of the Global Financial Crises on Regional Unemployment in TURKEY [Электронды ресурс] // International Journal of Economic Perspectives [web-сайт]. – 2016. – URL: <http://acikerisim.pau.edu.tr:8080/xmlui/browse?type=author&value=Karaalp-Orhan%2C+H.S.> (қарау уақыты: 28.10.2020).

12. Жұмыспен қамту 2020 жол картасы [Электронды ресурс] // Әділет [web-портал]. – 2015. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500000162> (қарау уақыты: 29.10.2020)

13. Ахметов А., Мингали Г. Трудовое право Республики Казахстан. – Litres, 2005. – 455 с.

14. Колесник В. С. Государственное регулирование рынка труда в сельской местности // Новая наука: Современное состояние и пути развития. 2014. – № 10-1. – С. 69–72.

15. Бексултанова А. И. Проблема занятости населения в РФ // European Research. – 2017. – № 5 (28). – С. 38–41.

REFERENCES

1. Ashurov, S. B. (2011), “K voprosu o potencial'noj emkosti rynka rabochej sily”, Bulletin of the Russian University of Friendship of Peoples, Engineering research series, No. 2, pp. 111–140 (In Russian).

2. “The main socio-economic indicators of the Republic of Kazakhstan” (2019), Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National Statistics, available at: <https://stat.gov.kz/official/dynamic> (accessed: October 27, 2020) (In Russian).

3. Kutaev, Sh. K. (2009), “Konkurenciya na rynke truda trudoizbytochnogo regiona”, Regional economy: theory and practice, No. 39 (132), pp. 35–37 (In Russian).

4. Chotchaeva, M. Z. (2007), “K voprosu o zanyatosti naseleniya v trudoizbytochnom regione”, Terra Economic, No. 11, pp. 328–332 (In Russian).

5. Degteva, D. A. (2018), “Sravnitel'nyj analiz modelej rynka truda Kazahstana i Rossii”, Doctoral dissertation, South-Ural State University, available at: <https://dspace.susu.ru> (accessed: October 28, 2020) (In Russian).

6. Güçlü, M. (2017), “Regional Unemployment Disparities in Turkey”, ESPERA – Romanian journal of economic forecasting, No. 20 (2), pp. 94–108.

7. Azimova, M. T. (2017), “Sovremennyy rynek truda i problemy ego funkcionirovaniya”, Socio-economic phenomena and processes, Vol. 12, No. 1, pp. 7–13 (In Russian).

8. Jelic, S., Jovanovic, T., and Zivkovic, D. (2016), “Unemployment Determinants in Rural Areas of Serbia in Transition Period”, International Conference on Competitiveness of Agro-food and Environmental Economy Proceedings: The Bucharest University of Economic Studies, Vol. 5, pp. 110–115.

9. “Uroven' bezrobotitsy v stranah Evropy ES: itogi 2019” (2020), available at: <https://ultramodern-home.ru/2020/02/uroven-bezrobotitsy-v-stranax-evropy> (accessed: November 27, 2020) (In Russian).
10. Mukhtarova, K. S. and Myltykbaeva, A. T. (2013), “Povyshenie innovacionnogo razvitiya v sisteme upravleniya regionami Respubliki Kazahstan”, Ivan Kushnira Institute of Economics and Law. International Economic Forum, available at: <https://be5.biz/ekonomika1/r2013/2272.htm> (accessed: November 27, 2020) (In Russian).
11. Karaalp-Orhan, H. S., and Gülel, F. E. (2016), “The Impact of the Global Financial Crises on Regional Unemployment in Turkey”, International Journal of Economic Perspectives, available at: <http://acikerisim.pau.edu.tr:8080/xmlui/browse?type=author&value=Karaalp-Orhan%2C+H.S.> (accessed: October 28, 2020).
12. “Employment Roadmap 2020”, available at: <http://adilet.zan.kz/eng/docs/P1500000162> (accessed: October 29, 2020).
13. Ахметов, А., and Mingali, G. (2005), “Trudovoe pravo Respubliki Kazahstan”, Litres, 455 p. (In Russian).
14. Kolesnik V. S. (2014), “Gosudarstvennoe regulirovanie rynka truda v sel'skoj mestnosti”, New science: Modern state and development path, No. 10-1, pp. 69–72 (In Russian).
15. Beksultanova, A. I. (2017), “Problems of employment of the population of the Russian Federation”, European Research, No. 5 (28), pp. 38–41 (In Russian).

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF LABOR SURPLUS REGIONS OF KAZAKHSTAN (on the example of Zhambyl region)

S. A. Ilasheva¹, B. D. Beknazarov¹, S. S. Esenbekova²

¹M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

²Silkway International University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to study the factors that have a direct impact on the condition of the labor market of the Turkestan region and its labor surplus.

Methodology. For the purpose of the study, the following methods were applied: dialectical method for economic processes and phenomena, methods of groupings, classifications, synthesis and analysis (economic, statistical, didactic, comparative and descriptive).

Originality / value of research: revealed and analyzed the factors influencing the formation and development of the labor market in labor-surplus regions.

Findings: the factors influencing the labor surplus of the region were identified and classified and their own definition of labor surplus was given; the analysis of the socio-economic indicators of the Turkestan region in comparison with other regions of the country was carried out and an assessment of the severity of the crisis situation in the labor market was given in relation to the studied indicators; the ways of increasing the efficiency of employment of the population in the Turkestan region of the Republic of Kazakhstan are proposed.

Keywords: labor market, employment, unemployment, region, labor resources, government programs.

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
ТРУДОИЗБЫТОЧНЫХ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА
(на примере Жамбылской области)**

С. А. Илашева¹, Б. Д. Бекназаров¹, С. С. Есенбекова²

¹Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова,
Шымкент, Республика Казахстан

²Международный университет Silkway, Шымкент, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – изучение факторов, оказывающих непосредственное влияние на состояние рынка труда Туркестанской области и его трудоизбыточность.

Методология. В целях исследования применены следующие методы: диалектический для экономических процессов и явлений, методы группировок, классификаций, синтеза и анализа (экономического, статистического, дидактического, сравнительного и описательного).

Оригинальность / ценность исследования: выявлены и проанализированы факторы, влияющие на формирование и развитие рынка труда в трудоизбыточных регионах.

Результаты исследования: выявлены и классифицированы факторы, влияющие на трудоизбыточность региона и дано собственное определение трудоизбыточности; проведен анализ социально-экономических показателей Туркестанской области в сравнении с другими регионами страны и дана оценка остроты кризисной ситуации на рынке труда относительно исследуемых показателей; предложены пути повышения эффективности занятости населения в Туркестанской области Республики Казахстан.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, безработица, трудовые ресурсы, государственные программы.

ОБ АВТОРАХ

Илашева Сауле Ашуровна – кандидат экономических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: s.ilasheva@mail.ru

Бекназаров Бакыт Доктырбаевич – докторант Ph.D., Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: bakytt.8080@mail.ru

Есенбекова Сапаргул Салимбаевна – докторант Ph.D., Международный университет Silkway, Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: sapargul.66@mail.ru

МРПТИ 10.16.02

JEL Classification: R58

PROBLEMS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Zh. Aubakirova¹, E. Aimagambetov¹

¹Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research consists in the analysis of the system of local self-government in modern conditions in the Republic of Kazakhstan.

Methodology. During the study, the methods of comparison, generalization, analysis and synthesis were used, in accordance with which the world and Kazakhstani experience of the development of the local self-government system is shown.

Originality / value. In the course of the analysis and study of the world experience in the development of local self-government, the possibilities of further improvement of the Kazakh model of local self-government were identified.

Findings. The author's developments can be used by governing bodies of all levels responsible for solving the problems of socio-economic development of rural areas.

Keywords: local government, rural areas, sustainable development, public administration, agriculture.

INTRODUCTION

The relevance of the research topic is due, firstly, to the role that local government is called upon to play in the life of the population, providing it with the organization of the living environment in the territory, establishing relationships with higher levels of power, creating an opportunity to realize the potential of the population in the field of socio-economic activity, primarily based on local resources.

Secondly, the fact that it is necessary to identify the reasons that Kazakhstani local self-government, having accumulated a certain experience of its formation and development over the years of transformation, nevertheless did not get the opportunity to function in full and use all the advantages of this form of organization of local power.

Thirdly, the fact that the problems of economic mechanisms for the functioning of local self-government are not sufficiently developed, which is aggravated by the differentiation of socio-economic, natural-resource differences of territories

The purpose of the study is to examine the development of the organizational and economic mechanism for the development of local self-government in rural areas.

To achieve this goal, the tasks were set to analyze the current regulatory framework of local self-government.

In the modern world, the well-being of the state is determined by the effective use of the potential of the nation as a whole and the abilities of individual citizens. Therefore, most developed countries strive to improve models of local self-government [1-2].

This level of power is the closest to the population, it is mainly formed by it, it is under its control and decides on the satisfaction of the basic living needs of the population. With the rational construction of local self-government, not only local resources are optimally spent, but also the public's confidence in the authorities significantly increases.

The system of local government in modern conditions in the Republic of Kazakhstan does not fully comply with the classical principles of local self-government of the European Charter. Self-government is the core element of any modern democracy. To declare about building a civil society in the absence of this attribute is simply wrong. The full development of civil society can be carried out through the introduction and

implementation of the institution of local self-government, designed to become a key instrument for protecting the interests of the local population. However, until now, local self-government is one of the least developed institutions of civil society in Kazakhstan.

It seems necessary by law, following the example of many European countries (Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Estonia, etc.), to consolidate the following important forms of direct expression of the will of citizens locally: a local referendum, local public initiative (for the population to submit issues of local importance to the local authority self-government within its competence) and local public hearings.

At the current stage of development of the state, such a task faced Kazakhstan. Increasing the efficiency and competitiveness of the public administration system requires the transfer of a number of functions of direct support of the life of local communities to the sphere of local self-government regulation. However, this process is restrained by the unresolved issues and insufficient legislative regulation. The main disadvantage of attempts to introduce local self-government in Kazakhstan was their fragmentary implementation without preliminary development of an integral model of local self-government.

With the beginning of reforms, the socio-economic crisis in Kazakhstani villages has worsened significantly. As a result, the level and life expectancy of the population has decreased, the processes of destruction of social infrastructure, the outflow and degradation of the labor force, and the denudation of rural areas are actively underway. World experience shows that a way out of such systemic crises is impossible without creating conditions for a fuller use of the creative potential of citizens, including through their wide involvement in managing the development of territories. This requires the solution of two fundamental problems: the formation in the country of favorable conditions for entrepreneurship based on healthy market competition, as well as a full-fledged institution of local government [3-4].

Thus, the presence of an effective system of local self-government is one of the two basic conditions for the development of rural areas and Kazakhstan as a whole.

However, despite this, the ongoing reforms have not yet made progress in this area. Unlike the Republic of Kazakhstan, in developed countries, local self-government has long been recognized as a factor in the continuity of traditions, the effectiveness of solving the problem of preserving and developing rural settlements, as well as the integrity of the state. It was this circumstance that served as the basis for the adoption of the European Charter of Local Self-Government, which enshrines the universally recognized values of municipal democracy and municipal governance, which establish that:

- 1) local self-government is one of the foundations of a democratic system;
- 2) the right of citizens to participate in government can be directly exercised at the local level;
- 3) the existence of local self-government bodies endowed with real powers ensures both effective and close to citizens management;
- 4) local self-government bodies, created democratically, must have autonomy in relation to their competence, the procedure for its implementation and the means necessary for this.

The principles of local self-government serve as the legal foundation for municipal legislation in many countries of the world.

The European Charter of Local Self-Government identifies four main features, without which local self-government cannot be implemented:

- authority acting within the limits established by law;
- endowing local self-government with the right to independently manage resources;
- power with clearly defined functions in the state;
- the presence of elected bodies of local government.

The traditional underestimation of local self-government by the authorities in Kazakhstan has left a certain imprint on the domestic economic science. So, in the field of managing not only the economy, but also the development of territories, as a rule, the object of attention is not the pyramid, but the vertical of management. Experience shows that in relation to the territory, the pyramid of government is more acceptable, at the base of which is local self-government. The use of a pyramidal structure gives the power system more stability, makes it more reliable and efficient. However, this system acquires a pyramidal form only if the country has authorized local government bodies, which together are the main institution of civil society. The absence of such means that the country has not created the conditions for the formation of this society.

The relevance of local self-government is due to the fact that the level of its development is the main indicator of decentralization of public administration and demonopolization of the economy. The presence of a capable institution of local government ensures a rational distribution of functions, powers, responsibilities and resources by levels of government, i.e. the formation of a qualitatively new, more equitable system of relations in society, allowing to obtain a high economic and social effect [5].

Therefore, research that contributes to the development of local self-government is one of the most urgent tasks of economic science. There is an opinion that local self-government is a political and legal problem, not an economic one. We take a slightly different point of view. First, the main condition for the development of local self-government is the optimization of inter-level economic relations. Secondly, the presence of a capable institution of local government is one of the main conditions for the socio-economic development of territories. Thirdly, there is no irrespective politics as such, it is always concrete: economic, social, etc. Therefore, in this case, we can talk, first of all, about economic policy. Fourth, the rational distribution of functions, powers, responsibilities and resources by levels of government, reflecting the process of development of local self-government, is also a purely economic problem.

Undoubtedly, the role of legal science in the development of local self-government is very significant. However, as in the field of state or economic management, it mainly boils down to the legal registration of scientifically grounded economic developments. Based on this provision, in this study, local government was considered as a socio-economic category [6-7].

An important component and condition for the development of local self-government is the participation of the population in managing the affairs of settlements. Emphasizing the importance of this process, the famous French historian, sociologist and politician A. Toqueville, in his essay "On Democracy in America", published in 1835, wrote: "The people are the source of power in society, but more directly than in the community, they does not exercise its power anywhere". The study of the history of the development of management of socio-economic systems gives reason to believe that as such at the initial stage it arose in the form of local self-government. In other words, local self-government preceded state administration, since family communities, which functioned on the principles of self-regulation, originated long before the emergence of the state. The generalization of domestic and foreign experience in this area allows us to conclude that local self-government has gone through several stages in its development. In different countries, these processes proceeded with certain peculiarities and at different times, but in essence they were identical [12].

The growth of independence of local self-government bodies does not pose a threat to the system of public administration; moreover, by developing the territory, it contributes to its strengthening. These bodies themselves, regardless of the degree of independence, are always under the complete control of state authorities. It is important to note that socio-economic systems, consisting of a collection of small, relatively autonomous cells, are more resilient and less exposed to risks. The need to take this provision into account for Kazakhstan is especially important now, when, due to the weakening of government institutions, the likelihood of risks has increased many times. The generally recognized specialist in the field of government A. Tokville, who was already mentioned, when assessing the role of local self-government in the formation of democracy, noted: "Community institutions play the same role for establishing independence as elementary schools do for science; they open the way for the people to freedom and teach them to use this freedom, to enjoy its peaceful character. Without communal institutions, a nation can form a free government, but it will never acquire the true spirit of freedom." One of the main ideas inherent in the concept of A. Toqueville is as follows: "the original source of power is not the state and not even the people, but voluntarily uniting individuals who themselves manage their own affairs." Assessing the role of local self-government, one of the Russian classics in this area, L. A. Velikhov singled out the following "benefits and advantages" of it: equal distribution of powers among all the state, and not pulling them to the center; proximity of local needs to local residents interested in the successful operation of their elected self-government bodies; development in citizens of initiative, energy, enterprise, etc.

In the 20s last century L. A. Velikhov formulated the following features characteristic of a capable system of local self-government:

- financial independence of local authorities ("more or less independent sources of funds");
- election of local authorities ("election principle");

- focus on the everyday problems of the population (“the affairs of the local economy and the improvement it creates”);
- attachment of local authorities to a small specific territory (“territorially limited principle”);
- the subordinate nature of local government ("state power is the supreme power, while local self-government bodies are subordinate power, acting in the manner and within the limits specified by the supreme power") [13].

From the point of view of today's requirements, these signs do not fully characterize the peculiarities of local authorities. At the same time, they reflect key positions that show the need to provide local authorities with organizational and financial independence.

MAIN PART

In recent years, solving the problems of sustainable development of rural areas has become a priority area of socio-economic policy in many, primarily developed countries.

Today Kazakhstan is considered as a territory with a significant proportion of the rural population and labor resources, which has maintained this trend for a long time, and the creation of normal conditions for their life is of great importance. The process of crushing the rural settlement network, which continued for decades (more than half are small, with a population of less than 500 people, where 9.8 % of the rural population lived), hampered the social development of rural areas, which led to the migration outflow of the able-bodied population, especially young people, from the countryside to the city and the inevitability of urbanization of the population. In rural areas, socio-economic disproportions between the level and quality of life still persist. Currently, 42 % of the country's population lives in rural areas. Taking into account the peculiarities of the development of the agri-food sector and the growth of income from agricultural activities, the existing surplus of the rural population is one of the reasons for restraining the growth of living standards of the population, which complicates the planning of sustainable development of the country.

The miscalculations made in the formation of the strategy of economic reforms, as well as in the planning and implementation of measures for them, led to a systemic crisis in the countryside, which has been going on for almost 20 years. The depth of the crisis is such that in a number of places the processes of population degradation are beginning to become irreversible. This demonstrates the need to urgently take effective measures for sustainable rural development.

Under sustainable rural development; in our opinion, one should understand the effective functioning of the socio-economic complex of the territory, which ensures an acceptable standard of living for the population, while allowing to avoid social, moral, economic and environmental crises.

Thus, sustainable development presupposes an integrated approach to the livelihoods of the rural population. In recent years, the country's leadership has carried out several measures aimed at the socio-economic development of the village. For example, the "State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021", "The state program for the development of regions for 2020-2025" have been adopted and are being implemented. However, despite this, rural areas remain in dire straits.

Currently, there are more than 6.6 thousand rural settlements in the republic, in which almost 8 million people live. Over the past 15 years, the number of villages in the country has decreased by 474 units. The reduction in the number of rural settlements became a prerequisite for their unification, the assignment of the status of settlements with a population of over 10,000 people, which in turn led to an increase in villages with high and medium development potential, with a developed social and industrial infrastructure. According to the criterion for determining socio-economic development, 1314 rural settlements correspond to high development potential, 4795 – to medium and 460 – to low. During the period under review, the number of rural settlements with high development potential increased (from 14 to 20 %), while the number of rural settlements (74 to 73 %) and low (from 12 to 7 %) decreased.

In recent years, in order to ensure effective employment of the labor force and improve living standards in the countryside, a number of socio-economic programs have been developed. Within the framework of the “Strategy“ Kazakhstan-2050 ”: a new political course of the established state”, the “Employment Roadmap

2020” was adopted, aimed at creating new jobs, increasing the income of the population by promoting productive employment with the involvement of the self-employed, unemployed and low-income population. The share of the rural population with incomes below the subsistence level decreased from 34.2 % in 2000 to 4.5 % in 2017, and the share of the population with incomes below the food basket – from 3.2 % to 0.3 %.

It is also possible to highlight the following main problems of agriculture in Kazakhstan: insufficient revenue of tax payments to the budget, which is associated with the difficulties of transition from the old state farm form to the modern farm form; insufficient amount of financial injections into the industry; the deplorable state of the dairy industry; the need to increase the livestock population to increase the export of meat products to neighboring countries; lack of storage space for crops (the area of elevators must be expanded at least twice to ensure the safety of the crop); migration of the population to cities due to the underdevelopment of villages and villages (the population working in the agricultural sector, basically, does not have the appropriate education and qualifications); growing imports of agricultural products; outdated material and technical base; insufficient level of development of local science in the field of agriculture.

The analysis shows that the main reasons for the continuation of the crisis in the countryside are the imperfection of economic relations between the levels of government, the lack of favorable conditions for the development of entrepreneurship, the insufficient development of local self-government, and others (Table 1).

Table 1 – The main reasons for the continuation of the crisis in rural areas

№	Cause
1	Imperfection of economic relations between levels of government
2	Lack of favorable conditions for the development of entrepreneurship
3	Insufficient development of the institution of local self-government
4	Insufficient funding of rural development measures
5	Departmental fragmentation of rural development authorities
6	Insufficient efficiency of the activities of government bodies for the development of rural areas
7	Insufficient elaboration of the regulatory framework for sustainable rural development
Note – created by the authors	

Inter-level economic relations are based on inter-budgetary relations. Their excessive centralization, which is characteristic of modern Kazakhstan, hinders the development of local self-government, which we consider as a system of regulation and development of socio-economic relations in order to solve problems of a local nature on the basis of self-organization, relying mainly on our own resources.

The main goal of local self-government in the countryside is to improve the living conditions of rural residents. In this case, these are local governments, which should be the main organizers of all program activities in the supervised territory. Naturally, under all third-party control by government authorities [8].

However, in almost all state programs aimed at developing rural areas, the role of local self-government bodies is underestimated. The study of this problem gives reason to believe that this is no coincidence. The current situation, in our opinion, is a consequence of the unresolved issue of the main problem ensuring the effectiveness of territorial management – the decentralization of interbudgetary relations. Due to the unresolved issue of this problem, resources remain highly centralized. Experience shows that without eliminating this deficiency, it is impossible to fully solve the problem of sustainable rural development.

Recently, the country's leadership has been taking additional measures aimed at developing the agricultural sector and the social sphere of the village. In particular, within the framework of the "State program for the development of regions until 2020". However, they should not be expected to have a meaningful effect. This is due to the fact that many problems of the development of rural areas in the Republic of Kazakhstan are not solved not only because of the lack of financial resources, but also because of the low quality of the system of management of economic sectors and territories. A prerequisite for the effective activity of local government bodies and the creation of prerequisites for the socio-economic development of the village is the existence of a scientifically grounded mechanism for generating incomes of local budgets, as well as the equity participation of these bodies in regional programs for the development of territories. However, at present, not

a single state program for rural development provides for such participation of rural entities in them, which reduces the effectiveness of these programs, as well as the activities of local self-government bodies for their implementation. The main reason for this is also the unresolved problem of forming full-fledged local budgets [9; 10].

In connection with the above, the scientific and practical interest is the mechanism of the relationship between public administration, local government and the development of rural areas. The study of this problem shows that the development of the economy and social sphere of the village requires the presence of the following basic prerequisites: democratization of public administration, demonopolization of the economy and the presence of strong state power.

Democratization of public administration leads to the decentralization of interbudgetary relations and, accordingly, the development of local self-government.

Demonopolization of property ensures the formation of a diversified economy, reduces the degree of concentration of property in the hands of a narrow circle of people. Stable and effective institutions of state power are necessary to create favorable economic conditions for the formation of the agricultural sector and other sectors of the economy (they include a large set of measures: ensuring intersectoral balance, protection of property rights, and others).

As you know, in the course of the reforms, a multi-structured economy, as a whole, has been formed, although monopoly in certain areas has not been overcome. It follows from this that the development of rural areas in the Republic of Kazakhstan is mainly constrained by two factors: the lack of favorable conditions for entrepreneurial activity (they are formed by government bodies) and the insufficient development of the institution of local self-government. In this regard, the main efforts of economic science and public authorities at all levels should be concentrated in these areas [11].

If the economic conditions are mainly important for the development of the economy, then the level of development of local self-government plays a decisive role in the social development of rural areas. The study of cause-and-effect relationships in the development of the economy and territories shows that they form two relatively independent, but closely interconnected development mechanisms (Table 2).

Table 2 – Interrelation and mutual influence of administrative and economic mechanisms for the development of rural areas

Development mechanism	Causal relationships
Managerial	Democratizing public administration
	Development of local government
	Formation of civil society
	Growth of creative activity of rural residents
	Development of rural areas
Economic	Democratizing public administration
	Formation of a diversified economy
	Formation of acceptable business conditions
	Economic development
	Development of rural areas
Note – created by the authors	

The analysis of the causal relationships shown in the table allows us to draw several relevant conclusions that clarify the previous ones: the level of development of local self-government is the main indicator of the democratization of the country's socio-economic life. The main factors of the socio-economic development of rural areas are the quality of public administration and local self-government. The depth and duration of the socio-economic crisis in the countryside convincingly testifies that both of these branches of government are

uncompetitive; do not meet modern requirements. The expediency of the development of local self-government is explained by the fact that the creation of conditions for the real participation of the population in solving local problems increases the amount of responsibility involved and the realized part of the creative potential of society, thereby increasing its socio-economic efficiency. In addition, when residents themselves participate in the development of their settlement, they are more careful with state property and other property. At present, due to the insufficient level of development of the institution of local self-government in Kazakhstan, the colossal potential of this system remains unrealized. Thus, one of the two branches of government responsible for the development of the economy and social sphere of the territories, and numbering more than half a million civil servants, is not working at full capacity, mainly carrying out orders from above. Experience shows that the functioning of the management body or the head of the organization mainly in the mode of execution of tasks of higher levels is inappropriate, since this significantly reduces their activity and efficiency.

In general, the analysis of the state of the institution of local self-government in Kazakhstan indicates that, contrary to expectations, the current reforms did not lead to the democratization of socio-economic relations in the country, that is, the decentralization of the public administration system and the rational distribution of resources at the levels of the budget system. This means that the preconditions for overcoming the socio-economic crisis and sustainable development of rural areas have not yet been created in Kazakhstan. The existence of a full-fledged institution of local government and, as a result, real conditions for the development of rural areas can be said only in the case of the creation of organizationally and financially independent bodies of local self-government. The consequences of excessive centralization of power and resources are very negative. During the period of the current reforms, the social sphere of the village has been largely destroyed, the processes of the outflow of the rural population and the exposure of rural areas are underway. If this trend is not stopped, then in the foreseeable future it can lead to the loss of control over large territories with all the ensuing consequences.

Most developed countries strive to improve models of local government and self-government. This level of government is closest to the population, and solves issues to meet the basic needs of the population. With the rational construction of local government and self-government, local resources are not only optimally spent, but also the public's confidence in the authorities is noticeably increased.

The transfer of powers to directly support the life of the population of administrative-territorial units into the local government regulation system significantly increases the efficiency and competitiveness of the entire state management system. The most important gap in the introduction of local self-government in the Republic of Kazakhstan and attempts to develop draft relevant laws was their fragmentary implementation without preliminary formation of a unified local self-government system and development of a risk management strategy.

The country's budget system until 2017 consisted of 3 levels. Since 2018, in connection with the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 28, 2018 "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Development of Local Self-Government", an independent budget and communal property of local self-government is being introduced, the competence of local self-government bodies in managing the budget process is expanding and communal property.

At the initial stage, in order to solve this problem, since 2012, within the framework of the Regional Development Program, a mechanism for financial support of regions has been implemented to address important issues of local importance. Citizens' participation in the selection of activities and in the distribution of funds received is an important factor in this mechanism. According to the law, there are six sources of income for the budget of akimats of rural areas:

- 1) individual income tax on income not taxable at source of payment;
- 2) tax on transport of individuals and legal entities;
- 3) tax on property of individuals;
- 4) land tax from individuals and legal entities;
- 5) payment for the placement of outdoor visual advertising in the right-of-way of motor roads of the corresponding administrative-territorial units;
- 6) non-tax payments: income from property lease of state property; income from the sale of communal property; voluntary fees of individuals and legal entities; fines levied by akims.

The essence of the implemented system of reforming local government has many positive aspects, but the main advantage is the creation of a system of active self-government, which is in constant cooperation with state authorities. Ideally, every Kazakhstani should feel his own need to address issues of local importance, as well as count on the satisfaction of his own requests.

It is possible to generalize the existing recommendations for reforming local authorities, some of the recommendations for the study have not lost their relevance:

- to empower the local population through maslikhats with the right to nominate candidates for the position of akims of rural districts, as well as introduce the possibility of self-nomination;
- to endow the maslikhat with the right to dismiss the akim from office in case of failure to fulfill his duties;
- to develop and introduce into the legislation mechanisms for coordinating decisions of akims with maslikhats, in which decisions of local communities are priority;
- publish full versions of the reports of akims, plans for receipts and expenditures of funds, the civil budget of the corresponding region and other important information for the local population in the local mass media;
- together with higher authorities and non-governmental organizations, to increase the legal literacy of the population on issues of participation in local self-government.

In the European Charter, which formulates the basic principles for building local self-government, special attention is paid to the second principle: the organizational separation of local self-government in the system of public and state administration, which has the following provisions:

1) the formation of local government bodies, the appointment of local government officials by government bodies and government officials is not allowed;

2) the exercise of local self-government by state authorities and state officials is not allowed;

3) decisions of bodies of local self-government and officials of local self-government can be canceled by bodies and officials who adopted them, or declared invalid by a court decision.

The local population of the region, city of republican significance and the capital or district (city of regional significance) for solving local problems, maslikhats are elected as representative bodies. At the same time, Akims are integrated into the local self-government system and, along with the functions of state administration, carry out the duties of local self-government bodies.

Thus, representative bodies – Maslikhats and executive state bodies – Akimats act as local self-government bodies.

The system of local government in modern conditions in the Republic of Kazakhstan does not fully comply with the classical principles of local self-government of the European Charter.

Adequate local self-government is necessary not only to improve the manageability of rural areas and bring public services closer to the population, but also to solve many equally pressing problems: increasing the independence, responsibility and civic and business activity of the population.

The skepticism of citizens in relation to local authorities is caused by their understanding and the impossibility of solving local problems without appropriate resource provision. Investigating this problem, we come to the following conclusions, there is a pronounced correlation between the degree of readiness of residents to participate in the implementation of local self-government and the resource potential of local authorities, i.e. the fact that she has real opportunities to influence the state of affairs in the countryside [14; 15].

RESEARCH RESULTS (CONCLUSIONS)

It follows from the above that the driving force of encouraging residents to participate in local self-government lies in the plane of the organizational and economic strengthening of local government. In many countries, the development of local self-government and the complex socio-economic arrangement of rural areas are considered important components of the nation's self-preservation policy. This is explained by the fact that it is the rural population that is to a greater extent the keeper of national traditions, the bearer of the idea of developing local self-government and is better prepared for this. This is due to the mentality of the villagers, generated by the peculiarities of the rural lifestyle. The attachment to the place of residence, which the majority of rural residents retain for life, accustomed to work from childhood, the presence of a household, close relationships in the rural society educate people in independence and the desire for mutual assistance,

joint participation in solving the problems of their settlements. Therefore, it can be assumed that, subject to the development of local self-government, the formation of a true civil society in Kazakhstan will begin, first of all, from rural areas.

Local self-government in the countryside has its own characteristics, which are determined by a number of factors that reflect the specifics of the rural way of life. The remoteness of rural settlements from the regional center, an insufficient level of development of the social and industrial sphere in most rural settlements, an agricultural enterprise is the main place of employment for residents, as a result of which employment of a significant part of the population is seasonal, higher than in the city, unemployment and a low standard of living of the population, the presence of family ties between many residents of the settlement.

All this leaves a certain imprint on the activities of local authorities in the countryside: there are more difficulties and greater responsibility. Proof of this is the fact that the turnover of akims of rural settlements as a result of voluntary resignation is significantly higher than in other state formations. Thus, the above indicates the need and socio-economic feasibility of the development of local self-government in Kazakhstan.

Self-government is the core element of any modern democracy. To declare the construction of a civil society in the absence of this attribute is simply incorrect. The full development of civil society can be carried out through the introduction and implementation of the institution of local self-government, designed to become a key instrument for protecting the interests of the local population. However, until now, local self-government is one of the least developed institutions of civil society in Kazakhstan.

It seems necessary by law, following the example of many European countries (Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Estonia, etc.), to consolidate the following important forms of direct expression of the will of citizens locally: a local referendum, local public initiative (for the population to submit issues of local importance for consideration by a local self-government within its competence) and local public hearings.

Today the local population itself is responsible for the state of its village – and for its decisions; the responsibility of akims of these administrative units and active citizens who will be included in meetings and gatherings of the local population is sharply increasing. Now the akims of settlements and the local residents themselves will need everyone to pay taxes and fines – after all, this will determine whether, for example, a dam is built to protect against floods or whether a road is repaired.

People who understand what needs to be done in this particular locality will be in great demand and need. The efficiency of decisions of local bodies should increase, the political weight of the deputies of regional maslikhats should grow.

It is advisable to increase the role of the public, non-governmental organizations, political parties, public councils in the process of monitoring the spending of budget funds. The greater the transparency, the greater the efficiency from budgetary investments.

The formation of local self-government in the Republic of Kazakhstan is a multi-stage and dynamic process associated with the development of institutions of the state and civil society, the general level of socio-economic development of the country, other factors and conditions that directly affect the life of the local population, is noted in the Concept for the Development of Local Self-Government in The Republic of Kazakhstan for the period 2015-2020.

REFERENCES

1. Конституция Республики Казахстан [Electronic source] // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (accessed: 01.11.2020).
2. Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 г. № 148 «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» [Electronic source] – URL: <http://www.adilet.zan.kz/> (accessed: 01.11.2020).
3. Назарбаев Н. А. Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к обществу всеобщего труда [Electronic source]. – 2012. – URL: <http://www.educontrol.kz/ru/socialnaya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obshchestvu-vseobshchego-truda> (accessed: 01.11.2020).

4. Указ Президента Республики Казахстан от 28 ноября 2012 года № 438 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан» [Electronic source]. – URL: <http://www.adilet.zan.kz/> (accessed: 01.11.2020).
5. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан–2050» [Electronic source]. – 2012. – URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742 (accessed: 01.11.2020).
6. Атаманчук Г. В. Государственное управление: проблемы методологии правового исследования. – М., 1975. – 239 с.
7. Токвиль А. Демократия в Америке: Пер.с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
8. Велихов Л. А. «Основы городского хозяйства». – М.: ГИЗ, 1928. – 467 с.
9. Бурлаков Л. Н. Государственное и местное управление: Учебное пособие. – Нур-Султан (Астана), 2017. – 560 с.
10. Barabashev A. Are Existing Administrative Paradigms Capable of Producing the Tools to Resolve Contemporary Administrative Crisis? // Public Administration Issues. – 2016. – Special Issue. – P. 6–25.
11. Южаков В. Н. Государственное управление по результатам: модель для России // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2016. – № 1. – С. 165–174.
12. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues // Hague Journal of the Rule of Law. – 2011. – Vol. 3. – № 20. – P. 220–246.
13. Aimagambetov E. Zhailauov Y. Approbation of Combined Approach to Identification of Depressive Regions // Journal of Advanced Research in Law and Economics. – 2017. – Vol. 8. – Issue 1(23). – P. 305–311.
14. Kirkow P. Local Self-Government in Russia: Awakening from Slumber? Europa-Asia Studies. – 1997. – Vol. 49. – № 1. – P. 43–58.
15. Norton A. An International Handbook of Local and Regional Government. A Comparative Analysis of Advanced Democracies. – Aldershot, 1994. – 305 p.

REFERENCES

1. “Konstituciya Respubliki Kazakhstan”, available at: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (accessed: November 01, 2020) (In Russian).
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2001 No. 148 “On local government and self-government in the Republic of Kazakhstan”, available at: <http://www.adilet.zan.kz/> (accessed: November 01, 2020) (In Russian).
3. Nazarbaev N. A. (2012), “Sotsial’naya modernizatsiya Kazakhstana: dvadtsat’ shagov k obshchestvu vseobshchego truda”, available at: <http://www.educontrol.kz/ru/socialnaya-modernizatsiya-kazakhstana-dvadcat-shagov-k-obshchestvu-vseobshchego-truda> (accessed: November 01, 2020) (In Russian).
4. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2012 No. 438 “On approval of the Concept for the development of local self-government in the Republic of Kazakhstan”, available at: <http://www.adilet.zan.kz/> (accessed: November 01, 2020) (In Russian).
5. “Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbaeva narodu Kazakhstana Strategiya” Kazakhstan-2050” (2012), available at: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742 (accessed: November 01, 2020) (In Russian).
6. Atamanchuk, G. V. (1975), “Gosudarstvennoe upravlenie: problemy metodologii pravovogo issledovaniya”, Moscow, 239 p. (In Russian).
7. Tocqueville, A. (1992), “Demokratiya v Amerike”, Translated from French / Preface – Harold J. Lasky, Progress, Moscow, 554 p. (In Russian).
8. Velikhov, L.A. (1928), “Osnovy gorodskogo hozyajstva”, GIZ, Moscow, 467 p. (In Russian).
9. Burlakov, L.N. (2017), “Gosudarstvennoe i mestnoe upravlenie”, Nur-Sultan (Astana), 560 p. (In Russian).

10. Barabashev, A. (2016), “Are Existing Administrative Paradigms Capable of Producing the Tools to Resolve Contemporary Administrative Crisis?”, Public Administration Issues, Special Issue, pp. 6–25.
11. Ugakov, V. N. (2016), “Gosudarstvennoe upravlenie po rezul'tatam: model' dlya Rossii”, State and municipal government issues, No. 1, pp. 165–174 (In Russian).
12. Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M. (2011), “The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues”, Hague Journal of the Rule of Law, Vol. 3, No. 20, pp. 220–246.
13. Aimagambetov, E. and Zhailauov, Y. (2017), “Approbation of Combined Approach to Identification of Depressive Regions”, Journal of Advanced Research in Law and Economics, Vol. 8, Issue 1(23), pp. 305–311.
14. Kirkow, P. (1997), “Local Self-Government in Russia: Awakening from Slumber?”, Europa-Asia Studies, Vol. 49, No. 1, pp. 43–58.
15. Norton, A. (1994), “An International Handbook of Local and Regional Government. A Comparative Analysis of Advanced Democracies”, Aldershot, 305 p.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕРГІЛІКТІ ҮКІМЕТТІ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Ж. Б. Аубакирова¹, Е. Б. Аймагамбетов¹

¹Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасындағы қазіргі жағдайдағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін талдаудан тұрады.

Әдіснамасы. Зерттеу барысында салыстыру, жалпылау, талдау және синтез әдістері қолданылды, соған сәйкес жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін дамытудың әлемдік және қазақстандық тәжірибесі көрсетілген.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың әлемдік тәжірибесін талдау және зерттеу барысында жергілікті өзін-өзі басқарудың қазақстандық моделін одан әрі жетілдіру мүмкіндіктері анықталды.

Зерттеу нәтижелері. Авторлық әзірлемелерді ауылдық жерлердің әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін шешуге жауапты барлық деңгейдегі басқару органдары пайдалана алады.

Түйін сөздер: жергілікті басқару, ауылдық жерлер, тұрақты даму, мемлекеттік басқару, ауыл шаруашылығы.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Ж. Б. Аубакирова¹, Е. Б. Аймагамбетов¹

¹Қарагандинский экономический университет Казпотребсоюза,
Қараганда, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования состоит в анализе системы местного самоуправления в современных условиях в Республике Казахстан.

Методология исследования. При проведении исследования использовались методы сравнения, обобщения, анализа и синтеза, в соответствии с которыми показан мировой и казахстанский опыт развития системы местного самоуправления.

Оригинальность / ценность работы. В ходе анализа и изучения мирового опыта развития местного самоуправления выявлены возможности дальнейшего совершенствования казахстанской модели местного самоуправления.

Результаты исследования. Разработки автора могут быть использованы органами управления всех уровней, ответственными за решение проблем социально-экономического развития сельских территорий.

Ключевые слова: местное самоуправление, сельские территории, устойчивое развитие, государственное управление, сельское хозяйство.

ABOUT THE AUTHORS

Aubakirova Zhanna Bolatbekovna – PhD candidate, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan, e-mail: aubakirova_1979@bk.ru

Aimagambetov Erkara Balkaraevich – Doctor of Economics, Professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan, e-mail: Rector@keu.kz

MPHTH: 06.73.02

JEL Classification: G0; G2.

PROFITABILITY DETERMINANTS OF BANKS IN THE COUNTRIES WITH LOW INTEREST RATES

A. Faizulayev¹, A. Bazarbayeva¹, A. Sailau¹

¹KIMEP University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of this study is to observe the effects of bank-specific and macroeconomic variables on the financial performance of conventional banks operating in new classified countries (countries with negative interest rates) over the period of 1997-2017.

Methodology. In order to empirically investigate profitability determinants, we employed OLS method (FGLS panel-data model).

The originality / value of the research is empirical research on determinants of profitability in the new classification of countries: countries with lowest interest rates in the world.

The findings show that bank specific and macroeconomic variables are very crucial in explaining the profitability. For example, capital adequacy negatively affects NIM which means that higher bank capital to total asset ratio may lead to decrease of net interest margin. Similarly, bank efficiency ratio is negatively related to NIM meaning that higher costs negatively influence to profitability of bank.

Keywords: Banks, Negative Interest Rate Policies, Inflation, Profitability.

INTRODUCTION

There are big transformations in banking operating system can be seen within the last two decades. Both external and internal factors significantly influence the structure and performance of banks. Banks are considered to play a major role in financing the economic activity and in separate segments of the market. Unlike unprofitable banks, profitable banking sector is better in resisting negative shocks. Moreover they are able to contribute into stability of the financial system in general. Hence, academics, bank management, financial markets, bank supervisors are deeply interested in bank determinants of bank performance. Linear models is used in most of the studies bank profitability, such as Short B. K. [1], Bourke P. [2], Molyneux P. & Thornton J. [3], Demirgüç-Kunt A. & Huizinga H. [4] and Goddard J. et al., [5] in order to assess the impact of numerous factors that may have a significant impact on explaining profits. In this study we investigate the effect of bank-specific and macroeconomic determinants on bank profitability. The group of the bank-specific determinants of profitability involves capital adequacy, efficiency, credit risk and liquidity. The second group of determinants relates to the macroeconomic environment within which the banking system operates. In this context, we include GDP growth, inflation rate, corruption rate, political stability and banking crisis dummy among the explanatory variables.

The paper is organized in the following manner. Section 2 represents the literature on bank profitability. Section 3 discusses stata and methodology. Section 4 shows empirical results. Section 5 summarizes the paper.

Literature review. Key determinants of banking sector performance call substantial attention of academia, financial markets and bank management [6]. According to the empirical findings and theoretical justifications, it was concluded that there were some internal and external factors that had a great influence on commercial banks. Concerning theoretical reasoning, researches (the late 1980s/early 1990s) began to implicate market power (MP) and efficiency structure (ES) theories [6]. Results of MP assert that market structure actually alters performance of banks. Businesses operating in highly concentrated industries can easily settle costs and heighten rates, that leads to spreading of their monopolistic power as well as attaining more lucrative rates in comparison with firms concentrated in small industries [7]. Conversely, ES theory suggests that developing

the efficiency of management and scale proficiency bring to higher concentrations and extra profit due to lower charges and economies of scale. As reported by Olweny T. & Mamba T. [8], the balanced portfolio model is the most applicable and significant in evaluation of bank performance; it supports the bank's portfolio conformation and asset diversification. In the literature, empirical studies investigating financial performance of banks apply variables, which are classified into three groups: (1) individual bank-specific factors (2) banking sector/industry specific factors and (3) macroeconomic indicators. Some empirical findings may underline the importance of one group's variables, while others consider two or all three categories. Furthermore, some researches were oriented towards specification of individual country's banking systems, while the rest have concentrated on countries panels [6], [9], [10], [11], [12], [13]. In the meantime, there are several investigations demonstrating the opposite results on the same studies with substantive distinctions. By way of illustration, this distinction may be seen in the case of bank size and relationship between size and profitability; some studies state that the bank size negatively effects on profitability of banks [13] whereas according to Alper D. & Anbar A. [9] growth of bank size increases the bank profitability. Apart from that, some studies demonstrated no statistically noticeable connection between bank size and profitability [12]. These conclusions refute the size hypothesis that asserts that there is a higher chance of large banks' benefit misuse of the economies of scale in their transactions.

Studies dealing with internal determinants employ variables such as bank adequacy, risk management (liquidity ratio & credit risk) and efficiency.

Risk management: The risk management is another important factor of the banking performance that controls an asset quality and levels of liquidity. In order to reduce risks, the majority of financial institutions are diversifying portfolios or increasing their liquidity during the crisis period. Regarding the situation, the risk may be classified as credit risk or liquidity risk. In the findings of Molyneux P. & Thornton J. [3] results have been shown that the levels of bank liquidity and profitability had negative and significant relationship. On the other hand, Bourke P. [2] found a contrary result, showing the negative relationship between credit risk and bank profitability [14]. The explanation of findings is that banks tend to expose more high-risk loans to customers, which in the future lead to the accumulation of more unpaid loans. It mostly implies these loans to produce minimum returns.

Capital adequacy: The capital adequacy is one of the fundamentals of ratio in the measuring of banks' capital capacity. The ratio consists of equity to total assets, and it can be explained as the higher the ratio, the higher bank performance and the lower the foreign findings in these banks. In other words, the high ratio depicts that bank is able to reduce its risk exposing with stakeholders and swallow the costs. Furthermore, the ratio can be positively related with bank profitability which explains that banks with higher capitalization have lower risk to go into bankruptcy that decreases its losses from funding and costs [15], [2], [16]. However, Beckmann R. [17] dispute that if capital is high, it produces lower profit, because well-capitalized bank are more risky, and they do not invest in potential projects with high returns, as a consequence, a low risk, in turn leads to low returns. According to Olweny T. & Mamba T. [8] the banks with higher CA ratio are considered as a well-performing and have lower level of default.

Turning to the external determinants of bank profitability, we consider variables, such as GDP Growth, Inflation, Corruption, Political Stability and Dummy.

GDP Growth: GDP Growth can measure the total economic activity, adjusted to inflation. Actually, it substantially affects to demand and supply of banks deposits and loans. According to studies, GDP Growth positively related to bank profitability [18]. At the meanwhile, studies of Alper D. & Anbar A. [9] also showed a positive relationship between bank profitability and GDP development in case of increasing demand on lending.

Inflation: This measurement is used for estimating changes in CPI for all goods and services. It has an effect on revenues and costs. According to the study of Perry P. [19] inflation can have positive or negative effect on profitability depending on it was anticipated or not. Therefore, in the case of anticipation, banks have a possibility to adjust interest rate in purpose of profit increase. In contrast, when inflation was not anticipated, there are no any bank adjustments and therefore, it leads to the situation when cost enhances faster than revenues [9]. In the study of Dietrich A. & Wanzenried G. [12] was found negative effect on profitability, when inflation was not predicted correctly [20].

Corruption: There is no clear connection between corruption and banks profitability, however, Bougateg K. [21] suggests that corruption may contribute to the issues with bad loans, which lead to negative profitability. On the other hand, Mauro P. [22] found that different varieties of corruption (e.g “speed money”) may have even a positive effect as avoidance of bureaucratic delay. At the same time, Mongid A. & Tahir I. M. [23] in his study suggests that corruption may overstate the worth of crisis. The empirical study proposes that foreign banks have more lucrative profit on comparison with domestic ones in the environment of corruption.

Dummy: In order to differentiate the performance of Islamic banks and conventional banks, time variable will be used in the study. Additionally, during the crisis time, especially in 2009–2011, such dummies are widely used to identify the impact on both IB and CB performance. In 2007, the financial crisis has been occurred in the US and spread into the emerging countries by 2008 [24]. In the studies of Faizulayev A. et al., [20], similar indicator is used to cover the effect of the crisis on QISMUT+3 countries during 2009–2011.

To best of our knowledge, there is no study that empirically analyses the profitability determinants during 1997 -2017 in the countries with negative interest rates. In accordance with IMF report, there are five countries in the world that have negative interest rates: Japan, Sweden, Spain, Denmark and Switzerland. The main reason, to have negative interest rates was that to encourage banks to lend out more rather than keeping the funds in hand and paying for the park to the central bank [25].

NIM: We use Net Interest Margin (NIM) as a dependent variable to proxy for profitability. NIM is well-known profitability indicator that illustrates whether bank has made reasonable decision while setting the loans. The measure of NIM ratio is net interest income to the total asset, and it is used in the literatures of Kosmidou K. & Zopounidis S. [26], Spathis C. et al. [27], and Dietrich A. & Wanzenried G. [28].

Overall, the using references gives detailed explanation of in-door and industry-specific indicators that impacts on bank profitability, while the macroeconomic determinants’ results may vary depending on their proper estimation.

MAIN PART

Data and Methodology. We are investigating profitability determinants by observing the influence of bank-specific and macroeconomic variables (Table 1) on the financial performance of conventional banks operating in new classified countries by Vikram H. and Emanuel K. [25] (5 countries with negative interest rates) by employing Feasible Generalized Least Squares method. The countries are: Japan, Sweden, Spain, Denmark and Switzerland. The data is collected from the World Bank database over the period of 1997–2017. The following baseline will be estimated in order to determine the fundamental relationship between each variable:

$$Y = \beta_0 + \beta_{ITETA} + \beta_{2CTI} + \beta_{3NPL} + \beta_{4LIQ} + \beta_{5LGDP} + \beta_{6inf} + \beta_{7CRP} + \beta_{8POL} + \beta_{9DUM} + \varepsilon \quad (1)$$

Y = The financial performance of bank as expressed by the NIM.

β_0 = is the constant parameter.

β_{1-9} = are model coefficient parameters.

ε = residual term

Dependent Variables: The net interest margin (NIM) is used as a measure of performance in the study. The NIM variable is defined as the net interest income divided by total assets. And it gives an estimation of the profit earned on interest activities [29].

The bank-specific characteristics proxied as internal determinants of bank profitability of banks. However, Macroeconomic variables are proxied as external determinants of profitability of banks.

Capital Adequacy: We use the ratio of equity to total assets (TETA) which represents the bank readiness to incur losses and get risk exposure with shareholders. We assume that if this ratio is high then the necessity in external funding is reduced and bank profitability becomes higher. The expected positive relation between TETA and performance concludes that well-capitalized banks encounter lessened cost of becoming bankrupt which leads to the decreased funding and risk costs [30], [2], [16].

Table 1 – Summary and measurement of the variables.

Symbol	Variables	Proxy	Researchers
Dependent variables			
NIM	Net interest margin	Net interest income/total assets	Naceur [29]
Independent variables:			
Bank specific variables			
TETA	Capital adequacy	Bank capital to total asset (%)	Boadi et al. [30], Bourke [2], Bashir [16]
CTI	Efficiency	Bank cost to income ratio (%)	Munyambonera [10]
NPL	Credit risk	Non-performing loans to gross loans (%)	Athanasoglou et al. [6]
LIQ	Liquidity ratio	Liquid assets/total assets (%)	Bourke [2], Molyneux & Thornton [3]
Macroeconomic variables			
GDP	GDP growth	GDP logarithm	Demirgüç-Kunt & Huizinga [18], Bikker & Haixia [31]
Inf	Inflation rate	Annual inflation based on CPI	Perry [19], Bourke [3]; Molyneux & Thornton [3], Bashir [16], Kosmidou & Tanna [32]
CRP	Corruption rate	Control of corruption: percentile rank	Mongid & Tahir [23], Chen & Liao [33]
POL	Political Stability	Political stability: percentile rank	Alesina & Perotti [34], Yalçinkaya et al. [35]
DUM	Banking crisis dummy	1=Banking Crisis, 0=None	Faizulayev et al. [20], Dietrich & Wanzenried [12], Mirzaei et al. [36]
Note – compiled by the authors			

Efficiency: We calculate efficiency by bank cost to income ratio (%) that represents how banks can be efficient in terms of allocation of resources and utilization as human and technological changes. In studies this link was found as a negative one. In theory such relationship can be explained by the assumption that higher costs negatively influence to profitability of bank. This conclusion can be explained by high operational costs among commercial banks [10].

Credit Risk: We use the ratio of non-performing loans to gross loans (NPL). In literature, increased exposure to credit risk usually associated with low level of firm profitability and, hence, negative relationship is expected. However, banks take measures to monitor the credit risk and implement policies to foresee the future risk, and in the result, they can get an improved profitability level. Therefore, credit risk can be considered as a predetermined variable [6].

Liquidity: We use the ratio of liquid assets to total assets (LIQ) to measure a liquidity. The high percentage of this ratio shows a high level of bank liquidity. One of the biggest bank failure reasons is low level of liquidity. On the other hand, there is an opportunity cost of higher returns while keeping the liquid assets. According to study of Bourke P. [2] there is a positive relationship between bank liquidity and profitability. However, banks may grow cash holdings in order to decrease the risk level in times of insatiability. Oppositely, Molyneux P. & Thornton J. [3] state on negative correlation between liquidity and profitability levels.

Macroeconomic Variables: We use the following macroeconomic characteristics as external determinants of bank profitability:

GDP growth: We use GDP growth estimated by GDP logarithm (GDP) to measure the total economic activity adjusted inflation. It has a significant influence on numerous factors as demand and supply of deposits and loans. According to the literature there is a positive relationship between GDP and bank profitability due to increased level of the demand for lending [18], [31].

Inflation rate: Inflation rate (Inf) estimated by annual inflation based on Consumer Price Index (CPI) measures overall growth in CPI for all goods and services. Inflation has an impact on revenues and costs. The relationship between Inf and profitability has either positive or negative impact depending on whether it is expected or not [19]. Banks adjust interest rates in order to increase revenue in case of anticipation of Inf.

Contrarily, costs will increase faster than revenues of Inf is not expected. However, majority of studies states a positive link between Inf and profitability [2], [3], [16], [32].

Corruption rate: We use corruption rate to measure the level of public corruption (CRP). Mongid A. & Tahir I. M. [23] found an interesting result from corruption index (CRPIX) which was positive (0.04) and significant at 5 %. They suggest that operation of banks in environment of corruption may flourish on pricing regarding lending and deposit rates. In fact, banks enjoy profitability even if they are inefficient, because of ability of compensating higher cost due to corrupt environment and increasing more revenue. On the other hand, Chen S. H. & Liao C. C. [33] found an opposite negative impact of corruption on bank profitability.

Political stability: We use political stability variable to determine the profitability of the banking sector. In accordance with Alesina A. & Perotti R. [34] the consequences of political instability lead to increased risk in economy which comes from political risk. Because of tight link between these two sectors it also impacts microeconomic and macroeconomic performance of the country negatively. Therefore, the banking sector which is a fundamental of financial sphere should be exposed to influences either in supply and demand. Of course, we can see a particular impact on supply side due to increased risk, however, costs of banks are also rises in the same manner [35].

Banking crisis dummy: The dummy variable estimated 1=Banking Crisis, 0=None which is sign of financial distress in the banking system. Mirzaei A. et al. [36] in their study found that IBs surpasses their peer in terms of NIM or NNIM in the top nine Islamic finance-oriented countries. There is more negative impact of crisis on CB rather than IBs. Only one negative and statistically significant coefficient was found in 2011, while CBs had 7 significant coefficients for CBs. According to these results we may see that QISMUT+3 countries were not taking risky assets which triggered the financial crisis. The result shows the work of Dietrich A. & Wanzenried G. [28]. The elasticity of IBs can be explained by better capitalization and implication of non-interest-based activities. Therefore, they were able to resist in terms of global financial crisis during 2009–2011 suggested [20].

RESEARCH RESULTS

Before running regression analysis, we tested the model for the robustness:

- Multicollinearity test (independent variables are correlated – biased estimation)
- Autocorrelation (error terms are correlated)
- Heteroscedasticity (distribution of error term is not normally distributed).

First of all, we declared the model by running time series analysis. Since we used the data for the 1996–2017 year period, the given data is not evenly distributed.

```
. correl NIM TETA CTI NPL DLIQ LGDP Inf CRP POL DUM
(obs=95)
```

	NIM	TETA	CTI	NPL	DLIQ	LGDP	Inf	CRP	POL	DUM
NIM	1.0000									
TETA	0.2876	1.0000								
CTI	-0.3947	-0.0017	1.0000							
NPL	0.0458	-0.0037	-0.2773	1.0000						
DLIQ	-0.2786	0.0219	0.4025	-0.3883	1.0000					
LGDP	-0.0456	-0.2335	-0.2278	0.3130	-0.7171	1.0000				
Inf	0.4013	0.2943	-0.1628	-0.2113	0.0171	-0.3267	1.0000			
CRP	-0.2274	-0.0712	0.0161	-0.2079	0.2185	0.0006	-0.0670	1.0000		
POL	-0.3994	-0.2924	0.2291	-0.2722	0.2933	-0.0339	-0.2761	0.8822	1.0000	
DUM	0.0056	-0.2108	-0.0009	0.2996	-0.1561	0.1668	0.0681	-0.0668	-0.1620	1.0000

Figure 1 – Correlation Analysis

Note – compiled by the authors

In order to satisfy the regression model and the coefficient values itself, we then test for multicollinearity

of each specific variables included in the model. As the multicollinearity reduces the robustness of coefficient values and weakens the statistical power of model, it is important to do the test through the VIF (Variance inflation factor).

As a result of correlation analysis in figure 1, we clearly see the relationship between dependent and independent variables, for example, NIM is positively correlated with TETA, NPL, inflation rate and dummy variable, while it is negatively correlated with CTI, LIQ, GDP, corruption rate and political stability variables.

Having supplied correlation result, now we move to determine how variables affected by the strength of correlation and independent variables. The figure 2 shows VIFs for the independent variables and it starts at a value of 1. In fact, the result of VIF can be valid if it will be accounted between 1 to 5. If the suggested result is greater than 5, so it represents the critical level of multicollinearity, indicating the poorly estimated coefficients and the p-value of them is uncertain. Looking at the table, we can see that the mean VIF for the model is equal to 4.14, which is explained as a moderate correlation between variables.

```
. estat vif
```

Variable	VIF	1/VIF
POL	12.35	0.080975
CRP	10.19	0.098144
LGDP	3.07	0.325288
DLIQ	3.06	0.326360
TETA	1.96	0.510797
Inf	1.85	0.540255
CTI	1.78	0.563235
NPL	1.53	0.654599
DUM	1.46	0.683917
Mean VIF	4.14	

Figure 2 – Variance Inflationary Factor (VIF)

Note – compiled by the authors

Furthermore, GLS panel-data model uses Wooldridge test in figure 3 to indicate the autocorrelation, which normally shows the degree of similarity between time series and a lagged time interval. P-value should be less than 1 % or 5 % or 10 %, if there is autocorrelation. The supplied result rejects the null-hypothesis, meaning that there is a first-order autocorrelation.

Coefficients:

generalized least squares

Panels:

heteroskedastic

Correlation:

no autocorrelation

Estimated covariances

=

20

Number of obs

=

95

Estimated autocorrelations

=

0

Number of groups

=

20

Estimated coefficients

=

9

Obs per group:

min

=

3

avg

=

4.75

max

=

5

Wald chi2(9)

=

2.03e+10

Log likelihood

=

12.42606

Prob > chi2

=

0.0000

NIM	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
TETA	-.0507096	.0237443	-2.14	0.033	-.0972474	-.0041717
CTI	-.0186394	.0007169	-26.00	0.000	-.0200445	-.0172342
NPL	-.0352242	.0067082	-5.25	0.000	-.048372	-.0220765
DLIQ	.8010557	.0765845	10.46	0.000	.6509529	.9511586
LGDP	.2361357	.0133426	17.70	0.000	.2099847	.2622866
Inf	.001494	.0123017	0.12	0.903	-.0226169	.0256049
CRP	.2475039	.2227351	1.11	0.266	-.1890488	.6840567
POL	-.8688988	.1375182	-6.32	0.000	-1.13843	-.5993681
DUM	.1433367	.0338886	4.23	0.000	.0769163	.2097572
_cons	0	(omitted)				

Figure 3 – Wooldridge test for autocorrelation.

Note – compiled by the authors

Turning to the heteroscedasticity in figure 4, generally, the time series model can experience significant error variance changes from the beginning to the end of series, which means that the independent variable NIM can change its value during the given period. The main problem with heteroscedasticity is that the standard error is biased. On the other hand, homoscedasticity can be explained when the error term has the same distribution across the variables (Figures 5, 6).

```
. local df=e(H_g)-1

. lrtest hetero homo, df(104)

Likelihood-ratio test                                LR chi2(104)=   -117.64
(Assumption: hetero nested in homo)                Prob > chi2 =    1.0000
```

Figure 4 – Test for heteroscedasticity.
Note – compiled by the authors

The findings show that “hetero nested in homo” and the prob > chi2 statistic for the model, which rejects null hypothesis stating as all of the regression coefficients (other than the constant term) are zero. LR chi2 (104) = -117.64; Prob > chi2 = 1.0000.

```
Coefficients: generalized least squares
Panels:      heteroskedastic
Correlation: common AR(1) coefficient for all panels (0.2006)

Estimated covariances      =      20      Number of obs      =      95
Estimated autocorrelations =      1      Number of groups   =      20
Estimated coefficients     =      10      Obs per group:
                                           min =      3
                                           avg  =      4.75
                                           max  =      5
                                           Wald chi2(9)   = 567417.94
                                           Prob > chi2    =    0.0000
```

NIM	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
TETA	-.0905886	.0255426	-3.55	0.000	-.1406511	-.040526
CTI	-.0150049	.0009676	-15.51	0.000	-.0169014	-.0131084
NPL	-.0333345	.0069014	-4.83	0.000	-.0468609	-.0198081
DLIQ	-.3024455	.1867803	-1.62	0.105	-.6685282	.0636371
LGDP	-.307552	.0858385	-3.58	0.000	-.4757924	-.1393116
Inf	-.0380869	.0144682	-2.63	0.008	-.0664441	-.0097297
CRP	.447795	.2454274	1.82	0.068	-.033234	.9288239
POL	-1.075953	.1489904	-7.22	0.000	-1.367969	-.7839372
DUM	.0429365	.0379534	1.13	0.258	-.0314509	.1173239
_cons	6.974445	1.101868	6.33	0.000	4.814823	9.134067

Figure 5 – Test for heteroscedasticity.
Note – compiled by the authors

Coefficients: generalized least squares						
Panels: homoskedastic						
Correlation: no autocorrelation						
Estimated covariances	=	1	Number of obs	=	95	
Estimated autocorrelations	=	0	Number of groups	=	20	
Estimated coefficients	=	10	Obs per group:			
			min	=	3	
			avg	=	4.75	
			max	=	5	
Log likelihood			Wald chi2(9)	=	60.40	
			Prob > chi2	=	0.0000	
	= -46.39575					

NIM	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
TETA	.0465568	.0514695	0.90	0.366	-.0543215	.1474351
CTI	-.0097727	.0042766	-2.29	0.022	-.0181546	-.0013908
NPL	-.0241868	.023663	-1.02	0.307	-.0705655	.0221919
DLIQ	-.8708769	.3656558	-2.38	0.017	-1.587549	-.1542047
LGDP	-.2661583	.1525033	-1.75	0.081	-.5650593	.0327427
Inf	.0583935	.0416115	1.40	0.161	-.0231637	.1399506
CRP	.2438939	.4397715	0.55	0.579	-.6180423	1.10583
POL	-.5601789	.469853	-1.19	0.233	-1.481074	.360716
DUM	-.0132149	.1341626	-0.10	0.922	-.2761688	.249739
_cons	5.360744	1.991596	2.69	0.007	1.457287	9.264201

Figure 6 – Regression Analysis by employing feasible generalized least square FGLS.

Note – compiled by the authors

The results of FGLS panel-data model in figure 6 indicate that increasing capital adequacy negatively affects NIM which means that higher bank capital to total asset ratio may lead to decrease of net interest margin. This finding contradicts with the expected positive relation between TETA and bank performance shown in the study of Boadi E. K. et al. [29], Bourke P. [2], Bashir A. H. [16]. Similarly, bank efficiency ratio is negatively related to NIM meaning that higher costs negatively influence to profitability of bank, which support the study about high operational costs among commercial banks of Munyambonera E. F. [10]. In terms of credit risk, NPL is negatively related to NIM, which expects the increased exposure to credit risk associated with low level of firm profitability. This results supports the study of Athanasoglou P. P. et al., [6]. Likewise, LIQ has negative relationship with NIM, meaning that the higher percentage of this ratio, a higher level of bank liquidity. Thus this finding contradicts the study of Bourke P. [2] stated a positive relationship between bank liquidity and profitability. However, the study of Molyneux P. & Thornton J. [3] maintains the suggestion with negative correlation between liquidity and profitability levels. Regarding macroeconomic variables, there is a negative relationship between GDP and bank profitability due to decreasing level of the demand for lending, which is contrary to the study of Demirgüç-Kunt A. & Huizinga H. [18], Bikker J. H. & Haixia Hu [30]. Moreover, the relationship between Inf and profitability has been expected either positive or negative impact depending on whether it is expected or not according to Perry P. [19]. Since banks adjust interest rates in order to increase revenue in case of anticipation of Inf, which may impact on costs to increase faster than revenues of Inf. However, the regression results counter a positive link between Inf and profitability [2]; [3], [16], [31]. POL is negatively correlated with NIM, because the consequences of political instability lead to increased risk in economy which comes from political risk [33] and this results supports the expectation. As for the CRP and dummy (bank crisis), the results show positive relationship, which suppose that bank performance, in environment of corruption, may flourish on pricing regarding lending and deposit rates [23], although the result is contrary to Chen S. H. & Liao C. C. [32], which found an opposite negative impact of corruption on bank profitability. Whereas the dummy variable which estimated 1 = Banking Crisis, 0 = None, having positive relation with NIM because if increasing number of banks peer. However, the study of Mirzaei A. et al. [35] found the negative correlation, showing that IBs surpasses their peer in terms of NIM or NNIM in the top nine Islamic finance-oriented countries.

CONCLUSION

To sum up, this study identified the empirical basis to analyze the impact of bank-specific, industry-specific, and macroeconomic variables on the bank profitability. We observed the conventional banks, operating in countries with negative interest rates (Switzerland, Denmark, Japan, Sweden and Spain) over the period of 1997-2017 and applied FGLS panel-data model. The results show that capital plays an important role in bank's profitability and increased exposure of credit risk may lead to losses. Moreover, the impact of macroeconomic variables also had significant sign on the bank's performance, indicating that the banks usually adjust interest rates in order to increase revenue in case of inflation growth. In addition, we considered the impact of political stability in those counties, which resulted in negative sign as well as GDP growth.

REFERENCES

1. Short B. K. The relation between commercial bank profit rates and banking concentration in Canada, Western Europe, and Japan. // *Journal of Banking and Finance*. – 1979. – № 3 (3). – P. 209–219 – URL: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(79\)90016-5](https://doi.org/10.1016/0378-4266(79)90016-5).
2. Bourke P. Concentration and other determinants of bank profitability in Europe, North America and Australia. // *Journal of Banking and Finance*. – 1989. – № 13 (1). – P. 65–79. – URL: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(89\)90020-4](https://doi.org/10.1016/0378-4266(89)90020-4).
3. Molyneux P., Thornton J. Determinants of European bank profitability: A note. // *Journal of Banking and Finance*. – 1992. – № 16 (6). – P. 1173–1178. – URL: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(92\)90065-8](https://doi.org/10.1016/0378-4266(92)90065-8).
4. Demirgüç-Kunt A., Huizinga H. Financial Structure and Bank Profitability. // *Policy Research Working Papers*. – 2000. – № 2430. – P. 2–26. – URL: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2430>.
5. Goddard J., Molyneux P., Wilson J. O. S. The profitability of European banks: A cross-sectional and dynamic panel analysis. // *Manchester School*. – 2004. – № 72 (3), P. 363–381. – URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.2004.00397.x>.
6. Athanasoglou P. P., Brissimis S. N., Delis M. D. Bank-specific, industry-specific and macroeconomic determinants of bank profitability. // *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*. – (2008). – № 18 (2). – P. 121–136. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2006.07.001>.
7. Li Y., Spigt R., Swinkels L. The impact of FinTech start-ups on incumbent retail banks' share prices. // *Financial Innovation*. – № 3 (1). – P. 1–16. – Article 26. – URL: <https://doi.org/10.1186/s40854-017-0076-7>.
8. Olweny T., Mamba T. Effects of Banking Sectoral Factors on the Profitability of Commercial Banks in Kenya [Electronic resource]. // *Economics and Finance Review*. – 2011. – № 1 (5). – P. 1–30. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/263542674>.
9. Alper D., Anbar A. Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profitability: Empirical Evidence from Turkey [Electronic resource]. // *Business and Economics Research Journal*. – 2011. – № 2 (2). – P. 139–139. – URL: <https://www.researchgate.net/publication/227489043>.
10. Munyambonera E. F. Determinants of Commercial Bank Profitability in Sub-Saharan Africa. // *International Journal of Economics and Finance*. – 2013. – № 5 (9). – P. 134–147. – URL: <https://doi.org/10.5539/ijef.v5n9p134>.
11. Căpraru B., Ihnatov I. Banks' Profitability in Selected Central and Eastern European Countries. // *Procedia Economics and Finance*. – 2014. – № 16 – P. 587–591. – URL: [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(14\)00844-2](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(14)00844-2).
12. Dietrich A., Wanzenried G. The determinants of commercial banking profitability in low-, middle-, and high-income countries. // *Quarterly Review of Economics and Finance*. – 2014. – № 54 (3). – P. 337–354. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2014.03.001>.
13. Tan Y. The impacts of risk and competition on bank profitability in China. // *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*. – 2016. – № 40. – P. 85–110. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2015.09.003>.
14. Miller S. M., Noulas A. G. Portfolio mix and large-bank profitability in the USA. // *Applied Economics*. – 1997. – № 4. – P. 505–512. – URL: <https://doi.org/10.1080/000368497326994>.

15. Berger A. N., Hancock D., Humphrey D. B. Bank efficiency derived from the profit function. // *Journal of Banking and Finance*. – 1993. – № 7 (2–3). – P. 317–347. – URL: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(93\)90035-C](https://doi.org/10.1016/0378-4266(93)90035-C).
16. Bashir A. H. Determinants Of Profitability In Islamic Banks: Some Evidence From The Middle East. // *Islamic Economic Studies*. – 2003. – № 11(1). – P. 31–53.
17. Beckmann R. Profitability of Western European Banking Systems: Panel Evidence on Structural and Cyclical Determinants. // *SSRN Electronic Journal*. – 2007. – № 17. – URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1090570>.
18. Demirgüç-Kunt A., Huizinga, H. Determinants of commercial bank interest margins and profitability: Some international evidence. // *World Bank Economic Review*. – 1999. – № 13 (2). – P. 379–408. – URL: <https://doi.org/10.1093/wber/13.2.379>.
19. Perry P. Do Banks Gain or Lose from Inflation? // *Journal of Retail Banking*. – 1992. – № 14 (2). – P. 25–30.
20. Faizulayev A., Bektas E., Ismail A. G. Profitability and persistency in the service industry: the case of QISMUT+3. // *Service Industries Journal*. – 2020. – № 40 (3–4). – P. 290–314. – URL: <https://doi.org/10.1080/02642069.2018.1461210>.
21. Bougatef K. The impact of corruption on the soundness of Islamic banks. // *Borsa Istanbul Review*. – 2015. – № 15 (4). – P. 283–295. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.bir.2015.08.001>.
22. Mauro P. Corruption and Growth. // *The Quarterly Journal of Economics*. – 1995. – № 110 (3). – P. 681–712. – URL: <https://doi.org/10.2307/2946696>.
23. Mongid A., Tahir I. M. Impact of corruption on banking profitability in ASEAN countries: An empirical analysis. // *Banks and Bank Systems*. – 2011. – № 6 (1). – P. 41–48.
24. Chazi A., Syed L. A. M. Risk exposure during the global financial crisis: the case of Islamic banks. // *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*. – 2010. – № 3 (4). – P. 321–333. – URL: <https://doi.org/10.1108/17538391011093261>.
25. Vikram H. and Emanuel A. K. How Can Interest Rates Be Negative? // *Finance & Development*. – 2020. – vol. 57. – no. 1. – P. 50–51.
26. Kosmidou K., Zopounidis C. Predicting US commercial bank failures via a multicriteria approach. // *International Journal of Risk Assessment and Management*. – 2008. – № 9 (1–2). – P. 26–43. – URL: <https://doi.org/10.1504/IJRAM.2008.019311>.
27. Spathis C., Kosmidou K., Doumpos M. Assessing Profitability Factors in the Greek Banking System: A Multicriteria Methodology. // *International Transactions in Operational Research*. – 2002. – № 9 (5). – P. 517–530. – URL: <https://doi.org/10.1111/1475-3995.00371>.
28. Dietrich A., Wanzenried G. Determinants of bank profitability before and during the crisis: Evidence from Switzerland. // *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*. – 2011. – № 21 (3). – P. 307–327. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2010.11.002>.
29. Naceur S. The Determinants of the Tunisian Banking Industry Profitability: Panel Evidence. // *Universite Libre de Tunis Working Papers*. – 2003. – № 10. – 17 p.
30. Boadi E. K., Li Y., Lartey V. C. Determinants of Bank Deposits in Ghana: Does Interest Rate Liberalization Matters? // *Modern Economy*. – 2015. – № 6 (9). – P. 990–1000. – URL: <https://doi.org/10.4236/me.2015.69094>.
31. Bikker J., Haixia Hu Cyclical patterns in profits provisioning and lending of banks and procyclicality of the new Basel capital requirements // *Banca Nazionale Del Lavoro Quarterly Review*. – 2002. – № 55 (221). – P. 143–175.
32. Kosmidou K., Tanna S. Determinants of profitability of domestic UK commercial banks : panel evidence from the period 1995–2002. // *In Money Macro and Finance (MMF) RESEARCG Group Conference*. – 2005. – 27 p. – URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>.
33. Chen S. H., Liao C. C. Are foreign banks more profitable than domestic banks? Home- and host-country effects of banking market structure, governance, and supervision. // *Journal of Banking and Finance*. – 2011. – № 35 (4). – P. 819–839. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2010.11.006>.

34. Alesina A., Perotti R. Income distribution, political instability, and investment. // *European Economic Review*. – 1996. – № 40 (6). – P. 1203–1228. – URL: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(95\)00030-5](https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00030-5).
35. Yalçinkaya A. E., Şanlısoy S., Aydın Ü. Türk Bankacılık Endüstrisinde Performansın Belirleyenleri ve Politik İstikrarsızlık İlişkisi. // *Sosyoekonomi*. – 2016. – № 24 (27). – P. 161–182. – URL: <https://doi.org/10.17233/se.45274>.
36. Mirzaei A., Moore T., Liu G. Does market structure matter on banks' profitability and stability? Emerging vs. advanced economies. // *Journal of Banking and Finance*. – 2013. – № 37 (8). – P. 2920–2937. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.04.031>.

REFERENCES

1. Short, B. K. (1979), "The relation between commercial bank profit rates and banking concentration in Canada, Western Europe, and Japan", *Journal of Banking and Finance*, Vol. 3, No. 3, P. 209–219, available at: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(79\)90016-5](https://doi.org/10.1016/0378-4266(79)90016-5).
2. Bourke, P. (1989), "Concentration and other determinants of bank profitability in Europe, North America and Australia", *Journal of Banking and Finance*, Vol. 13, No. 1, P. 65–79, available at: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(89\)90020-4](https://doi.org/10.1016/0378-4266(89)90020-4).
3. Molyneux, P., & Thornton, J. (1992), "Determinants of European bank profitability: A note", *Journal of Banking and Finance*, Vol. 16, No. 6, P. 1173–1178, available at: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(92\)90065-8](https://doi.org/10.1016/0378-4266(92)90065-8).
4. Demirgüç-Kunt, A., & Huizinga, H. (2000), "Financial Structure and Bank Profitability", *International Journal of Cooperative Information Systems*, No. 2430, P. 2–26, available at: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2430>.
5. Goddard, J., Molyneux, P., & Wilson, J. O. S. (2004), "The profitability of European banks: A cross-sectional and dynamic panel analysis", *Manchester School*, Vol. 72, No. 3, P. 363–381, available at: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.2004.00397.x>.
6. Athanasoglou, P. P., Brissimis, S. N., & Delis, M. D. (2008), "Bank-specific, industry-specific and macroeconomic determinants of bank profitability", *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Vol. 18, No. 2, P. 121–136, available at: <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2006.07.001>.
7. Li, Y., Spigt, R., & Swinkels, L. (2017), "The impact of FinTech start-ups on incumbent retail banks' share prices", *Financial Innovation*, Vol. 3, No. 1, P. 1–16, Article 26, available at: <https://doi.org/10.1186/s40854-017-0076-7>.
8. Olweny, T., & Mamba, T. (2011), "Effects of Banking Sectoral Factors on the Profitability of Commercial Banks in Kenya", *Economics and Finance Review*, Vol. 1, No. 5, P. 1–30, available at: <https://www.researchgate.net/publication/263542674>.
9. Alper, D., & Anbar, A. (2011), "Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profitability: Empirical Evidence from Turkey", *Business & Economics Research Journal*, Vol. 2, No. 2, P. 139–139, available at: <https://www.researchgate.net/publication/227489043>.
10. Munyambonera, E. F. (2013), "Determinants of Commercial Bank Profitability in Sub-Saharan Africa", *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 5, No. 9, P. 134–147, available at: <https://doi.org/10.5539/ijef.v5n9p134>.
11. Căpraru, B. & Ihnatov, I. (2014), "Banks' Profitability in Selected Central and Eastern European Countries", *Procedia Economics and Finance*, No. 16, P. 587–591, available at: [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(14\)00844-2](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(14)00844-2).
12. Dietrich, A. & Wanzenried, G. (2014), "The determinants of commercial banking profitability in low-, middle-, and high-income countries", *Quarterly Review of Economics and Finance*, Vol. 54, No. 3, P. 337–354, available at: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2014.03.001>.
13. Tan, Y. (2016), "The impacts of risk and competition on bank profitability in China", *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, No. 40, P. 85–110, available at: <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2015.09.003>.

14. Miller, S. M. & Noulas, A. G. (1997), "Portfolio mix and large-bank profitability in the USA", *Applied Economics*, No. 4, P. 505–512, available at: <https://doi.org/10.1080/000368497326994>.
15. Berger, A. N., Hancock, D., & Humphrey, D. B. (1993), "Bank efficiency derived from the profit function", *Journal of Banking and Finance*, Vol. 7, No. 2–3, P. 317–347, available at: [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(93\)90035-C](https://doi.org/10.1016/0378-4266(93)90035-C).
16. Bashir, A. H. (2003), "Determinants of Profitability in Islamic Banks: Some Evidence from The Middle East", *Islamic Economic Studies*, Vol. 11, No. 1, P. 31–53.
17. Beckmann, R. (2011), "Profitability of Western European Banking Systems: Panel Evidence on Structural and Cyclical Determinants", *SSRN Electronic Journal*, No. 17, available at: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1090570>.
18. Demirgüç-Kunt, A. & Huizinga, H. (1999), "Determinants of commercial bank interest margins and profitability: Some international evidence", *World Bank Economic Review*, Vol. 13, No. 2, P. 379–408, available at: <https://doi.org/10.1093/wber/13.2.379>.
19. Perry, P. (1992), "Do Banks Gain or Lose from Inflation?", *Journal of Retail Banking*, Vol. 14, No. 2, P. 25–30.
20. Faizulayev, A., Bektas, E. & Ismail, A. G. (2020), "Profitability and persistency in the service industry: the case of QISMUT+3", *Service Industries Journal*, Vol. 40, No. 3–4, P. 290–314, available at: <https://doi.org/10.1080/02642069.2018.1461210>.
21. Bougatef, K. (2015), "The impact of corruption on the soundness of Islamic banks", *Borsa Istanbul Review*, Vol. 15, No. 4, P. 283–295, available at: <https://doi.org/10.1016/j.bir.2015.08.001>.
22. Mauro, P. (1995), "Corruption and Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 3, P. 681–712, available at: <https://doi.org/10.2307/2946696>.
23. Mongid, A. & Tahir, I. M. (2011), "Impact of corruption on banking profitability in ASEAN countries: An empirical analysis", *Banks and Bank Systems*, Vol. 6, No. 1, P. 41–48.
24. Chazi, A. & Syed, L. A. M. (2010), "Risk exposure during the global financial crisis: the case of Islamic banks", *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, Vol. 3, No. 4, P. 321–333, available at: <https://doi.org/10.1108/17538391011093261>.
25. Vikram H. and Emanuel A. K. (2020), "How Can Interest Rates Be Negative?", *Finance & Development*, vol. 57, no. 1, P. 50–51.
26. Kosmidou, K. & Zopounidis, C. (2008), "Predicting US commercial bank failures via a multicriteria approach", *International Journal of Risk Assessment and Management*, Vol. 9, No. 1–2, P. 26–43, available at: <https://doi.org/10.1504/IJRAM.2008.019311>.
27. Spathis, C., Kosmidou, K. & Doumpos, M. (2002), "Assessing Profitability Factors in the Greek Banking System: A Multicriteria Methodology", *International Transactions in Operational Research*, Vol. 9, No. 5, P. 517–530, available at: <https://doi.org/10.1111/1475-3995.00371>.
28. Dietrich, A. & Wanzenried, G. (2011), "Determinants of bank profitability before and during the crisis: Evidence from Switzerland", *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Vol. 21, No. 3, P. 307–327, available at: <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2010.11.002>.
29. Naceur, S. (2003), "The Determinants of the Tunisian Banking Industry Profitability: Panel Evidence", *Universite Libre de Tunis Working Papers*, No. 10, 17 p.
30. Boadi, E. K., Li, Y. & Lartey, V. C. (2015), "Determinants of Bank Deposits in Ghana: Does Interest Rate Liberalization Matters?", *Modern Economy*, Vol. 6, No. 9, P. 990–1000, available at: <https://doi.org/10.4236/me.2015.69094>.
31. Bikker, J. & Haixia Hu (2002), "Cyclical patterns in profits provisioning and lending of banks and procyclicality of the new basel capital requirements", *Banca Nazionale Del Lavoro Quarterly Review*, Vol. 55, No. 221, P. 143–175.
32. Kosmidou, K. & Tanna, S. (2005), "Determinants of profitability of domestic UK commercial banks: panel evidence from the period 1995–2002", *In Money Macro and Finance (MMF) RESEARCG Group Conference*. 27 p., available at: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>.
33. Chen, S. H. & Liao, C. C. (2011), "Are foreign banks more profitable than domestic banks? Home-

and host-country effects of banking market structure, governance, and supervision”, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 35, No. 4, P. 819–839, available at: <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2010.11.006>.

34. Alesina, A. & Perotti, R. (1996), “Income distribution, political instability, and investment”, *European Economic Review*, Vol. 40, No. 6, P. 1203–1228, available at: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(95\)00030-5](https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00030-5).

35. Yalçinkaya, A. E., Şanlısoy, S. & Aydın, Ü. (2016), “Türk Bankacılık Endüstrisinde Performansın Belirleyenleri ve Politik İstikrarsızlık İlişkisi”, *Sosyoekonomi*, Vol. 24, No. 27, P. 161–182, available at: <https://doi.org/10.17233/se.45274>.

36. Mirzaei, A., Moore, T. & Liu, G. (2013), “Does market structure matter on banks’ profitability and stability? Emerging vs. advanced economies”, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 37, No. 8, P. 2920–2937, available at: <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.04.031>.

ТӨМЕН ПАЙЫЗДЫҚ МӨЛШЕРЛЕМЕДЕГІ ЕЛДЕРДЕГІ БАНКТЕРДІҢ КІРІСТІЛІК ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

А. Файзулаев¹, А. Базарбаева¹, А. Сайлау¹

¹КИМЭП Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты 1997-2017 жылдар кезеңінде жаңа жіктелген елдерде (теріс пайыздық ставкалары бар елдерде) жұмыс істейтін дәстүрлі банктердің қаржылық нәтижелеріне ерекше банктік және макроэкономикалық айнымалылардың әсерін бақылау болып табылады.

Әдіснамасы. Табыстылықты анықтайтын факторларды эмпирикалық зерттеу үшін біз OLS әдісін қолдандық (панельдік деректердің FGLS моделі).

Зерттеудің бірегейлігі / өзектілігі – елдерді пайыздық саясат бойынша жіктеу.

Зерттеудің нәтижесі – банкке тән және макроэкономикалық айнымалылардың кірістірілікті түсіндіруде өте маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Мысалы, капиталдың жеткіліктілігі ТПМ-ға (таза пайыздық маржа) теріс әсер етті, яғни банктік капиталдың жиынтық активтерге қатынасы таза пайыздық маржаның төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сол сияқты, банктің тиімділік коэффициенті оған теріс байланысты, яғни жоғары шығындар банктің кірістілігіне теріс ісер етеді.

Түйін сөздер: банктер, теріс пайыздық саясат, инфляция, кірістілік.

ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРИБЫЛЬНОСТИ БАНКОВ В СТРАНАХ С НИЗКИМИ ПРОЦЕНТНЫМИ СТАВКАМИ

А. Файзулаев¹, А. Базарбаева¹, А. Сайлау¹

¹Университет КИМЭП, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Целью настоящего исследования является изучение влияния специфических банковских и макроэкономических переменных на финансовые показатели традиционных банков, работающих в новых классифицированных странах (странах с отрицательными процентными ставками) в период 1997–2017 гг.

Методология. Для того, чтобы эмпирически исследовать факторы, определяющие рентабельность, мы использовали обобщенный метод наименьших квадратов (ОМНК) (панельная модель данных FGLS).

Оригинальность / ценность исследования заключается в классификации стран по процентной политике.

Результаты исследования показывают, что специфические для банка и макроэкономические переменные играют очень важную роль в объяснении прибыльности. Например, достаточность капитала отрицательно влияет на процентную маржу (далее – NIM), что означает, что более высокое отношение банковского капитала к совокупным активам может привести к снижению чистой процентной маржи. Аналогичным образом, коэффициент эффективности банка отрицательно связан с NIM, что означает, что более высокие затраты отрицательно влияют на прибыльность банка.

Ключевые слова: банки, отрицательная процентная политика, инфляция, рентабельность.

ABOUT THE AUTHORS

Faizulayev Alimshan – Assistant Professor in Acc & Fin of Bang College of Business (BCB), KIMEP University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.faizulayev@kimep.kz

Bazarbayeva Aliya – Masters in Bang College of Business (BCB), KIMEP University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya.bazarbayeva07@gmail.com

Sailau Akzhan – Masters in Bang College of Business (BCB), KIMEP University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: akzhan.sailau@kimep.kz

МРНТИ 06.35.31.

JEL Classification: H83

ҚҰРЫЛЫСТАҒЫ КІРІСТІ ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Н. С. Нуркашева¹, М. Д. Жумабаева¹, Г. Т. Андыбаева¹

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты ҚЕХС (IFRS) 15 «Сатып алушылармен жасалған шарттар бойынша түсім» жаңа стандартын енгізудің нәтижесінде құрылыстағы түсімді есепке алуға және соның салдарынан ұйымдардың қаржылық есептілік көрсеткіштеріне ықтимал әсерін анықтау болып табылады.

Әдіснамасы – мақала абстрактылық-логикалық тәсіл негізінде жүргізілді. Әдістемелік негіз жүйелік талдау болып табылады.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Мақалада ХҚЕС-ның негізінде дайындалған келісімшарт бойынша кірісті тану кезінде әдіснамалық және әдістемелік сипаттағы өзгерістер қарастырылған. 15 «Сатып алушылармен жасалған шарттар бойынша түсім» ХҚЕС (IFRS) және құрылыстағы түсім бойынша қолданыстағы стандарттарға салыстырмалы талдау жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері. Мақалада құрылыс ұйымдарында ҚЕХС (IFRS) 15 қолдану қажеттілігі қарастырылған; есепке алу мен параметрлердің әлеуетті есепке алушы – инвесторға әсеріне байланысты заңдылықтар анықталып, ҚЕХС (IFRS) 15 жаңа стандартының ұзақ мерзімді құрылыс мердігерлік шарттары бойынша түсімдерді есепке алуға және соның салдарының компанияның қаржылық қызметінің көрсеткіштеріне ықтимал әсері айқындалған.

Түйін сөздер: ҚЕХС 15, кірісті тану, инвестициялар, құрылыс, құрылыс шарттары.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасындағы құрылыс елдің белсенді дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының Рейтингілік агенттігінің (АӨҚО РА) деректері бойынша, Қазақстанда соңғы уақытта құрылыс үлесі бірнеше есе өсті, осылайша ірі салалардың бірі ретінде Қазақстан Республикасының жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) үлесін дамытуда. Қазақстанда 2020 жылғы наурызда жарияланған коронавирус пандемиясының міндетті теріс әсеріне және карантиндік шаралар салдарынан ықтимал экономикалық құлдырауға қарамастан, құрылыс индустриясы жаңа тұрғын үй және индустриялық объектілерді салу қажеттілігін тартатын экономиканың жаңа сын-қатерлерін ескере отырып, өзгертілетін болады. Коронавирустық пандемиядан кейін сарапшылар қазірдің өзінде қаржыландыру көлеміне қарамастан жекелеген жобалардың бюджеттерін қайта қарауды болжап отыр [1].

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы экономикасының пандемиядан кейін орнықты дамуға көшуін жүзеге асыру өзекті проблема болып табылады. Шешілуі қажет негізгі мәселелердің бірі инвестицияларды тарту болып табылады. Бұл проблема өнеркәсіптің барлық салаларының, оның ішінде құрылыс саласының ұйымдары үшін өзекті, өйткені құрылыс саласы ел үшін экономикалық және әлеуметтік аспектілерде маңызды рөл атқарады. Құрылыс компаниялары үшін жаңа капитал нарықтарын ашу шарттарының бірі инвесторларға ұйымның шынайы қаржылық жағдайы және оның қаржылық нәтижелері туралы сенімді ақпарат беру болып табылады. Бұл проблема қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына (ХҚЕС) сәйкес қаржылық есептілікті дайындау арқылы шешілуі мүмкін.

Отандық құрылыс фирмалары үшін жаңа капитал нарықтарын ашудың шарттарының бірі инвесторларға ұйымның шынайы қаржылық жағдайы және оның қаржылық нәтижелері туралы сенімді ақпарат беру болып табылады. Бұл проблеманы халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (ХҚЕС) сәйкес қаржылық есептілік жасау арқылы шешуге болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұйымдардағы есептің жалпы қабылданған қағидаларына сәйкес, кәсіпорынның табыстарын мойындау дегеніміз – ұйымның қаржылық есеп берулерінде баптарды қосу үрдісі. 15 ХҚЕС-ның мақсаты – түсімді клиенттерге тауарлар немесе қызметтерді беруден күтілетін нәтиже мөлшерінде көрсету болып саналады.

15-ші ХҚЕС-на сәйкес ұйымның кіріс баптарын мойындау критерийлері төмендегілерге сәйкес келуі тиіс:

- қаржылық есеп берудің статьяларын бағалауға негіз болатын болса және ол мүмкін болатын болса;
- ұйымның табысқа байланысты есеп объектілеріне қатысты болашақ экономикалық тиімділікті алу немесе оларды пайдалану мүмкіндігі жоғары болатын болса.

15-ші ҚЕХС стандартының мақсаты – сатып алушымен жасалған шартта көрсетілген кірістер мен ақша ағындарының сипаты, мөлшері, мерзімі және белгісіздігі туралы қаржылық есептілікті пайдаланушылар үшін пайдалы ақпаратты көрсету кезінде ұйым қолдануы керек принциптерді белгілеу болып табылады [2].

Кірістер, көп жағдайда жасалынған шарттарды орындау барысында және кірістерді алуға сенімділікті бағалау мүмкіндігі жоғары болған кезде мойындалады.

15-ші ҚЕХС бойынша кірістерді танудың мынадай шарттары бар (сурет 1):

Қаржылық есеп берудің концептуалдық тұжырымдамасында – табыстар есепті кезең арасында ұйымның активтерінің сапасын жақсарту түрінде капиталдың жоғарылауына, міндеттемелердің азаюы әкелетін үрдіс.

Субъектінің капиталын ұлғайтуға әкелетін активтерді алу және (немесе) міндеттемелерді өтеу нәтижесінде экономикалық тиімділіктің өсуі құрылыс ұйымдары үшін мердігерлік құрылыс жұмыстарын жүргізуден түскен табыстары ретінде танылады.

Ұйым құрылыс-монтаж қызметтерін көрсету жөніндегі қызметтердің немесе құрылыс келісімшарттарының орындалуына байланысты кіріс пен шығындарын есептік бағалауын қажет болған сәтінде қайта қарауға тиісті.

Сурет 1 – Құрылыстағы кірістерді тану талаптары

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

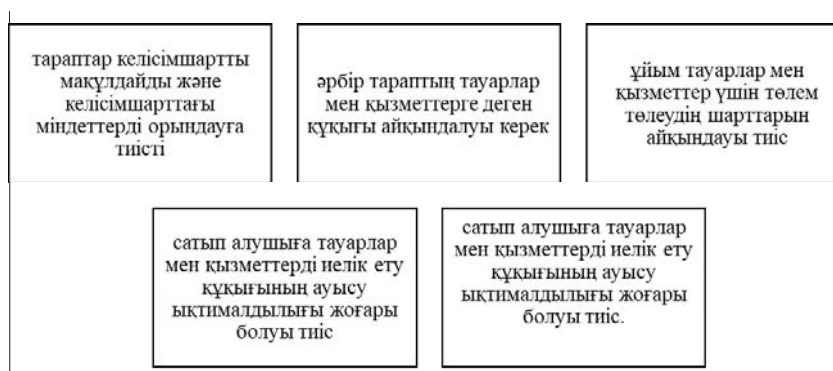
Ұйым орындалған жұмыстың неғұрлым сенімді мойындалуын қамтамасыз ететін әдістің негізінде мәмілеге тиісті операцияның немесе жұмыстардың аяқталу сатысын айқындап отырды. Оның тәртіптері мыналар:

- есепті кезеңдегі жағдай бойынша жұмыстарды жүзеге асыруға жұмсалған шығыстар материалдар мен алынған алдын ала төлемдерге арналған шығындар сияқты болашақ кезеңдегі қызметке тиісті шығындарды қамтамасыз етпеуі тиіс;
- орындалған жұмыстарды түгендеу;
- келісім шарт бойынша құрылыс-монтаж жұмыстарын орындау жөніндегі операцияның немесе жұмыстар көлемінің қандай да бір нақты үлесін анықтау [3].

Құрылыс ұйымдарының бухгалтерлік есебінде кірістер келесі жолдармен танылады:

- объектінің немесе құрылыс жұмыстарының сатысының құны бойынша алынған кіріс;
- құрылыс объектісінің дайын болу деңгейіне байланысты алынған кіріс.

Ұйым 15-ші ҚЕХС бойынша мыналарды негізгі алынуы тиіс (сурет 2).

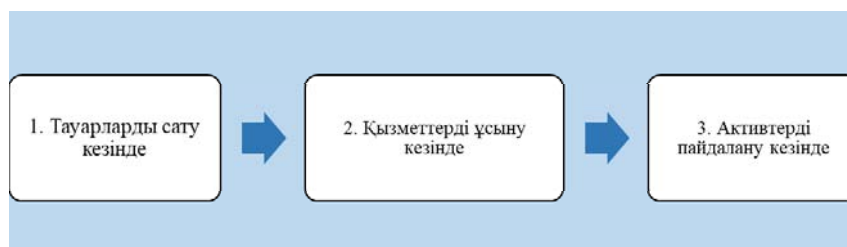
Сурет 2 – Кірістерді мойындау талаптары

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Кәсіпорындардың пайдасы – қарапайым бизнес процессінде пайда болатын табыс. Көп жағдайда, табыс өнімдерді сатудан, қызметтерді өткізуден, жұмыстарды орындаудан болады. Шаруашылық субъектісінің қалыпты қызметінің негізгі элементі – сатып алушылармен жасасқан шарттың болуына байланысты болады [4].

15-ші «Сатып алушылармен жасалған келісім шарт» ҚЕХС-на сәйкес келісімшарт – бұл екі немесе одан да көп жақтардың аралығында құқықтық жағдайларды қорғауды қамтамасыз ететін мәміленің түрі. Келісімшарттың тек жазбаша түрде болуы міндетті емес. Мысалы, бөлшек сауда орындарында өнімдерді сатушы мен сатып алушы аралығында алдын ала келісілмеген және жарияланбаған мәмілелер орын алуы мүмкін [5].

Демек, құрылыс ұйымдарында кірістерді танудың мынадай талаптарын ажыратып көрсетуге болады (сурет 3).

Сурет 3 – Ұйымның кірістерін тану талаптары
Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

1. Тауарларды сату кезінде:

- ұйым тауарға деген меншік құқығын сатып алушыға береді;
- компания берілген тауарлар шегінде оларға бақылау жүргізуді тоқтатады;
- түсім сомасы сенімді анықталуы тиіс және болашақ экономикалық пайда алу ықтималдылығы жоғары болуы тиіс;
- операцияға қатысты шығындар сенімді бағалануы тиіс.

2. Қызметтерді ұсыну кезінде:

- түсім сомасы нақты бағалануы тиіс;
- операцияға қатысты экономикалық пайда ұйымға түседі деген сенім болуы тиіс;
- операцияның аяқталу уақыты есепті мерзімнің соңында сенімді бағалануы тиіс;
- операциялар орындау және оны аяқтау кезінде шығындар нақты бағалануы тиіс.

3. Активтерді пайдалану кезінде:

- түсім көлемі нақты бағалануы тиіс;
- операцияға қатысты экономикалық пайда кәсіпорынға түсуі тиіс.

15-ші ҚЕХС-на сәйкес сатушы ұйым елеулі тәуекелдер мен сатып алушыға меншік құқығын берумен байланысты пайда әкелетін сәттің айқындау шарттарын тексеруді талап ете алады.

11-ҚЕХС (IAS) «Құрылысқа арналған шарт» бойынша құрылыс ұйымдарында түсім мен шығындарды қаржылық нәтижелер туралы есептілікте кірістер және шығыстар құрамында дайындалу дәрежесіне қарай көрсету қажет, ал шарт бойынша күтілетін шығындарды шығыстардың құрамында дереу тану қажет [6].

Бұл жағдайда бухгалтерлік есептіліктің негізгі принциптерінің бірі – сақтық қағидатын іске асырудың мысалын байқауға болады [7].

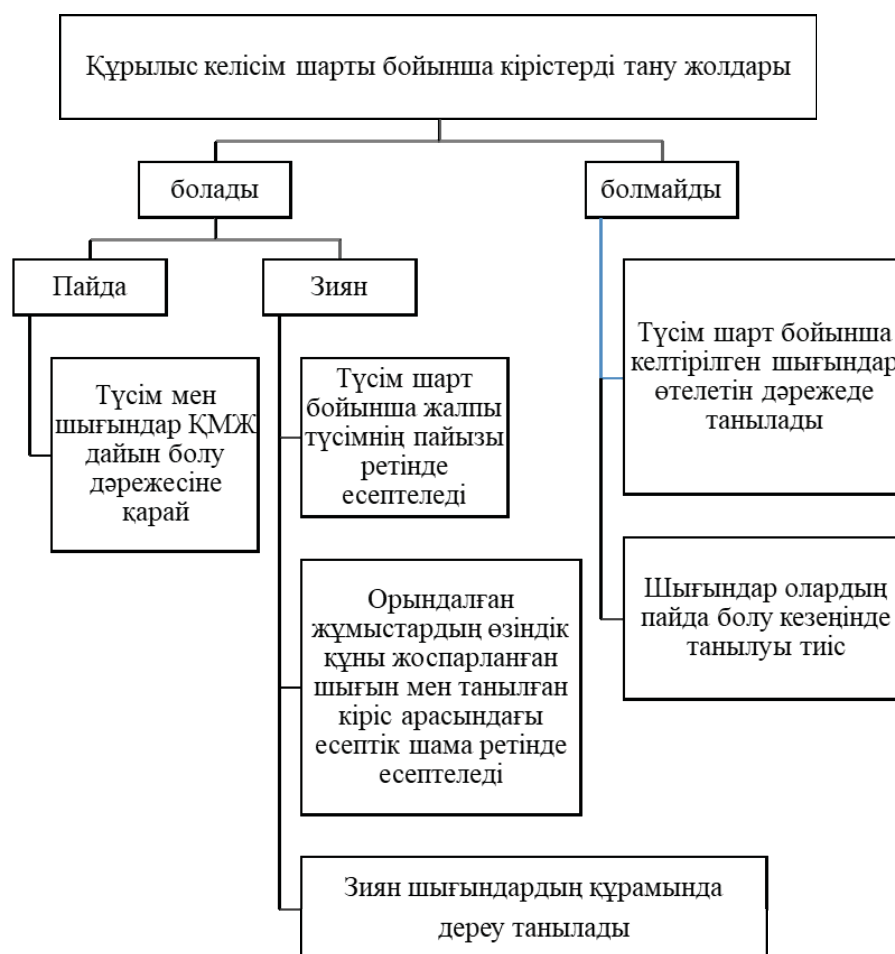
11-ҚЕХС (IAS) «Құрылысқа арналған шарт» бойынша ұйымдағы қаржылық нәтижені тану моделі төмендегі 4-суретте көрсетілген [6].

Бұл жағдайда алдымен мәміленің қаржылық нәтижелерін сенімді бағалаудың мүмкін екендігін анықтап, содан кейін мәміле бойынша табыстар мен шығыстардың ұйымның қаржылық нәтижелеріне тигізетін әсерін анықтау керек.

Көптеген жағдайларда меншіктің тәуекелдері мен сыйақыларының ауысуы тауарларға меншік құқығының сатып алушыға ауысуымен сәйкес келеді. Бұл көбінесе бөлшек саудада кездеседі. Басқа жағдайларда тәуекелдер мен меншіктің пайдасын беру заңды құқықтардың берілуінен гөрі басқа кезеңде жүзеге асырылады.

Егер мәміле нәтижесін сенімді бағалау мүмкін болмаса және келтірілген шығындарды қалпына келтіру мүмкін болмаса, онда ұйымның кірісі танылмайды және келтірілген шығындар ұйымдағы шығыстар ретінде танылады.

Табыс келісімшарт нәтижелерін сенімді бағалауға кедергі болатын белгісіздіктер жойылған кезде ғана бастапқы мойындау талаптарына сәйкес танылады.

Сурет 4 – 11-ҚЕХС (IAS) «Құрылысқа арналған шарт» бойынша ұйымдағы қаржылық нәтижені тану моделі
Ескерту – [6] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Егер транзакцияға бірнеше идентификацияланатын транзакциялар кіретін болса, олар бөлек танылуы керек.

Оларға тауарларды сату, қызметтер көрсету және болашақта қосымша қызметтер ұсыну жатады [8].

Егер операцияда бірнеше сәйкестендірілетін операциялар кездессе, олар бөлек танылуы тиіс.

Оларға: тауарларды сату, қызмет көрсету және оларға қатысты болашақта қосымша қызметтер көрсетуді жатқызуға болады.

Сатып алушы – ақы төлеудің негізінде ұйымның әдеттегі қызметінің нәтижесі болып табылатын тауарлар мен қызметтерді сатып алу үшін ұйыммен келісім жасасқан контрагент.

Егер 15-ХҚЕС-на (IFRS) сәйкес тараптар тәуекелдер мен пайдаларды бөлісетін қызметке немесе процеске қатысуды көздейтін болса, мұндай келісім шарт сатуды көздейтін шарт болып саналмайды (мысалы, активті бөлу немесе ынтымақтастық туралы келісімді әзірлеу немесе дамыту).

Тәжірибеде көп жағдайлар қарапайым емес, және компаниялар өздерінің кірістерін әртүрлі мойындайды, солардың ішінде мысалы:

- 1 тауарды сатып алу + 1 тауарды төлемсіз алу;
- айлық мобильдік тарифті алдын ала төлеу + төлемсіз телефон алу;
- адалдық ұпайларын жинау + ол үшін төлемсіз тауар алу;
- жеткізуге бонустар алу және т.б.

15 ҚЕХС түсімдерді танудың мынадай модельдерін ұсынады (сурет 5) [9]:

Сурет 5 – Құрылыс ұйымдарында кірістерді танудың модельдері

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

1-кезең – Сатып алушымен шарттарды сәйкестендіру. Шарт – екі немесе бірнеше тараптардың заңды құқықтары мен міндеттерін белгілейді.

15-ҚЕХС келісімшарттардың барлығына қолдануға болады, егер ол келесідей 5 сипаттамаға жауап беретін болса:

- тараптар келісімшартты мақұлдады және оны орындауға міндет алса;
- берілетін тауарға/қызметке әрбір тараптың құқықтары анықталанса;
- төлем өткізудің шарттары анықталынса;
- келісім шарттың мазмұны коммерциялық сипатта болса;
- сатушы ұйымның табыс алу ықтималдалығы жоғары болса.

Мысалы: Келісім шартқа сәйкес, сатып алушы 150 дана тауарды 15 000 теңгеге (1 дананың бағасы 100 теңгеден) сатып алуға уәде берді. Үш айлық мерзім ішінде тауар біртіндеп беріледі. Ұйым 100 дана тауарды бергеннен кейін тараптардың келісімі бойынша келісім шарт жағдайлары өзгертілді, тауарлар саны 50 данаға өсті.

Егер жеткізілімнің қосымша көлемі бөлек сату бағасымен сатылса, мысалы 90 теңгеден, және бұл негізгі келісімшарттың әрекет ету мерзімі ішінде болса, біз қосымша тауарды түпнұсқалық-негізгі (бастапқы) тауардан бөліп аламыз, келісімшартты өзгертуден түскен кіріс жеке келісімшарт ретінде есепке алынады және ол бастапқы келісімшарт бойынша кірісті есепке алуға әсер етпейді.

Осылайша, келісімшарт бойынша міндеттемелер орындалғаннан кейін, ұйым:

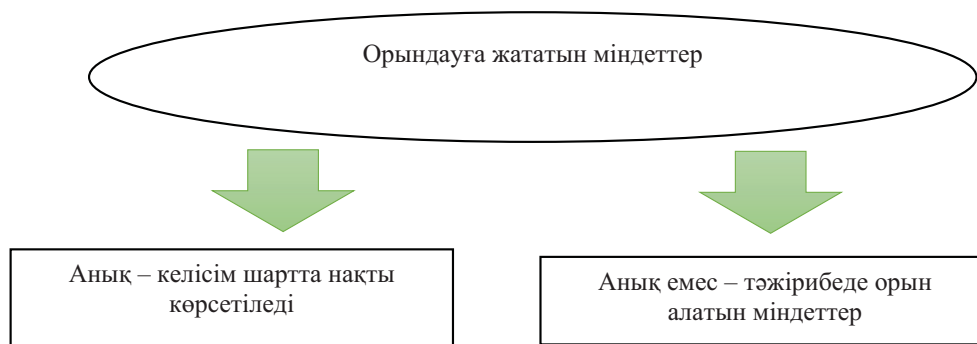
- бастапқы келісімшарт бойынша: $150 \times 100 = 15\,000$ теңге;
- модификация үшін (қосымша шартқа сәйкес) $50 \times 90 = 4500$ теңге мөлшерінде түсімді таниды.

2-кезең. Орындауға жататын шарттық міндеттерді сәйкестендіру. Орындауға жататын міндеттер – бұл келісімшарт бойынша ұйымның клиентке кез келген тауарды немесе қызметті беру туралы міндеттемесі.

Орындауға жататын міндеттердің маңызды сипаты болып – оның «ерекшілігі» саналады, яғни тауар немесе қызметті келісім шартқа сәйкес орындалатын басқа да міндеттемелерден бөліп қарастырудың мүмкіндігін білдіреді [10].

Орындауға жататын міндеттер өз алдына былайша жіктеледі (сурет 6):

Сонымен қатар, клиентке тауар немесе қызмет ұсыну болмаса, онда орындалуға жататын ешқандай міндеттер болмайды.

Сурет 6 – Орындауға жататын міндеттердің жіктемесі
Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Егер ұйым күрделі технологиялық жабдықты және осы жабдықпен бірге оны болашақта монтаждау қызметтерін қоса сатса және сатушы ұйымнан басқа ешкім монтаждау қызметтерін көрсете алмаса, демек жабдықты сатып алуды монтаждау қызметтерінен бөліп қарастыруға болмайды, өйткені сатып алушы жабдықты монтаждаусыз пайдалана алмайды, сәйкесінше, құрал жабдықты тапсырғаннан кейін және оны орнатып болғаннан кейін кіріс танылады.

3-кезең. Мәміленің бағасын анықтау. Мәміле бағасы – бұл сатып алушыға берілген тауарлар мен қызметтердің орнына сатушы ұйым алуға тиісті немесе талап етуге тиісті сома.

Мысалы: Ұйым компьютерлік техниканы төлем мерзімін кейінге қалдырып 2000 мың теңгеге сатады. Тауарды жеткізгеннен кейін төлем 2 жылдан кейін жүргізіледі. Сатушының несиелік тәуекелін ескере отырып, пайыздық мөлшерлеме 5 % құрайды.

Дт «Қолма-қол ақшамен есеп айырысу» – 2000 мың теңге.

Кт «Шарт бойынша міндеттеме» – 2000 мың теңге.

Пайыздық сыйақы сомасы = $2000 - (2000 \times 1.05 \times 1.05) = 205$ (жеткізу сәтінде). Табыс мөлшері $2000 + 205 = 2205$ мың теңге.

4-кезең. Бағаны орындалатын міндеттерге бөлу. Ұйым келісімшарт бойынша әрбір бөлінетін өнімге немесе қызметке қатысты сатудың өзіндік бағасын негізге ала отырып, әрбір келісім шарт міндеттемесіне мәміле бағасын бөледі.

5-кезең. Түсімді мойындау. Түсім – ұйым өзінің келісім шарттық міндеттемелерін орындаған кезде ғана танылуы мүмкін. Ол белгілі бір уақытта немесе белгілі бір уақыт аралықтарында танылуы мүмкін.

Кәсіпорын түсімді – клиентке уәде етілген тауарлар мен қызметтерді ұсынған кезде таниды. Негізіннен тауарлар / қызметтер сатып алушы оларға бақылауды алған кезде беріледі / көрсетіледі [11].

Мысалы: Құрылыс ұйымымы 31.2019 жылға қаржылық есептілігін дайындауда. 01.01.2019 ұйым өзінің бір ғимаратын (Баланстық құны – 200 млн. теңге) – 300 млн. теңгеге сатты.

Келісім шарттың талабы мынадай болып қарастырылды:

Құрылыс компаниясы 3 жылдан кейін ғимаратты кері 400 млн. теңгеге кері сатып алады. Яғни, бұл жылдық пайыздық мөлшерлеме 11 % білдіріп отыр.

Егер 15-стандартқа сәйкес сатушы ұйымның активті кері сатып алуға құқысы болса, онда сатып алушы бұл активке бақылау құқығын ала алмайды. Сатып алушы ұйым бұл активке физикалық иелік етіп отырса да, оны пайдаланудың тәсілі мен одан алатын тиімділікке ие бола алмайды [12].

Мұндай жағдайды 15-стандартқа сәйкес қаржыландыру келісім шарты ретінде қарастыру қажет. Себебі, кері сатып алу бағасы 400 млн. теңге – сату бағасынан 300 млн. теңгеден жоғары болып отыр.

Сонда 100 млн. теңге қарыздар бойынша шығын ретінде мойындайды және ол «9-Қаржылық құралдар» ҚЕХС-мен реттеледі.

Мысалы: Ұйым 31.03.2019 жылға аяқталатын кезеңге 12-ай үшін қаржылық есептілігін дайындауда. 01.10.2019 Ұйым өзінің бір құрылғысын 27 млн. теңгеге сатты.

Келісімшарттың талабы мынадай болып қарастырылды:

Сатушы ұйым 3 жыл бойы осы құрылғыға сервистік қызмет көрсетеді. Осындай құрылғының сервистік қызметсіз стандарттық бағасы нарықта – 24 млн. теңге.

Сатып алушы ұйымнан сатушы ұйым сервистік қызметтер үшін 6 млн. теңге сұрап отыр. Сатушы ұйым 01.10.2018 компаниясы 27 млн. теңге кірісін мойындады.

01.10.2018 жылы сатушы ұйым тек құрылғыны сатып алушыға берді. Ал сервистік қызмет көрсету алдағы 3 жыл бойы. Оның 6 айы есеп беру кезеңіне келіп отыр. Демек, 27 млн. теңге түсімді тауарға және сервистік қызмет көрсетуге олардың ерекшеленетін сату бағасының негізінде бөлу керек. Біздің мысалда олар 24 млн.+6 млн. Сонда, 27 млн. теңге таратын болсақ:

Құрылғыға – $(27*24)/(24+6) = 21,6$ млн. теңге.

Сервистік қызметке $(27*6)/(24+6) = 5,4$ млн. теңге.

Нәтижесінде:

- 01.10.2018 сатудан кіріс – 21,6 млн. теңге.

- Сервистік қызметтер кіріс – 0,9 млн. теңге (5,4 млн.:3жыл:12 ай*9 ай).

- Есеп беру кезеңінің соңында кірісті азайтатын сома – 27 млн.-21,6 млн. -0,9 млн. = 4,5 млн. теңгеге тең болады.

Демек, жүргізген құрылыс-монтаж жұмыстары үшін орындаушы ұйымдарға нақты бекітілген төлем алу құқығы орындаушыларды тапсырыс берушінің құрылыс келісім шарттарын біржақты бұзу кезінде туындайтын тәуекелдерден қорғайды, орындаушылар үшін активсіз немесе төмендетілген құны бар активпен қалу мүмкіндігін азайтады.

Мұндай құқықтық қорғау тапсырыс беруші қолданыстағы келісімшартты мерзімінен бұрын тоқтатқан кезде оның орындаушыға жүргізілген жұмыстардың құнын төлеу міндеттемесін көздейтін шартқа арнайы талаптарды енгізу арқылы компаниялар үшін жасалады. Осылайша, жанама түрде бұл жерде тапсырыс беруші келісімшарт аяқталғанға дейін қандай да бір пайда тапқанын білдіреді.

Бұл жерде айта кету керек, төлем алу құқығы міндетті түрде келісімшарт талаптарында жазылмауы керек, бірақ тапсырыс берушінің біржақты талабы бойынша келісімшарт аяқталғанға дейін алдын-ала төленген қызметтерден төлемді талап етуге немесе ұстап тұруға заңды мүмкіндік болуы қажет [13].

Егер компания шартқа сәйкес өзара есеп айырысулар келісімшарттың бүкіл мерзімі ішінде жүзеге асырылады деп шешсе, онда бұл жағдайда әр есепті кезең үшін қанша кіріс мойындалатынын бірден анықтау қажет болады. 15-ҚЕХС-на сәйкес жұмыстың аяқталу дәрежесін бағалау қажет, бұл, әрине, келісімшарттың екі тарапында да негізделген мәселелер тудырады. Компания үшін олар келіскен жұмыстардың аяқталу дәрежесін дербес бағалауды ұсынады.

Табыс пен жұмыстың аяқталу дәрежесін танудың таңдалған әдісі, әдетте, барлық ұқсас келісімшарттар үшін қолданылады, бұл компаниялардың ағымдағы есебін дұрыс ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.

Құрылыс-монтаж жұмыстарының аяқталу дәрежесі пайызбен компанияның ресми нәтижелеріне, атап айтқанда, келісімшартта бекітілген жұмыстарды жүргізу үшін жұмсалған адам – сағатқа жұмсалған қаржылық және материалдық ресурстарға негізделеді.

Құрылыстағы қаржылық ресурстардың шығындары ретінде компания шығындарының барлық түрлері – тікелей және үстеме шығындар, жанама шығындар түсініледі, мұнда құрылыс-монтаж жұмыстарын орындауға жұмсалған барлық шығындарды ескеру керек. Жүргізілген жұмыстарды дәл бағалау үшін калькуляция дайындау қажет. Демек, құрылыс-монтаж жұмыстарының аяқталуын бағалау үшін қолданыстағы 11-ХҚЕС және 15-ҚЕХС басшылыққа алу қажет деп санаймыз.

Сонымен қатар жасалған келісімшартты орындаудың алғашқы сәтінде құрылыс-монтаж жұмыстарын орындаушы ұйым келісімшарт бойынша алдағы жалпы жұмыстардың көлемінен жұмыстың аяқталуының ағымдағы көрсеткішін дәл анықтай алмауы мүмкін. Көп жағдайда мұндай мәселе ұзақ мерзімді келісімшарттар бойынша жұмыстардың шамамен 10 % орындалған кезде туындайды.

Көпшілік жағдайда, құрылыстағы келісімшарттар бойынша шығындар іс жүзінде жүргізілген шығыстар шамасына қарай есептен шығарылады, әрине, құрылыс компаниясы тапсырыс берушіден

жасалынған келісімшартқа сәйкес барлық қажетті шығындарды өтеулері сенімді болуы тиіс. Мұндай сәтте орындаушы компанияның кірісі келісімшарт бойынша шығындар жұмсалған кезектілікпен мойындалады [14].

Сатып алушылармен жасалынған келісімшарт бойынша кірісті танудың бес сатылы моделі өте оңай және оның барлық кезеңдері бір-бірін қисынды және дәйекті түрде толықтырады және алдыңғы стандарттардың көпшілігін қамтиды.

Шарттың сенімділігі мен оның нәтижелеріне жүргізілген бағалауға байланысты мердігер үшін шарт бойынша кірістер мен шығыстарды тану тәртібі де ерекшеленеді.

Құрылыс келісімшартының нәтижесі компания одан экономикалық пайда алу мүмкіндігі болған жағдайда ғана сенімді бағалануы мүмкін деп саналады.

Келісімшартқа сәйкес кірістер мен шығындар тиісінше жұмыстардың аяқталу дәрежесіне сүйене отырып, пайда мен шығындар туралы есепте есепті кезеңнің кірістері мен шығыстары ретінде танылуға жатады.

Құрылыстағы шарт бойынша болашақта алынатын шығындар тез арада шығыстар ретінде танылуы тиіс [15].

Алайда, біздің ойымызша мұндай кезеңдердің әрқайсысы кәсіби пайымдауды, ұйымның аудиторларымен және заңгерлерімен келісуді, әсіресе объектіні бақылауға беру кезеңінде қолдануды талап етеді, бұл, әрине, келісім-шарттар бойынша кірісті тану тәртібінде айтарлықтай өзгерістерге әкелді.

Демек, құрылыс ұйымдары қаржылық есептілікті пайдаланушыларға клиенттермен жасалған шарттардан туындайтын кірістер мен ақша ағындарының сипатын, санын, кезеңділігін және белгісіздігін түсінуге мүмкіндік беретін ақпараттың жеткілікті көлемін ашуға міндетті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Демек, құрылыс ұйымдарының есеп тәжірибесіне жаңа 15-ҚЕХС енумен қатар құрылыс ұйымдары өздерінің кірістерін есепте дұрыс мойындауды қамтамасыз ету үшін:

1. Құрылыс жұмыстары бойынша өндірістік шығындар есебі мен өзіндік құнды калькуляциялау тәсілдерін қайта қарау қажет. Бұл сәтте өзіндік құнға тек қана келісімшартты тікелей орындаумен және нәтижеге қол жеткізу үшін жұмсалған шығындар ғана қосылуы қажет.

2. Құрылыс-монтаж жұмыстарының аяқталуын бағалау және олардың есебін жүргізу моделін қайта қарау қажет. Жаңа стандартқа сәйкес жоспарлы өзіндік құн «алдын-ала кесілген» өзіндік құн бойынша қалыптасатынын және құрылыс жұмыстарының аяқталу пайызын бағалау «жоспарланған» және «нақты кесілген» өзіндік құнның деректері негізінде жүргізілуі қажет.

3. Жоспарланған шығындар көрсеткіштерін мөлшерлеуді енгізе отырып, нормативтен тыс шығыстар мен құрылыстағы іркілістерге байланысты шығыстарды өзіндік құн құрамында емес, басқа шығыстар құрамында есепке алу қажет.

4. Құрылыс ұйымының түсімін кезең ішінде тани отырып, шарттар тізбесін кеңейту қажет. Қазіргі тәжірибеде көптеген ұйымдар орындалған жұмыс актілерін ұсыну кезінде өздерінің кірістер мен шығындарды мойындайды, бұл ұйымдардың балансында аяқталмаған құрылыс пен өндіріс шығындарының жиналуына әкеліп соқтырады. Кірістер есебін ұйымдастыру кезінде қаржылық нәтижелерді жұмыстың толық аяқталған кезінде емес, құрылыс-монтаж жұмыстарының аяқталу пайызы бойынша есепке алуға көшу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аямбекова С. COVID-19 и строительный рынок Казахстана [Электронды ресурс] // Группа SGS [web-сайт]. – 2020. – URL: <https://www.sgs-caspian.com/ru-ru/news/2020/04/covid-19-and-kazakhstan-construction-market> (қарау уақыты: 01.10.2020).

2. Международный стандарт финансовой отчетности (IFRS) 15 «Выручка по договорам с покупателями» [Электронды ресурс] // Информационная система ПАРАГРАФ [web-портал]. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36789884#pos=5;-106 (қарау уақыты: 08.12.2020).

3. Назарова В. Л. Особенности бухгалтерского учета в строительстве [Электронды ресурс] // Информационная система ПАРАГРАФ [web-портал]. – 2011. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31072103&doc_id2=31072103#activate (қарау уақыты: 08.12.2020).
4. Кондраков Н. П. Бухгалтерский (финансовый, управленческий) учет: Учебник. – М.: Проспект, 2015. – 496 с.
5. Учебное пособие ACCA DipIFR [Электронды ресурс] // Академия PwC. – URL: <https://training.pwc.ru/upload/docs> (қарау уақыты: 08.12.2020). – 2020. – 497 С.
6. 11-КЕХС (IAS) «Құрылысқа арналған шарт» [Электронды ресурс] // Информационная система ПАРАГРАФ [web-портал]. – URL: <https://online.zakon.kz> (қарау уақыты: 08.12.2020).
7. Аппақова Г. Н. Қаржылық есеп – 2: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2015. – 190 с.
8. Трофимова Л. Б. Международные стандарты финансовой отчетности: учебник и практикум для бакалавриата, специалитета и магистратуры. – М.: Изд. Юрайт, 2019. – 242 с.
9. Бугаев А. Практическое применение положений МСФО 15 «Выручка по договорам с покупателями» при учете строительных контрактов [Электронды ресурс] // Журнал «МСФО» [web-сайт]. – 2018. – URL: <https://promsfo.by/articles/element/prakticheskoe> (қарау уақыты: 09.12.2020).
10. Дмитриева И. М. Бухгалтерский финансовый учет: Учебник. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 495 с.
11. Сапарбаева С. С. Ілгерілемелі қаржылық есеп: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2017. – 222 б.
12. Тетерлева А. С. Международные стандарты финансовой отчетности: Учебное пособие. – Екатеринбург: Изд. Уральского университета, 2016. – 176 с.
13. IFRS 15 – Пример учета договоров на строительство согласно IFRS 15 [Электронды ресурс]. – 2018. – URL: <https://fin-accounting.ru/articles/2018/ifrs-15-example-of-accounting-construction-contracts-under-ifrs> (қарау уақыты: 10.12.2020).
14. Абдикулова М. Р. Учет в строительстве в соответствии с МСФО [Электронды ресурс] // Вестник КазНПУ. – Алматы. – 2011. – № 1. – 72–76 бб. – URL: http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20190504023750.pdf (қарау уақыты: 10.12.2020).
15. Михайлович Т. Порядок учета доходов, расходов, финансовых результатов в финансовой отчетности по договорам подряда в соответствии с МСФО [Электронды ресурс] // Частное Образовательное Учреждение "Институт Проблем Предпринимательства" [web-сайт]. – URL: <https://www.ippnou.ru/print/007485/> (қарау уақыты: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Ayambekova, S. (2020), “COVID-19 i stroitelnyy rynek Kazakhstana”, available at: <https://www.sgs-caspian.com/ru-ru/news/2020/04/covid-19-and-kazakhstan-construction-market> (accessed: October 1, 2020).
2. Mezhdunarodnyy standart finansovoy otchetnosti (IFRS) 15 «Vyruchka po dogovoram s pokupatelyami», available at: <https://online.zakon.kz> (accessed: December 8, 2020).
3. Nazarova, V. L. (2011), Osobennosti bukhgalterskogo ucheta v stroitelstve, available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31072103&doc_id2=31072103#activate (accessed: December 8, 2020).
4. Kondrakov, N. P. (2015), “Bukhgalterskiy (finansovyy, upravlencheskiy) uchet”, Prospekt, Moscow, 496 p.
5. “Uchebnoye posobiye ASSA DipIFR” (2020), available at: <https://training.pwc.ru/upload/docs> (accessed: December 8, 2020).
6. “11-KEKHS (IAS) «Qyrylysqa arnalğan shart», available at: <https://online.zakon.kz> (accessed: December 8, 2020).
7. Appak, ova, G. N. (2015), “Qarzhylyk, yesep – 2”, Ekonomika, Almaty, 190 p.
8. Trofimova, L. B. (2019), “Mezhdunarodnyye standarty finansovoy otchetnosti: uchebnik i praktikum dlya bakalavriata, spetsialiteta i magistratury”, Publishing URAIT, Moscow, 242 p.
9. Bugayev, A. “Prakticheskoye primeneniye polozheniy MSFO 15 «Vyruchka po dogovoram s pokupatelyami» pri uchete stroitelnykh kontraktov”, *IFRS journal*, available at: <https://promsfo.by/articles/element/prakticheskoe> (accessed: December 9, 2020).

10. Dmitriyeva, I. M. (2018), “Bukhgalterskiy finansovyy uchët: Uchebnyk.”, Publishing URAIT, Moscow, 495 p, available at: <https://biblioonline.ru/book>. (accessed: December 9, 2020).
11. Saparbayeva, S. S. (2017), “Ilgerilemeli karzhylyk, yesep”, Ekonomika, Almaty, 222 p.
12. Teterleva, A. S. (2016), “Mezhdunarodnyye standarty finansovoy otchetnosti: Uchebnoye posobiye”, Ural University Publishing, Yekaterinburg, 176 p.
13. “Uchet dogovorov na stroitelstvo soglasno IFRS 15” (2018), available at: <https://fin-accounting.ru/articles/2018/ifrs-15-example-of-accounting-construction-contracts-under-ifrs> (accessed: December 10, 2020).
14. Abdikulova, M. R. (2011), “Uchet v stroitelstve v sootvetstvii s MSFO”, KazNPU Bulletin, No. 1, 72-77 pp., available at: <https://articlekz.com/article/10826> (accessed: December 10, 2020).
15. Mikhailovich, T. “Poryadok ucheta dokhodov, raskhodov, finansovykh rezultatov v finansovoy otchetnosti po dogovoram podryada v sootvetstvii s MSFO”, available at: <https://www.ippnou.ru/print/007485/> (accessed: December 10, 2020).

MODERN APPROACHES TO ACCOUNTING FOR INCOME IN CONSTRUCTION

N. S. Nurkasheva¹, M. D. Zhumabayeva¹, G. T. Andibaeva¹

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to determine the possible impact of the introduction of the new standard IFRS 15 on the accounting of revenue from construction contracts and, as a result, on the reporting indicators of companies.

Methodology – the Research was conducted on the basis of an abstract-logical approach. The methodological basis is a system analysis.

Originality / value – The article discusses changes in the methodological and methodological nature of the recognition of revenue under contract agreements in IFRS. A comparative analysis of IFRS 15 «Revenue from contracts with customers» and current standards on revenue in construction was carried out.

Findings – The article substantiates the importance of applying IFRS 15 in construction organizations; identifies patterns (or their absence) related to the impact of reporting and parameters on a potential user of reporting - an investor; and also determines the potential impact of the new standard IFRS 15 on accounting for long-term construction contracts and, as a result, on the company's reporting performance.

Keywords: IFRS 15, revenue recognition, investments, construction, construction contracts.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ УЧЕТА ДОХОДОВ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Н. С. Нуркашева¹, М. Д. Жумабаева¹, Г.Т. Андыбаева¹

¹Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является определить возможное влияние введения нового стандарта МСФО (IFRS) 15 на учет выручки по договорам на строительство и, как следствие, на показатели отчетности компаний.

Методология – Исследование проводилось на основе абстрактно-логического подхода. Методологической основой является системный анализ.

Оригинальность / ценность – В статье рассмотрены изменения методологического и методического характера при признании в МСФО выручки по договорам подряда. Проводился сравнительный анализ МСФО (IFRS) 15 «Выручка по договорам с покупателями» и действующих стандартов по выручке в строительстве.

Результаты исследования: В статье обоснована важность применения МСФО (IFRS) 15 в строительных организациях; выявлены закономерности, связанные с влиянием отчетности и параметров на потенциального пользователя отчетности – инвестора; а также определено потенциальное влияние нового стандарта МСФО (IFRS) 15 на учет долгосрочных договоров строительного подряда и, как следствие, на отчетные показатели деятельности компании.

Ключевые слова: МСФО 15, признание выручки, инвестиции, строительство, договора на строительство.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Нуркашева Нурсулу Султанияровна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: nursulu.nurkasheva@narhoz.kz

Жумабаева Мырзабике Дастатовна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: myrzabike.zhumabayeva@narhoz.kz

Андыбаева Гүлсагат Тоқышевна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulsagat.andybaeva@narhoz.kz

MPHTI 06.73.55

JEL Classification: G21

FORMATION FEATURES OF THE DEVELOPMENT STRATEGY OF FOREIGN COMMERCIAL BANKS

Y. V. Trofimova¹, V. N. Nepshina¹, N. P. Urazova¹

¹Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The article examines the strategic management of commercial banks abroad, using the example of large and growing banks of the Russian Federation, including those actively working and advancing in the markets of other EAEU countries. Studying this experience is useful for Kazakh banks, which are building their own development strategies.

Purpose – determination of the main features of the formation of development strategies for foreign banks on the example of Russian Sberbank, VTB, Alfa-Bank, Tinkoff Bank and others.

Methodology – analysis of key indicators of the development of Russian commercial banks and the implementation of strategies by these banks, analysis of changes in key indicators over several years, analysis of news content of the banking market.

The originality / value of the work lies in the generalization of the experience of foreign (Russian) banks in the formation and implementation of the strategy, which can be valuable and useful for Kazakhstani banks.

Conclusions – at present, Russian commercial banks are building their strategies in different ways: consolidation through acquisitions, bank development without increasing the number of offices, but only on the basis of remote services, the introduction of FinTech and complex IT systems, with process optimization, and the creation of eco-systems. This is determined by the size of the bank, its capabilities, risk appetite and aggressive policy. This experience is not always successful, but it must be taken into account by Kazakhstani banks for successful development.

Keywords: development strategy, banking strategy, international banking, financial technologies, FinTech, Russian banks.

INTRODUCTION

Today the Russian Federation has the most developed banking sector in the Eurasian Economic Union. The reason is that Russia is the first economy in terms of size (size of GDP), GDP per capita, and that large Russian banks have long been concerned with issues of strategic development. They are implementing strategies for growth, diversification (ecosystem formation), and entering the international market. Moreover, this is typical not only for such large banks as Sberbank, VTB, Alfa-Bank, but also for private banks that are not in the top 10 in terms of capital but are actively advancing in the rating (first of all, Tinkoff Bank).

That is why the goal of the research is to determine the main features of the formation of development strategies of foreign banks on the example of Russian Sberbank, VTB, Alfa-Bank, Tinkoff Bank and others.

The object of research is the commercial banks of the Russian Federation.

The subject of the research is the development strategy of the largest and growing commercial banks of the Russian Federation.

Problematic provisions and expected results: today, competition in the banking market around the world is quite high, the Russian Federation, Kazakhstan and other EAEU countries are not exception. In these conditions, the preservation and strengthening of its positions by the bank should be based on the development of a strategy that will contribute to its growth, ensuring competitiveness and attractiveness for customers, ensuring maximum financial stability and financial security. Russian banks, both from the top 10 and not included in it, develop and implement different types of strategies. As a result, different success rates of these strategies can be noted, which is discussed in the article.

First of all, it is necessary to give the basic definitions of the strategy of a commercial bank.

The essence of the strategy is that it is, in the definition of A. Thompson, a combination of "methods of competition and business organization, aimed at "customer satisfaction and the achievement of organizational goals" [1, p. 32]. I. Ansoff defines strategy as a set of "rules for decision-making, which the organization is guided by in its activities" [2, p. 29]. Accordingly, four groups of such rules are allocated by him:

1) those that are used in the process of assessing the company's activities at the current time and in the future (in the long term it is a "benchmark" as a qualitative aspect to be achieved, and quantitative content is a "task");

2) the rules of the company's interaction with the external environment, which influence its products, applied technologies, sales, competitiveness – "product-market strategy";

3) rules that establish procedures, communications, relationships within the company – "organizational concept";

4) the rules of the day-to-day activities of the company – "basic operational techniques" [2, p.30].

Strategic management of a company can be aimed at both the survival of the company and its development and growth. O. Vikhansky, considering strategic management, points out that it "relies on human potential as the basis of the organization, orientates production activities to customer demands, reacts flexibly and makes timely changes in the organization that meet the challenge from the environment and allow achieving competitive advantages, which in the aggregate enables the organization to survive in the long term, while achieving its goals" [3, p. 25].

At the same time, the development of the company is "an integral part, aimed at qualitative changes in the activities of the organization, associated with the transition of the organization to a qualitatively new organizational level" [1, p. 77]. This is the activity of the company, which is aimed at moving to a new organizational level in order to improve performance and efficiency. Development is possible due to the presence of strategy and strategic management.

The business development strategy is being built for a fairly long time. In the process of developing a strategy, the mission, the vision of the company (its state after a certain period of time), the goal are determined, and on the basis of the goal – the strategic tasks that need to be solved. Strategy is the basis for developing tactics. Organizational tactics are not an alternative to strategy. I. Ansoff points out that strategy predetermines long-term development, tactics – short-term decisions, but within the framework of strategy. Tactical decisions are developed based on the strategic development plan of the company:

1) programs – comprehensive plans that have target indicators, include activities that can be implemented for a sufficiently long time, resources for their implementation;

2) projects – activities that have a limited time frame, targets to be achieved, responsible persons (project team), approved limited resources;

3) project portfolios – interrelated projects that are aimed at achieving related goals, are implemented in a complex [4, p.12].

All over the world commercial banks are financial institutions whose main function is to accumulate funds, lend to economic entities, invest and service settlements and payments. Therefore, their strategies have certain specifics.

Summarizing the materials and definitions given by such authors as N. V. Alexandrova [5], G. Yu. Mukharaeva [6], A. A. Shevlyakov [7], we can conclude that the bank's strategy is a guideline for making key decisions by its management. It concerns future markets, banking products, organizational structure and management system, formation of profit and efficiency, risks in various areas of the bank's activities. That is, the strategy is the basis for the development of this financial institution.

Forming its strategy, any commercial bank analyzes the external environment, namely: the state of supply and demand for certain types of banking products, rates of attracting and allocating resources relevant to the market, modern development of financial technologies, both in general and specifically in this market, activity of competitors (who implement their own strategies) and decisions made by competitors.

There are several types of banking strategies that are implemented by commercial banks around the world, according to different classifications.

Thus, there are:

1) an aggressive strategy associated with the rapid growth of the bank;

2) a conservative strategy that is not associated with rapid growth, but also does not have high risks;

3) a reduction strategy [8, p. 203].

In terms of directions, banks' strategy can be:

– portfolio strategy;

– functional strategy;

– competitive strategy [8, p. 204].

Portfolio strategy, in the broad interpretation of this term, is the formation of a portfolio that may be associated with the diversification of a bank, namely, the formation (purchase) of non-bank assets such as: insurance companies, leasing companies, investment companies, etc. It can also be country diversification – entering the international market when subsidiary banks or branches of a bank are opened abroad.

Another direction of the bank's diversification is the creation of an “eco-system”, when the bank invests in non-financial assets, but those that bring high income and can be associated with the financial services of the bank [9, p.43].

The functional strategy implies the development of bank management, improvement of functionality. This is largely due to the use of financial technologies, also defined by the term FinTech. FinTech is the provision of services to the client based on modern IT-technologies, management of the bank's activities based on modern IT-technologies [10, p. 785]. At the same time, in banking FinTech, the world leaders are not even the USA and Europe, but China and India, where the share of banking operations using such technologies is up to 50 % [10, p. 785], just, first of all, for the purpose of optimization banking costs and banking processes. Based on the conclusions made by authors such as E. S. Alpatova [10], S. Yu. Shkhalakhova [11], O. M. Ermolenko [12], it can be said that financial technologies and their development are closely related to the development of the bank's IT infrastructure, aimed at:

1) development of remote service services (online settlements, online loan applications and their consideration, online monitoring and customer assessment);

2) introduction of services based on big data, blockchain, artificial intelligence for processing large amounts of information (including information that has a non-standardized form);

3) automation of bank management as a whole (also based on the development of IT systems, big data, etc.), which can improve its manageability and reduce management costs.

Finally, it is necessary to dwell on the bank's competitive strategy. It is a search for those solutions, products, service models that will be most interesting for certain groups of customers that the bank defines as target. The following classification of banks' competitive strategies can also be cited: leadership in service quality, use of traditional marketing tools, specialization in effective asset management, leaders in emerging markets, universal global banks [8, p. 210]. Competitive strategy largely influences the choice of a bank's portfolio of banking products, as well as the forms of selling these products. That is why portfolio strategy and functional strategy are quite closely related to the competitive strategy of the bank.

Taking into account all these features of the development and implementation of banking strategies, we can start analyzing the strategies of the largest commercial banks or those that are successfully increasing and promoting their business in Russia.

MAIN PART

Research materials that are further used for analysis:

- official materials from the website of the Central Bank of the Russian Federation – Bank of Russia [13];
- ratings of Russian banks - information from the site "Banks.ru" [14];
- official information from the Sberbank website [15];
- official information from the VTB Bank website [16];
- official information from the website of Alfa-Bank [17];
- official information from the Tinkoff Bank website [18].

Also the articles and publications about the development of FinTech and the formation of strategies by Russian banks, as well as news content for 2020 related to the formation of the Sberbank eco-system, the rebranding of Sberbank, an attempt to include Tinkoff Bank into the Yandex ecosystem were used.

Based on the analysis of the materials, first of all, it is necessary to determine the top 10 Russian banks and describe the role of each of them for the Russian banking system. Figure 1 shows the top 10 banks by assets:

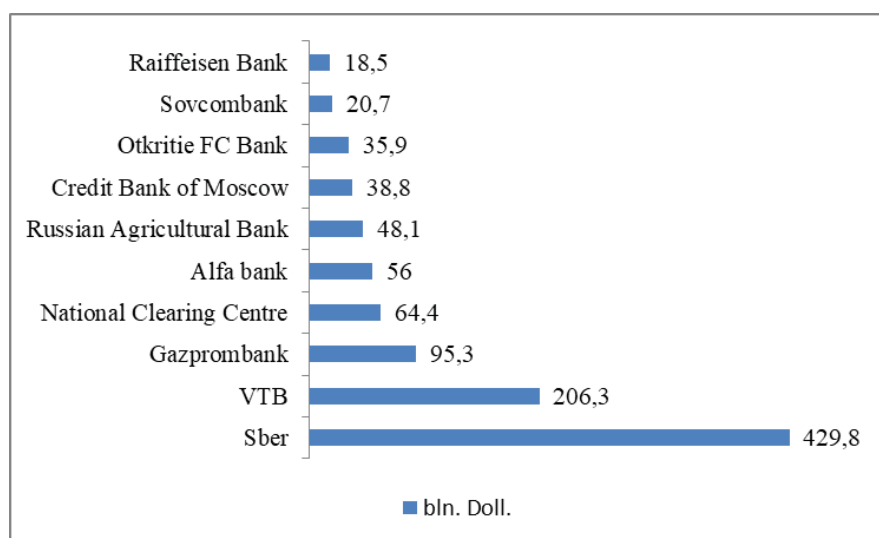

Figure 1 – Top 10 Russian banks in terms of assets as of 01.10.2020

Note – calculated by the authors according to sources [13; 14]

Figure 1 shows that the top 10 Russian banks include several state-owned banks (where the controlling stake belongs to the state), namely Sber, VTB, Gazprombank, Russian Agriculture Bank and Otkritie Bank (became state-owned in 2018, after buying from the private owners in mind difficult financial situation). It is important here that Sberbank is the undisputed leader, ahead of all other banks from the top 10 in terms of assets. Even the second largest bank VTB has less than 50 % of this amount of assets. In general, it is Sber and VTB that largely determine the development of the Russian banking system. Gazprombank, in contrast, is more focused on servicing the gas industry (Gazprom and its subsidiaries), which is why its strategy is closely linked to Gazprom. Russian Agriculture Bank is largely associated with lending to agriculture, and its strategy is closely linked to the government's strategy in this area. The National Clearing Center is not a bank at all – it is a non-bank credit institution serving payments on the Moscow Exchange. The largest private bank (without state participation) is Alfa Bank, but there are several other large private banks in the top 10, including a subsidiary of the Austrian Raiffeisenbank.

It should be noted that the growth of assets of banks from the current top 10 was uneven. If we compare these indicators with those of 10 years ago, then the situation was as follows (Figure 2):

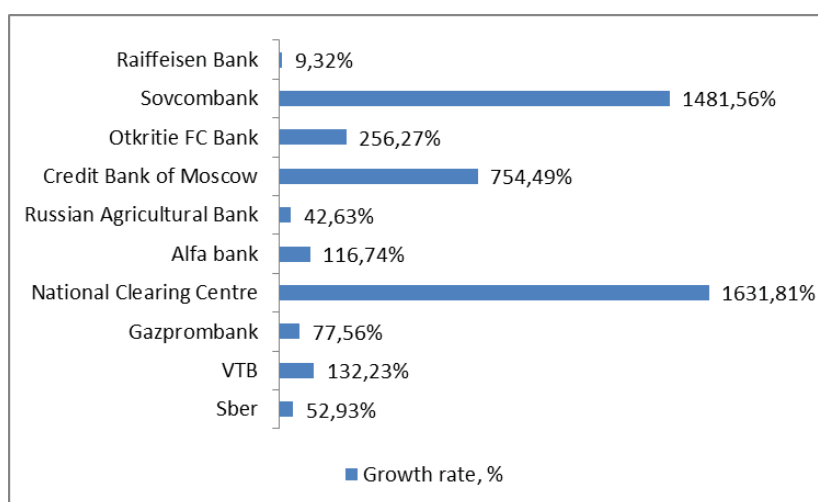

Figure 2 – Dynamics of assets of the top 10 Russian banks by assets in September 2010-September 2020 (in US dollars), %
Note – calculated by the authors according to sources [13; 14]

The above indicators show that the National Clearing Center had the most significant growth, which is associated with the development of the Moscow Exchange, including the merger of the MICEX and the RTS in 2011. Also, Sovcombank had a fairly high growth in assets, due to the active promotion of consumer lending, the release of the product "Halva Card", the Moscow Credit Bank (due to the development of both retail and corporate lending). State-owned banks did not have such significant growth, and VTB's growth is largely due to the merger of its subsidiary VTB-24 in 2018.

Further, we can dwell on the strategies of Russian banks in more detail.

Alfa Bank (the 5th largest bank of Russia by assets at the beginning of October 2020, a fully private bank – the largest private bank in the country) was one of the first to implement a competitive strategy aimed primarily at increasing retail sales: bank offices were completely reoriented to "barrier-free" work with clients in 2006-2007, a convenient internet banking system was introduced, simple instant payments from card to card and by account number, opening online deposits, repaying loans, etc. The number of the bank's offices was also increased. A little later, the bank similarly began to develop systems for remote servicing of legal entities, dividing them into segments: small and medium business, large business. The bank absorbed several smaller banks in the regions, including those with an unstable financial position (for example, the Ural "Northern

Treasury"). Subsidiary banks of Alfa-Bank were opened and are still successfully operating using the same operating schemes as in Russia, in other CIS countries and the EAEU. Now the bank is in second place in terms of net profit in Russia, second only to Sberbank. The current strategy of the bank assumes further growth while improving customer service, the development of IT. The bank does not refuse to develop a system of service offices but wants to optimize their work [17].

Sberbank is the undisputed leader in terms of assets, loan portfolio and net profit. Nevertheless, the implementation of the bank's competitive strategy began relatively recently, which is associated with the arrival of G. Gref's team to the management. The bank has done significant work to improve the customer service system: optimizing service offices and organizing the work of specialists, transferring many functions to the personal account (settlements, deposits, repayment of loans, utility payments, then applications for loans, then not only for individuals, but also for legal entities). At the same time, the bank has kept fairly low tariffs for clients for payment services and low interest rates on loans. The bank invested significant funds in the development of IT infrastructure, in the implementation of a big data processing system, which accelerated the processing of information (on loans, customer assessments, payments, etc.), made it possible to reduce the cost of back offices, even optimize the use of the bank's real estate. Now the bank has implemented Teradata, Cloudera Hadoop, Impala, Zettaset technologies, a set of Apache products, Segmento RuTarget. The Bank uses technologies for risk management and fraud detection, solvency assessment (credit scoring), personnel management, analysis and forecasting of customer queues in bank service offices, generation and sale of statistical data ("Open data" of Sberbank) [19]. Given the high reliability of Sberbank as a bank with a state controlling stake, it does not have any problems with attracting resources at relatively low rates. In addition to the presence of bank offices throughout the country, the bank has subsidiaries in the CIS and EAEU countries, in some European countries. Limiting his work now are only some international sanctions as against a Russian bank under state control. The bank's strategy identifies the development of the eco-system as a factor in the growth of its competitiveness [15].

VTB is the second largest bank in Russia by assets, a state-owned bank, and the third largest net profit for the current year. At the same time, until recently, VTB itself specialized in servicing large business, and had a subsidiary bank VTB-24 to serve the retail sector. The final takeover of the subsidiary took place in 2018. At the same time, the bank tried to develop a competitive strategy in the retail services market, offering relatively inexpensive payment services, loans at low rates, salary projects that are beneficial for legal entities, and merchant acquiring service programs. The scheme of the bank's offices (electronic queue, etc.) was introduced even earlier than in Sberbank. The bank was one of the first to introduce a personal account with quick settlements between bank customers and the ability to open deposits and repay loans. Currently, the bank has implemented Teradata, SAS Visual Analytics and SAS Marketing Optimizer technologies, processing feedback from social networks, segmenting customers, forecasting income and financial statements. LLC Big Data Platform for the development and monetization of products based on big data, artificial intelligence and machine learning was created together with Rostelecom in 2020. [19]. The bank has a fairly high coverage of branches in Russia, has subsidiary banks not only in the CIS countries and the EAEU, but also outside them. The problem, as for Sberbank, is some international sanctions, which are associated with the fact that the controlling stake in the bank belongs to the state. The bank's strategy assumes further development, including on the basis of automation and digitalization of processes [16].

Among the Russian banks that are not in the top 10, the most interesting is Tinkoff's strategy, which can be called a strategy of aggressive growth, without acquisitions of other banks, without developing a system of service offices. This private bank was created by the entrepreneur O. Tinkov after the purchase of Khimmashbank in 2006. Initially, the bank specialized in the sale of credit cards and related lending to consumer purchases in stores. However, already in 2008, and especially after 2010, the bank began to actively issue debit cards. A convenient system of Internet banking for individuals was introduced, which also includes online deposits. By the end of the 2010s, the company began to actively work with legal entities, introducing, among other things, through aggressive advertising, partner programs, cash management systems (with a free corporate card). The growth of the bank was so rapid that if in January 2010 in terms of assets it had only 254th place in the rating with 6.5 billion rubles, then at the beginning of October 2020 it is in 17th place in terms of

assets with 761.5 billion rubles, increasing assets by more than 100 times [14]. At the same time, the bank is in 5th place in terms of net profit in Russia in 2020. It is important to note that the bank is connected with a failed transaction in 2020 to purchase it by Yandex IT corporation, which wanted to make it a financial element of its eco-system. Despite the high value of the block of shares (\$ 5.5 billion), O. Tinkoff eventually abandoned the deal, without agreeing on a key position for himself in Yandex [20]. The bank has no foreign subsidiaries, despite the fact that earlier the bank's management made statements about opening a subsidiary bank or a branch in the Republic of Kazakhstan.

The strategy of Otkritie Bank can be called an unsuccessful example of a strategy of aggressive growth through acquisitions in Russia. In the course of the growth of this financial structure, 10 banks of various sizes were integrated, including Nomos-Bank, Khanty-Mansiysk Bank, Petrokommerts and others. The integration was carried out by the financial group Otkritie Holding. The bank had become the largest private Russian bank by 2010. In 2017, the bank acquired the insurance company Rosgosstrakh and its bank, which had an extremely unstable financial position. After that, Otkritie, which has many risks of its own, was on the verge of bankruptcy, and was bought from the owners by the state for 1 ruble [21]. In terms of net profit, this bank for the current year, based on the results for 9 months, is in 4th place (but by the end of 2017, the loss was 220.5 billion rubles, the bank started to work profitably only in 2018) [14].

Further, it is necessary to dwell in somewhat more detail on the development of the eco-systems of Russian banks. Basically, all large banks create or acquire companies that are primarily associated with or contribute to the development of their business. For example, VTB has one of the largest leasing companies in Russia, an insurance company, a factoring company, a non-state pension fund, companies that manage real estate, investments, and even a bike rental company, which is non-core for this sector, and a controlling stake in the second largest retail company in Russia, retailer "Magnet". Although, unlike non-core projects of the same Sberbank, the purchase of Magnit shares for VTB did not provide any additional opportunity for the development of the eco-system due to synergy, the retailer is used simply as a tool for investing profits, no rebranding was carried out for it and it was not merged with the VTB brand [22].

Alfa-Bank also has its own insurance, investment, leasing companies, and a private pension fund, albeit on a smaller scale. But the bank itself is an important element of the Alfa Group. The bank is also the founder of IT companies whose activities are aimed at improving the bank's IT system, blockchain, including in partnership with other companies.

While developing its banking business, Tinkoff Bank also created in parallel an investment company, a digital IT company to develop its own services, as well as a non-core business – a virtual mobile operator.

The most interesting project related to the development of the eco-system is currently being implemented by Sberbank. The bank created a number of financial services: a non-state pension fund, an insurance company, a leasing company, an investment company, and acquired Yandex.Money from Yandex (including Yandex. Kassa, an internet acquiring operator). Recently, such a non-financial service as SberMarket (food delivery) has been actively developing, and it is planned to develop other non-financial services. In 2020, the bank rebranded into "Sber", and now this name is increasingly used in the names of elements of its eco-system.

In this regard, it is necessary to point out the desire to develop its own eco-system of the Russian IT corporation Yandex. Unlike Sberbank, it all started here with the development of non-financial services (delivery of groceries and ready-made meals, taxis and some of the Internet services, including ad services). The previously created financial structure – Yandex.Money – was sold first in part, then completely, to Sberbank. Yandex is now going to acquire the bank, which will become an important element of its eco-system. Despite the expected \$ 5.5 billion deal with Tinkoff, it did not materialize. Obviously, the company will acquire another bank [23], after which its rapid growth is possible due to its inclusion in this system and promotion in it.

RESEARCH RESULTS

Considering all the results of the analysis of banking strategies of Russian banks, it can be stated that large Russian banks are characterized by different development strategies. The common thing is the development of complex and expensive IT systems to optimize business processes. The growth of banks is also ensured in different ways: somewhere the stake is placed on the development of offices and remote services at the

same time, somewhere through partnerships, aggressive advertising and good remote service (without the development of an office system), somewhere through the absorption of smaller banks. The latest trend was the development of the eco-systems of large banks, with their going beyond financial services (like Sberbank with the new SBER brand, and possibly Yandex, will soon develop as an eco-system with its own growing bank).

CONCLUSIONS

Modern Russian banks have not only gained a foothold in the national financial market, where they are highly competitive even with the subsidiaries of large foreign banks, but they themselves have developed their business in such a way that they enter foreign markets and create eco-systems from financial, IT, as well as non-financial organizations that make the banking business wider and more profitable. Ideally, all these structures complement each other, resulting in synergy for the bank from the existence of the eco-system. The generalization of data on the implementation of strategies by banks makes it possible to draw a conclusion about the relevance of automation in this area, since the growth of a bank should be accompanied by cost optimization, and this can only be achieved by more perfect business processes. Currently, this has already been proven by Sberbank, VTB, Alfa-Bank, which made significant investments in IT infrastructure, improved business processes, thereby ensuring their own growth and increased competitiveness. The same can be said about Tinkoff Bank, which in a fairly short period of time significantly increased its positions in the rating, entering the top 20 Russian banks, despite the fact that its strategy was very different from the strategy of large banks: it was growth based on IT- technologies, savings on offices and ATM infrastructure, but with the availability of interesting products for customers, aggressive advertising.

REFERENCES

1. Thompson A., Gamble J., Peteraf M. Essentials of Strategic Management: The Quest for Competitive Advantage: 5th Edition – London: McGraw-Hill Education. – 2016. – 496 p.
2. Ansoff I. Strategic Management. – London: Springer, 2016. – 236 p.
3. Виханский О. С. Стратегическое управление. 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Экономистъ, 2015. – 670 с.
4. Грибин А. А. Применение методов управления проектами с учетом стратегии организации // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Сельскохозяйственные науки. Экономические науки». – 2015. – № 1. – С. 10–14.
5. Александрова Н. В., Тарасов В. И. Стратегия развития и расширения деятельности на зарубежных рынках Банка ВТБ (ПАО) // Вестник РУК. – 2020. – № 2 (40). – С. 16–22.
6. Мухараева Г. Ю. Разработка стратегии с учетом последних банковских трендов // Стратегии бизнеса. – 2020. – № 6. – С. 147–150.
7. Шевлякова А. А. Особенности реализации стратегии развития в банковской сфере // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Политические, социологические и экономические науки. – 2019. – № 2. – С. 271–277.
8. Прангишвили Г. Г. Современные кризисные факторы в формировании банковской стратегии // Вестник РУДН. Серия: Экономика. – 2018. – № 2. – С. 202–211.
9. Бычкова И. И. Банковская экосистема: современные тренды в финансовой сфере // Научный вестник ЮИМ. – 2020. – № 1. – С. 42–47.
10. Алпатова Э. С. Влияние финансовых технологий на развитие банковского сектора // Economics: Yesterday, Today and Tomorrow. – 2019. – Том 9. – № 1А. – С. 783–790.
11. Шхалахова С.Ю. Финтех-зависимость как императив конкурентной трансформации традиционного банкинга: особенности стратегической конвергенции финтех-компаний и банков // Финансовые исследования. – 2018. – №1 (58). – С. 52–63.
12. Ермоленко О. М. Развитие банковского сектора на основе современных технологий обслуживания // Научный вестник ЮИМ. – 2018. – №2. – С. 26–31.

13. Банк России: официальная статистика [Electronic source] // Банк России [website]. – 2020. – URL: <https://cbr.ru/statistics/> (accessed date: 06.11.2020).
14. Рейтинги российских банков [Electronic source] // Банки.ру [website]. – 2020. – URL: <https://www.banki.ru/banks/ratings/> (accessed: 06.11.2020).
15. Экосистема Сбербанка [Electronic source] // Сбербанк [website]. – 2020. – URL: <https://www.sberbank.com/ru/eco> (accessed: 06.11.2020).
16. ВТБ утвердил новую Стратегию до 2022 года [Electronic source] // ВТБ [website]. – 2019. – URL: <https://www.vtb.ru/o-banke/press-centr/novosti-i-press-relizy/2019/04/2019-04-23-vtb-utverdil-novuyu-strategiyu-do-2022-goda> (accessed: 06.11.2020).
17. Стратегия развития Альфа-банка до 2021 года [Electronic source] // Альфа-банк [website]. – 2019. – URL: <https://alfabank.ru/press/news/2019/4/4/51396.html> (accessed: 06.11.2020).
18. Стратегия развития Банка Тинькофф [Electronic source] // Тинькофф [website]. – 2020. – URL: <https://www.tinkoff.ru/about/> (accessed: 06.11.2020).
19. Мейксин С. М. Новые технологии банков // Вестник науки и образования. – 2020. – № 2-2 (80). – С. 29–33.
20. Камалетдинов Д. «Яндекс» покупает «Тинькофф» за \$5,5 млрд. Почему паниковать пока не стоит, чего ждать клиентам и зачем это компаниям [Electronic source] // T-Journal [website]. – 2020. – URL: <https://tjournal.ru/analysis/215562-yandeks-pokupaet-tinkoff-za-5-5-mlrd-pochemu-panikovat-poka-ne-stoit-chego-zhdai-klientam-i-zachem-eto-kompaniyam> (accessed: 06.11.2020).
21. Белов С. «Открытие»: банк сбежавших миллиардеров и оставшихся «миллионеров» [Electronic source] // Legal Report [website]. – 2020. – URL: <https://legal.report/otkrytie-bank-sbezhavshih-milliarderoi-ostavshih-sya-millionerov/> (accessed: 06.11.2020).
22. Седлов Д., Титова Ю. Оптом и в розницу. Зачем ВТБ покупает треть «Магнита» и что из этого получится [Electronic resource] // Forbes [website]. – 2018. – URL: <https://www.forbes.ru/finansy-i-investicii/357385-optom-i-v-roznicu-zachem-vtb-pokupaet-magnit-i-chto-iz-etogo-poluchitsya> (accessed: 06.11.2020).
23. Делицын Л. Откроет ли "Яндекс" собственный банк? [Electronic source] // Финам [website]. – 2020. – URL: <https://www.finam.ru/analysis/newsitem/otkroet-li-yandeks-sobstvennyi-bank-20200806-17450/> (accessed: 06.11.2020).

REFERENCES

1. Thompson, A., Gamble, J. and Peteraf, M. (2016), “Essentials of Strategic Management: The Quest for Competitive Advantage: 5th Edition”, McGraw-Hill Education, London, 496 p.
2. Anosoff, I. (2016), “Strategic Management”, Springer, London, 236 p.
3. Vikhanskiy, O. S. (2015), “Strategicheskoye upravleniye: 4th Edition”, Ekonomist, Moscow, 670 p (In Russian).
4. Gribin, A. A. (2015). “Primeneniye metodov upravleniya proyektami s uchetom strategii organizatsii”, *Bulletin of Mari State University. Series: Agricultural Sciences. Economic sciences*, No. 1, pp. 10–14.
5. Aleksandrova, N. V. and Tarasov, V. I. (2020). “Strategiya razvitiya i rasshireniya deyatel'nosti na zarubezhnykh rynkakh Banka VTB (PAO)”, *Bulletin of the Russian University of Cooperation*, Vol. 2, No. 40, pp. 16–22.
6. Mukharayeva, G. Yu. (2020), “Razrabotka strategii s uchetom poslednikh bankovskikh trendov”, *Business Strategies*, No. 6, pp. 147–150.
7. Shevlyakova, A. A. (2019), “Osobennosti realizatsii strategii razvitiya v bankovskoy sfere”, *Bulletin of Kemerovo State University. Series: Political, Sociological and Economic Sciences*, No. 2, pp. 271–277.
8. Prangishvili, G. G. (2018), “Sovremennyye krizisnyye faktory v formirovani bankovskoy strategii”, *Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series “Economics”*, No. 2, pp. 202–211.
9. Bychkova, I. I. (2020), “Bankovskaya ekosistema: sovremennyye trendy v finansovoy sfere”, *Scientific Bulletin of the Southern Institute of Management*, No. 1, pp. 42–47.

10. Alpatova, E. S. (2019), "Vliyaniye finansovykh tekhnologiy na razvitiye bankovskogo sektora", *Economics: Yesterday, Today and Tomorrow*, Vol. 9, No. 1A, pp. 783–791.
11. Shkhalakhova, S. Yu. (2018), "Fintekh-zavisimost' kak imperativ konkurentnoy transformatsii traditsionnogo bankinga: osobennosti strategicheskoy konvergentsii fintekh-kompaniy i bankov", *journal "Finansovye issledovaniya"*, Vol. 1, No. 58, pp. 52–63.
12. Yermolenko, O. M. (2018), "Razvitiye bankovskogo sektora na osnove sovremennykh tekhnologiy obsluzhivaniya", *Scientific Bulletin of the Southern Institute of Management*, No. 2, pp. 26–31.
13. "Central Bank of Russia: official statistics" (2020), Central Bank of Russia, available at: <https://cbr.ru/statistics/> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
14. "Ratings of Russian banks" (2020), Banki.ru, available at: <https://www.banki.ru/banks/ratings/> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
15. "Digital ecosystem of Sber" (2020), Sberbank, available at: <https://www.sberbank.com/ru/eco> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
16. "VTB utverdil novuyu Strategiyu do 2022 goda" (2019), VTB Group, available at: <https://www.vtb.ru/o-banke/press-centr/novosti-i-press-relizy/2019/04/2019-04-23-vtb-utverdil-novuyu-strategiyu-do-2022-goda> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
17. "Strategiya razvitiya Alfa-banka do 2021 goda" (2019), Alfa-bank, available at: <https://alfabank.ru/press/news/2019/4/4/51396.html> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
18. "Strategiya razvitiya Banka Tin'koff" (2020), Tinkoff bank, available at: <https://www.tinkoff.ru/about/> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
19. Meyksin, S. M. (2020), "Novyye tekhnologii bankov", *The journal "Herald of Science and Education"*, Vol. 2-2, No. 80, pp. 29–33.
20. Kamaletdinov, D. (2020), "«Yandeks» pokupayet «Tin'koff» za \$5,5 mlrd. Pochemu panikovat' poka ne stoit, chego zhdai' kliyentam i zachem eto kompaniyam", *T-Journal*, available at: <https://tjournal.ru/analysis/215562-yandeks-pokupaet-tinkoff-za-5-5-mlrd-pochemu-panikovat-poka-ne-stoit-chego-zhdai-kliyam-i-zachem-eto-kompaniyam> (accessed: November 6, 2020).
21. Belov, S. (2020), "«Otkrytiye»: bank sbezhavshikh milliarderov i ostavshikh «millionerov»", *Legal Report*, available at: <https://legal.report/otkrytie-bank-sbezhavshih-milliardero-i-ostavshih-millioero/> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
22. Sedlov, D. and Titova, Yu. (2018). "Optom i v roznisu. Zachem VTB pokupayet tret' «Magnita» i chto iz etogo poluchitsya", *Forbes*, available at: <https://www.forbes.ru/finansy-i-investicii/357385-optom-i-v-roznicu-zachem-vtb-pokupaet-magnit-i-cto-iz-etogo-poluchitsya> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).
23. Delitsyn, L. (2020), "Otkroyet li "Yandeks" sobstvennyy bank?", *Finam*, available at: <https://www.finam.ru/analysis/newsitem/otkroet-li-yandeks-sobstvennyiy-bank-20200806-17450/> (accessed: November 6, 2020) (In Russian).

ШТЕЛДІК КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ю. В. Трофимова¹, В. Н. Непшина¹, Н. П. Уразова¹

¹Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Мақалада Ресей Федерациясының ірі және өсіп келе жатқан банктерінің, соның ішінде ЕАЭО басқа елдерінің нарықтарында белсенді жұмыс істейтін және алға жылжитын банктердің мысалын қолдана отырып, шетелдегі коммерциялық банктерді стратегиялық басқару мәселелері талқыланады. Бұл тәжірибені зерттеу өзіндік даму стратегиясын құрып жатқан қазақстандық банктер үшін пайдалы.

Зерттеу мақсаты – ресейлік Сбербанк, ВТБ, Альфа-Банк, Тинкофф Банк және басқалар мысалында шетелдік банктердің даму стратегиясын қалыптастырудың негізгі ерекшеліктерін анықтау.

Әдіснамасы: ресейлік коммерциялық банктердің дамуының негізгі көрсеткіштерін және осы банктердің стратегияларын жүзеге асыруын талдау, бірнеше жыл ішіндегі негізгі көрсеткіштердің өзгеруін талдау, банк нарығының жаңалықтар мазмұнын саралау.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы шетелдік (ресейлік) банктердің қазақстандық банктер үшін құнды және пайдалы болуы мүмкін стратегияны қалыптастыру мен жүзеге асырудағы тәжірибесін жалпылауға негізделген.

Зерттеу нәтижелері: Қазіргі уақытта ресейлік коммерциялық банктер өз стратегияларын әр түрлі жолмен құруда: сатып алу жолымен шоғырландыру, кеңселер санын көбейтпей банкті дамыту, бірақ тек қашықтықтан қызмет көрсету негізінде, FinTech және күрделі IT жүйелерін енгізу, процестерді оңтайландыру және экожүйелер құру. Бұл банктің көлемімен, оның мүмкіндігімен, тәуекелге деген тәбеті мен агрессивті саясатымен анықталады. Бұл тәжірибе әрдайым сәтті бола бермейді, бірақ қазақстандық банктер оны ойдағыдай дамыту үшін ескеруі керек.

Түйін сөздер: даму стратегиясы, банктік стратегия, халықаралық банктік, қаржылық технологиялар, FinTech, ресейлік банктер.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ

Ю. В. Трофимова¹, В. Н. Непшина¹, Н. П. Уразова¹

¹Казахстанско-Американский свободный университет,
Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается стратегическое управление коммерческими банками за рубежом, на примере крупных и растущих банков Российской Федерации, в том числе, активно работающих и продвигающихся на рынках других стран ЕАЭС. Изучение этого опыта полезно для казахстанских банков, которые выстраивают собственные стратегии развития.

Цель исследования – определение основных особенностей формирования стратегий развития зарубежных банков на примере российских Сбербанка, ВТБ, Альфа-Банка, Банка «Тинькофф» и других.

Методология: анализ ключевых показателей развития российских коммерческих банков и реализации стратегий этими банками, анализ изменения ключевых показателей за несколько лет, анализ новостного контента банковского рынка.

Оригинальность / ценность работы заключается в обобщении опыта зарубежных (российских) банков в формировании и реализации стратегии, что может быть ценным и полезным для казахстанских банков.

Результаты исследования: в настоящее время российские коммерческие банки по-разному выстраивают свои стратегии: укрупнение через поглощения, развития банка без роста числа офисов, а только на основе дистанционного обслуживания, внедрения FinTech и сложных IT-систем, с оптимизацией процессов, создание экосистем. Это определяется величиной банка, его возможностями, склонностью к рискам и агрессивной политике. Этот опыт не всегда удачен, но его необходимо учитывать и казахстанским банкам для успешного развития.

Ключевые слова: стратегия развития, банковская стратегия, международный банкинг, финансовые технологии, FinTech, российские банки.

ОБ АВТОРАХ

Трофимова Юлия Владимировна – докторант Ph.D., Казахстанско-Американский Свободный Университет, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: ju_v_trofimova@mail.ru

Непшина Виктория Николаевна – доктор философии (Ph.D.), доцент кафедры Бизнеса, Казахстанско-Американский Свободный Университет, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: victorynika@list.ru

Уразова Наталья Павловна – старший преподаватель кафедры Бизнеса, Казахстанско-Американский Свободный Университет, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: n.urazova_yka@mail.ru

МРНТИ 06.75.13
JEL Classification: O22

КЛЮЧЕВЫЕ ФАКТОРЫ УСПЕХА ИТ-ПРОЕКТОВ

Г. С. Муханова¹, А. У. Кукетаева¹

¹Satbayev University, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – изучить текущую литературную базу критических факторов успеха (CSF) внедрений ИТ-проектов.

Методология исследования. Был проведен поиск в журналах с использованием ключевых терминов, определенных в предварительном обзоре литературы.

Оригинальность (ценность) исследования. Данное исследование представляет обзор литературы для выявления важнейших факторов успеха управления ИТ-проектами, которых следует придерживаться, чтобы добиться успеха. Поиск литературы проводился с использованием первичных журнальных статей не ранее 2005 года. Был проведен сравнительный анализ CSF ИТ-проектов между странами.

Результаты исследования. ИТ-проект – сложное мероприятие, в котором сочетаются успехи и неудачи. Он представляет собой сложный процесс внедрения, особенно в развивающихся странах, часто занимающий несколько лет, огромные объемы финансирования и включающий серьезный реинжиниринг бизнес-процессов. Чтобы справиться с неудачей ИТ-проектов, организациям следует использовать среди прочего инструменты, методы и CSF в управлении своими ИТ-проектами. В данной статье предложен обзор на наиболее часто встречающихся факторах успеха ИТ-проектов и проведен анализ статей по выявлению CSF в таких странах как Индия, Пакистан, Малайзия, Саудовская Аравия, Норвегия.

Ключевые слова: ключевые факторы успеха, ИТ-проекты, управление проектами, успех проекта, информационные системы.

ВВЕДЕНИЕ

Индустрия информационных технологий (ИТ) – одна из отраслей, которые вносят большой вклад в бизнес и экономическое развитие страны [1]. На сегодняшний день проводится большое количество исследований в области ИТ, чтобы обеспечить более качественное предоставление услуг, развитие навыков, повышение производительности и экономического роста [2]. Исследования показали, что ИТ могут обеспечить огромную отдачу от инвестиций. Однако одних инвестиций без надлежащего управления недостаточно для повышения производительности [1], для организаций также важно использовать инструменты, методы и критические факторы успеха (CSF) в управлении ИТ-проектами.

В 1980-х годах слово CSF подверглось исследовательской работе, чтобы выяснить, почему одни организации были более успешными, чем другие. Термин «критические факторы успеха» (CSF) определяется как «те вещи, которые необходимо сделать, чтобы компания была успешной», и они поддаются количественной оценке и контролю [3]. CSF относятся к характеристикам, условиям или переменным, которые оказывают значительное влияние на успех проекта, когда они должным образом поддерживаются и управляются [4].

Несмотря на то, насколько важны ИТ-проекты, Standish Group [5] показал в отчете CHAOS за 2015 год, что доля ИТ-проектов, превышающая бюджет и время, или не отвечающая основным требованиям систем, постоянно высока, и это показано на рисунке 1.

Успешный проект – это проект, который был завершен в срок и в рамках бюджета со всеми указанными функциями. Между тем, проблемный проект идентифицируется как завершенный с опозданием, часть денег была потрачена впустую, и ему не хватало некоторых качеств и функций, которые были за-

явлены изначально. Несостоятельным или провалившимся проектом признается проект, который был отменен или оставлен, поэтому все инвестиции в проект были потеряны.

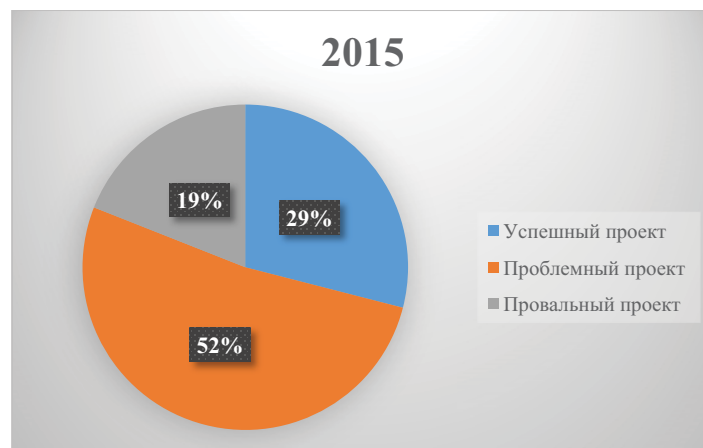

Рисунок 1 – Отчет Standish Group CHAOS за 2015 год
Примечание – составлено авторами на основе источника [5]

Одним из ключевых инструментов достижения успеха в управлении проектами является использование CFS при реализации проектов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методология исследования. В данной статье рассматриваются исследования CFS ИТ-проектов, в которых рассматриваются основные вопросы исследования:

- «Какие факторы способствуют успеху ИТ-проектов?»
- «Каковы наиболее важные факторы успеха ИТ-проектов?»

Исследование проводится на основе литературного обзора концептуальных и эмпирических исследований, доступных в интернете и базах данных с использованием Google Scholar, DOAJ, Scopus, Google и Web of Science опубликованных не ранее 2005 года.

Ключевые слова, используемые для поиска соответствующей литературы, включают «Ключевые факторы успеха ИТ-проектов», «Факторы успеха проектов», «Факторы отказа ИТ-проектов» и т. д.

По результатам поиска были собраны статьи и после изучения научных работ выделены факторы, способствующие успеху.

Литературный обзор. В большинстве ИТ-проектов строгий перерасход времени и затрат был обычным делом. Выявлено, что различные ИТ-проекты отстают от графика и выходят за рамки утвержденного бюджета. С точки зрения ИТ-проектов важно, чтобы организации определяли ключевые критические факторы успеха, которым следует уделять исключительный интерес для обеспечения успешного выполнения ИТ-проектов. Выявленные факторы действуют не только для конкретных типов ИТ-проектов, но и для всех типов ИТ-проектов [6]. Определение CFS имеет огромное практическое значение, поскольку соответствующий орган может использовать эти факторы для понимания успеха любого проекта [7]. Успех всей организации / проекта напрямую зависит от успеха CSF. Исследованиями установлены ряд факторов, которые влияют на успех ИТ проекта во всех типах организаций, в таблице 1 обобщены результаты.

Поддержка высшего руководства. Многие исследователи определили «Поддержку высшего руководства» как один из важнейших факторов успеха ИТ-проекта, и он является одним из двух наиболее цитируемых ключевых факторов успеха (КФУ) в литературе отмечает Finney и Corbett (вторым, согласно Finney и Corbett, является «Управление рисками») [8]. Sarker и Lee [9] эмпирически доказали, что сильное и целеустремленное руководство на высшем уровне управления необходимо для успеха внедрения ИТ-систем.

Таблица 1 – Ключевые факторы успеха, выявленные в литературе

Факторы успеха	Литература	Комментарий
Поддержка высшего руководства	[8; 9; 10; 11]	Многие исследователи определили «Поддержку высшего руководства» как один из важнейших факторов успеха ИТ-проекта, и он является наиболее цитируемым КФУ в литературе.
Стратегическое планирование	[12; 13; 14; 15]	Исследования, показывают результат, что двумя наиболее важными факторами успеха являются: поддержка высшего руководства и стратегическое планирование. Данный результат соответствует большинству опубликованных публикаций.
Управление проектами	[16; 17; 18; 19; 20; 21]	Управление проектами, которое включает использование навыков и знаний для планирования, координации и контроля сложных и разнообразных действий, составляющих проект, было признано критическим фактором для основных инициатив изменения процессов в организациях.
Квалифицированная команда	[22; 23; 24; 25; 26; 27; 28]	Jiang и соавторы [22] провели опрос о факторах успеха реализации ИТ-проектов и обнаружили, что компетентность проектной команды была оценена как четвертый по важности фактор.
Управление изменениями	[29; 30; 31]	Эффективное управление изменениями обеспечивает принятие и готовность новой системы, позволяя ей получить преимущества и ее использование.
Управление рисками	[32; 33; 34; 35; 36; 37; 38]	Управление рисками является важной практикой в достижении успешной реализации ИТ-проектов
Управление коммуникациями	[13; 11; 21; 24; 26; 27; 39; 40]	Коммуникация – это масло, благодаря которому все в управлении ИТ-проектами работает должным образом.
Управление заинтересованными сторонами	[41; 42; 43; 44]	Установлено, что наилучших результатов добиваются компании, взаимодействующие со своими заинтересованными сторонами.
Примечание – составлено авторами		

Согласно Griffin-May, отсутствие поддержки со стороны руководства является основной причиной провала проекта. Отсутствие поддержки со стороны высшего руководства приводит к нехватке ресурсов, отсутствию обязательств, нехватке персонала и отсутствию финансирования [10]. Поддержка высшего руководства означает готовность руководства отстаивать проект в рамках организации и распределять ресурсы, необходимые для успеха ИТ-проекта [11]. Поддержка высшего руководства может сыграть полезную роль в урегулировании споров и в предоставлении четких сигналов для любых сомнений, которые могут возникнуть в ходе проекта.

Стратегическое планирование. Для видения и планирования необходимо сформулировать видение бизнеса для организации, определить четкие цели и задачи и обеспечить четкую связь между бизнес-целями и стратегией. Цели также должны быть измеримыми [12]; планирование должно включать определенную степень управления рисками и качеством; стиль планирования должен отражать задачи, которые необходимо выполнить [13];

Согласно Gunasekaran и Garets [14], «конечной целью стратегического планирования в области ИТ является предоставление широкого и стабильного представления о том, как ИТ способствует долгосрочному успеху организации». Существуют документированные подходы к стратегическому планированию ИТ [15]. ИТ-стратегия относится к глобальному уровню мышления об ИТ и его интеграции с остальной частью организации. Концепции корпоративной архитектуры сосредоточены на важности согласования ИТ-стратегий как с общими (общеорганизационными), так и с конкретными задачами. Система управления проектами должна быть интегрирована в стратегию организации, а отбор проектов должен осуществляться в соответствии со стратегией организации.

Управление проектами. Управление проектом означает постоянное управление планом реализации. Следовательно, он включает в себя не только этапы планирования, но и распределение ответственности между различными участниками, определение вех и критических путей, обучение и планирование человеческих ресурсов и, наконец, определение критериев успеха [16]. Успешное управление

может внести ценный вклад в улучшение результатов проекта и отношений с заинтересованными сторонами. Управление проектами определяется как «применение знаний, навыков, инструментов и методов к проектной деятельности для удовлетворения требований проекта» (PMI) и оно осуществляется по средствам применения и интеграции процессов управления проектами: инициирования, планирования, выполнения, мониторинг и контроль, закрытие. Успешная реализация ИТ-проекта требует превосходного управления проектом, которое включает в себя четкое определение целей, разработку как рабочего плана, так и плана ресурсов, а также тщательное отслеживание хода проекта [17]. Согласно Taimour [18], наиболее распространенные факторы неудач ИТ-проектов связаны с самим управлением проектами.

Составление плана реализации, предоставление реалистичных временных рамок, организация периодических встреч для наблюдения за состоянием проекта, наличие квалифицированного менеджера проекта и участвующих членов проектной команды обычно являются пятью основными компонентами управления ИТ-проектами [19]. Многие ученые подчеркивают тот факт, что масштабы проекта должны быть четко установлены и контролироваться, и любые предлагаемые изменения должны оцениваться наряду с целями организации. Более того, любое дополнительное время и стоимость предложенных изменений должны быть оценены и скоординированы со всеми затронутыми сторонами проекта [20], а все конфликтные вопросы должны быть обострены и решены [21]. Чтобы отслеживать прогресс проекта, показатели проекта должны регулярно проверяться. С наилучшей практической точки зрения, методы, инструменты, и процессы, связанные с управлением проектами, должны управляться и постоянно совершенствоваться для оптимизации использования ресурсов и обеспечения удовлетворенности заинтересованных сторон.

Квалифицированная команда. Для успешной реализации ИТ-проекта, команда должна состоять из самых лучших сотрудников, в литературе неоднократно упоминалось, что существует острая необходимость в создании прочной основной команды по внедрению, состоящей из лучших и ярких специалистов организации. Эти люди должны иметь подтвержденную репутацию [22], и должно быть обязательство «высвободить» этих людей в проект на постоянной основе [23].

ИТ-проекты влияют на наиболее функциональные отделы в любой организации, поэтому важность проектных команд была подчеркнута в литературе по ИТ-проектам [24]. Команда ИТ-проекта должна набирать лучших людей в организации. Кроме того, исследования показали, что компании продемонстрировали свою приверженность ИТ-проектам, назначив в них лучших людей [25]. Команда ИТ-проекта должна тесно сотрудничать с внешними экспертами, чтобы они могли получить необходимые знания и улучшить свои технические и деловые навыки для содействия успеху проекта [24]. Кроме того, руководитель проекта и команда проекта должны быть уполномочены принимать решения [26].

Jiang и соавторы [27] провели опрос о факторах успеха реализации ИТ-проектов и обнаружили, что компетентность проектной команды была оценена как четвертый по важности фактор, и они обнаружили, что компетентный руководитель проекта был вторым по важности фактором в этом исследовании. Сотрудничество между консультантами и командой проекта напрямую влияет на успех проекта в области ИТ [28].

Управление изменениями. Управление изменениями является одним из важнейших факторов успеха, указанных в литературе. Это необходимо для успеха проекта внедрения, начиная с начальной фазы и продолжая на протяжении всего жизненного цикла проекта [29].

Согласно Karpeiman [30], каждый проект должен иметь четко определенные средства управления изменениями, потому что конкуренты меняются, бизнес-процессы меняются, рыночные возможности меняются, технологические изменения, изменения нормативно-правовой базы, изменения законодательства и изменения в высшем руководстве.

Исследования, проводимые Somers [31], показали, что многие реализации ИТ систем не приносили ожидаемых выгод, потому что компании недооценивали усилия, связанные с управлением изменениями.

Управление рисками. Проекты – это уникальные начинания, которые связаны с определенной степенью неопределенности и по своей сути являются рискованными [32]. Риск в проектах можно определить, как вероятность возникновения событий, которые может оказать негативное влияние на цели

проекта, и измеряется с точки зрения вероятности и последствий [33]. Управление рисками направлено на выявление рисков, влияющих на успех проектов, и их надлежащее управление. Управление рисками также входит в список важнейших факторов успеха при реализации ИТ-проектов. Правильное управление рисками снизит не только вероятность возникновения события, но и степень его воздействия. Хорошее управление рисками увеличивает вероятность успешного проекта. Успех управления рисками проекта сталкивается с некоторыми проблемами, такими как раннее выявление рисков, системный анализ и стратегический контроль выявленных рисков [34]. Некоторые ключевые моменты, которые приводят к отказу от управления рисками, включают:

- нехватка ресурсов,
- сложность проектов,
- неправильное первоначальное определение проекта,
- изменения в дизайне и т. д. [35].

Управление проектом требует хорошо спланированного управления рисками, осуществляемого менеджером проекта и выполняемого командой проекта, чтобы избежать «пожаротушения», а не упреждающего управления и устранения потенциальных угроз риска [36].

Давление со стороны спонсоров и руководителей с целью быстро завершить проект вынуждает менеджеров проектов считать идентификацию рисков процесса ненужной [36]. Управление рисками - задача для руководителей проектов. Несмотря на то, что проводится определенная степень оценки и классификации рисков, управление рисками осуществляется не на постоянной основе, превращая деятельность по управлению рисками только в реактивный процесс [37]. Факторы риска следует динамически отслеживать и отслеживать в течение всего проектного цикла [38].

Управление коммуникациями. Плохая коммуникация между заинтересованными сторонами, менеджерами и командой проекта создает серьезную проблему для проекта, так как в команду входят различные профессионалы, которые взаимодействуют на благо всех. Часто язык, используемый людьми, составляющими сферу ИТ, настолько технический, что заказчик, например, испытывает трудности с пониманием информации, которую эксперт хочет передать потребителю.

Связь между различными функциями / уровнями [13] и, в частности, между бизнесом и ИТ-персоналом – еще одна выявленная CSF. Для этого требуется план коммуникации [39], чтобы гарантировать, что открытое общение происходит внутри всей организации, включая сотрудников в цехах [40], а также с поставщиками и покупателями.

Коммуникация включает в себя объявление о ходе проекта для остальной части организации. Чтобы информировать пользователей о ходе реализации проекта, можно использовать средства связи, такие как регулярные обновления электронной почты, информационные бюллетени, еженедельные встречи, и такое общение должно быть двусторонним, чтобы избежать недоразумений, возникающих во время сбора требований проекта [24].

Для повышения эффективности и результативности ИТ-проекта пользователи и команда проекта должны быть в курсе о целях, плане и мероприятиях проекта [26]. Кроме того, цели и задачи должны гибко сообщаться при реализации ИТ-проекта, а также получать и обрабатывать входные данные и отзывы пользователей, что может помочь проекту быть успешным [21]. Jiang и др. [27] провели эмпирическое исследование по ранжированию факторов успеха внедрения ИТ и обнаружили, что управление коммуникациями оценивается как шестой по важности фактор.

Управление заинтересованными сторонами. PMI (Project Management Institute, США) определил заинтересованные стороны как людей или организации, которые активно участвуют в проекте или на чьи интересы может положительно или отрицательно повлиять выполнение или завершение проекта. Согласно Intosai [41], команда проекта, заинтересованные стороны, клиенты и поставщики могут повлиять на успех проекта. Заинтересованные стороны могут влиять на проект, его результаты и членов команды проекта. Чтобы определить требования проекта, команда управления проектом должна определить, как внутренние, так и внешние заинтересованные стороны. Определение заинтересованных сторон и понимание их относительной степени влияния на проект имеет решающее значение. Несмотря на то, что заинтересованные стороны часто преследуют совершенно разные или противоречивые цели, важная роль менеджера проекта заключается в управлении их ожиданиями.

Многие исследователи упоминали управление заинтересованными сторонами как один из факторов, влияющих на успех ИТ-проекта. Коммуникация и сотрудничество между заинтересованными сторонами были тесно связаны с успехом проекта [42]. Успех и провал проекта напрямую связаны с восприятием заинтересованных сторон [43]. Плохое управление заинтересованными сторонами является одним из факторов, влияющих на реализацию ИТ-проектов [44].

Критические факторы успеха ИТ-проектов в разных странах. Существуют различные списки CSF, которые менялись с годами. Исследователи подчеркивают, что проекты имеют особые характеристики, которые делают их уникальными.

Исследования, проведенные в Пакистане [45], показали, что лидерские качества сыграли значительную роль в получении поддержки высшего руководства для доступа к ресурсам, однако лидерские качества не сыграли никакой роли для подготовленных и способных членов команды проекта. Кроме того, несомненно, установлено, что эффективная коммуникация проекта оказывает влияние на заключение и способствует успеху ИТ-проектов в Пакистане. Было установлено, что поддержка высшего руководства в целом не играет ключевой роли в успехе ИТ-проекта.

Из исследований, проведенных в Саудовской Аравии [46], видно, что организационная культура и поддержка со стороны высшего руководства имеют основополагающее значение для успеха проекта.

Главный вывод исследования, проведенного в Норвегии [11], заключается в том, что наиболее важным фактором является поддержка ИТ-проекта высшим руководством. Следующими четырьмя факторами в рейтинг-листе были участие конечного пользователя, четкая цель проекта, хорошее общение и обратная связь от вовлеченных сторон, а также четкие обязанности.

В Малайзии результаты показали, что CSF ИТ-проектов – это квалифицированная команда. Мониторинг проекта получил наименьшую оценку респондентов.

В таблице 2 сравниваются критические факторы успеха ИТ в 5 странах.

Таблица 2 – Критические факторы успеха 5 стран

Критические факторы успеха	Страны				
	Пакистан	Индия	Саудовская Аравия	Норвегия	Малайзия
	(Fayaz, et al., 2017)	(Sudhakar, 2012)	F. Alfaadel, 2014	J.T. Karlsen, 2006	Ali Yahya Ghani, 2017
Поддержка высшего руководства		✓	✓	✓	
Вовлеченность конечного пользователя	✓	✓		✓	
Четкая цель проекта				✓	✓
Управление коммуникациями	✓	✓		✓	✓
Четкая постановка требования			✓	✓	✓
Квалифицированная команда	✓		✓		✓
Опытный проектный менеджер	✓	✓	✓		
Управление рисками	✓				✓
Корректное планирование		✓			
Примечание – составлено автором на основе источника [11; 24; 36; 45; 46]					

Таким образом, можно с уверенностью сделать вывод, что проекты различаются от одной отрасли к другой, а также от одной страны к другой.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

Организации используют ИТ для реализации своих стратегий и ведения бизнеса. ИТ-служба перешла от эпохи функции поддержки к эпохе изменений бизнеса с помощью ИТ.

Множество ресурсов, таких как деньги, время, оборудование, программное обеспечение, человеческие ресурсы, можно сэкономить за счет увеличения успешности программных проектов. Таким образом, если руководитель проекта знает критические факторы успеха своего проекта, он может повысить вероятность успеха своего проекта. Таким образом, существует необходимость и важность изучения критических факторов успеха программных проектов.

Важно распознать критические факторы успеха, которые приводят к успеху проекта. В этой статье была сделана попытка идентифицировать некоторые КФУ, раскрыть их значимость и взаимосвязь для успеха ИТ-проекта.

Увеличить количество успешных ИТ-проектов можно, уделяя больше внимания управлению проектной деятельностью. В начале проекта, возможно, будет сложно определить необходимые доработки или явные неудачи проекта. Но с точным планированием, с привлечением высшего руководства и заинтересованных сторон, определением достижимых целей, понятными задачами и эффективной коммуникацией, руководители проекта смогут управлять даже самым сложным проектом.

Даже просто знание, где расположены потенциальные подводные камни, поможет предотвратить отставание и дорогостоящие задержки сроков исполнения, апробации и внедрения проекта в будущем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Mia, I., The Global Information Technology Report. – 2011. – URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2011.pdf (дата обращения: 18.08.2020).
2. Kyobe, M. Investigating the key factors influencing ICT adoption in South Africa // *Journal of Systems and Information Technology*. – 2011. – № 13 (3). – pp 255–267. – DOI: 10.1108/13287261111164844.
3. Ingram, H., Biermann, K., Cannon, J., Neil, J., Waddle, C. Internalizing action learning: a company perspective. Establishing critical success factors for action learning courses // *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. – 2000. – № 2(2), P. 107–114. – DOI: 10.1108/09596110010307369.
4. Alias Z., Zawawi E. M. A., Yusof K., Aris N. M. Determining Critical Success Factors of Project Management Practice: A conceptual framework // *Procedia- Social and Behavioural Sciences*. – 2014. – № 153, P. 61–69 – DOI: 10.1016/j.sbspro.2014.10.041.
5. Hastie S., Wojewoda S. Standish group 2015 chaos report – q&a with Jennifer Lynch, – 2015. – URL: <https://www.infoq.com/articles/standish-chaos-2015>. (дата обращения: 11.08.2020).
6. Imtiaz A., Al-Mudhary A. S., Mirhashemi M. T., Ibrahim R. Critical Success Factors of Information Technology Projects. World Academy of Science, Engineering and Technology // *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*. – 2013. – № 7(12). – P. 3154–3158. – DOI - doi.org/10.5281/zenodo.1089591.
7. Françoise O., Bourgault M., Pellerin R. ERP implementation through critical success factors' management // *Business Process Management Journal* – 2009. – № 15(3). – P. 371–394. – DOI - 10.1108/14637150910960620.
8. Finney S., Corbett M. ERP Implementation: A Compilation and Analysis of Critical Success Factors // *Business Process Management Journal* – 2007. – № 13. – P. 329–347. – DOI: 10.1108/14637150710752272.
9. Sarker S. and Lee A. S. Using a case study to test the role of three key social enablers in ERP implementation // *Information & Management* – 2003. – № 40. – 813 p. – DOI: 10.1016/S0378-7206(02)00103-9.
10. Griffin-May A. Top Reasons Why Software Projects Fail // *Whitepaper, OveractDev Technology Partners, Inc., UT, US*. – 2008.
11. Karlsen J. T., Andersen J., Birkely L. S., Ødegård E. An empirical study of critical success factors in IT projects // *International Journal of Management and Enterprise Development*. – 2006. – № 3. – P. 297–311.

12. Al-Mashari M., Al-Mudimigh A., Zairi M. Enterprise resource planning: a taxonomy of critical factors // *European Journal of Operational Research*. – 2003. – Vol. 146. – P. 352–364. – DOI - 10.1016/S0377-2217(02)00554-4.
13. Mandal P., Gunasekaran A. Issues in Implementing ERP: A Case Study // *European Journal of Operational Research*. – 2003. – № 146. – P. 274–283. – DOI - 10.1016/S0377-2217(02)00549-0.
14. Gunasekaran S., Garets D. E. Business Value of IT: The Strategic Planning Process // *Journal of Healthcare Information Management*. – 2003. – JHIM. – № 17. – P. 31.
15. Cassidy A. A practical guide to information systems strategic planning. – Auerbach Publications, 2005. – 395 p.
16. Nah F. F-H., Lau J. L-S., Kuang J. Critical factors for successful implementation of enterprise systems // *Business Process Management Journal*. – 2001. – № 7. – 285 p. – DOI: 10.1108/14637150110392782.
17. Umble E.J., Haft R. R., Umble M. M. Enterprise resource planning: Implementation procedures and critical success factors // *European journal of operational research*. – 2003. – № 146 (2). – P. 241–257. – DOI: 10.1016/S0377-2217(02)00547-7.
18. Taimour A. N. Why IT Projects Fail. // *Whitepaper of Project Perfect*. – 2005. – P. 1-8. – URL: www.projectperfect.com.au, (дата обращения: 21.08.2020).
19. Zhang Z., Lee M. K., Huang P., Zhang L., Huang X. A framework of ERP systems implementation success in China: An empirical study // *International Journal of Production Economics*. – 2005. – № 98 (1). – P. 56–80. – DOI: 10.1016/j.ijpe.2004.09.004.
20. Nah F. F. H., Islam Z., Tan M. Empirical Assessment of Factors Influencing Success of Enterprise Resource Planning Implementations // *Journal of Database Management (JDM)*. – 2007. – № 18. – P. 26–50. – DOI: 10.4018/978-1-60566-090-5.ch018.
21. Rosario J. G. On the Leading Edge: Critical Success Factors in ERP Implementation Projects // *Business World*. – 2000. – № 17. – P. 15–29.
22. Cliffe S. ERP implementation // *Harvard Business Review*. – 1999. – № 77. – 16 p.
23. Shanks G., Parr A. A model of ERP project implementation. // *Journal of Information Technology*. – 2000. – № 15. – P. 289–303.
24. Zhang S., Ainin S. Examining Successful ERP Projects in Middle-East and South-East Asia // *American Journal of Scientific Research*. – 2012. – P. 13–25.
25. Ross J. W. Surprising Facts about Implementing ERP // *IT Professional*. – 1999. – № 1. – P. 65–68.
26. Dezdar S., Ainin S. ERP systems implementation success: A study on Iranian organizations // *International Journal of Current Research and Review*. – 2011. – № 3 (5). – P. 78–100.
27. Jiang J. J., Klein G., Balloun J. Ranking of System Implementation Success Factors // *Project Management Journal*. – 1996. – № 27. – P. 49–53.
28. Haines M. N., Goodhue D. L. ERP Implementations: The Role of Implementation Partners and Knowledge Transfer // *11th Information Resource Management International Conference*. – IGI Publishing, 2000, – P. 34–38.
29. Bhatti T. R. Critical Success Factors for the Implementation of Enterprise Resource Planning (ERP): Empirical Validation // *The Second International Conference on Innovation in Information Technology (IIT'05)*. – 2005. – P. 1–10.
30. Kappelman L. A., McKeeman R., Zhang L. Early Warning Signs of IT Project Failure: The Dominant Dozen // *Information Systems Management*. – 2006. – P. 31–36. – DOI: 10.1080/07366980903451363.
31. Somers T. M., Nelson K. G. A Taxonomy of Players and Activities across the ERP Project Life Cycle // *Information & Management*. – 2004. – № 41. – P. 257–278. – DOI: 10.1016/S0378-7206(03)00023-5.
32. Chapman R. J. Effectiveness of working group risk identification and assessment techniques // *International Journal of Project Management*. – 1998. – Vol. 16. – № 6. – P. 333–343. – DOI: 10.1016/S0263-7863(98)00015-5.
33. Wideman R. M. Project and Program risk management: A Guide to Managing Project Risks and Opportunities. – Project management institute Pennsylvania, PA, 1992. – 57 p.
34. Tesch D., Kloppenborg T. J., Frolick M. N. IT project risk factors: the project management professionals perspective // *Journal of Computer Information Systems*. – 2007. – № 47 (4). – P. 61–69.

35. Bannerman P. L. Risk and risk management in software projects: A reassessment // *Journal of Systems and Software* – 2008. – № 81 (12). – P. 2118–2133. – DOI: 10.1016/j.jss.2008.03.059.
36. Gachie W., Project risk management: A review of an institutional project life cycle // *Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions*. – 2017. – Vol. 7. – № 4–1. – P. 163–173.
37. Bakker K., Boonstra A., Wortmann H. Does risk management contribute to IT project success? A meta- analysis of empirical evidence // *International Journal of Project Management* – 2010. – Vol. 28. – № 5. – P. 493–503. – DOI: 10.1016/j.ijproman.2009.07.002.
38. Hu Y. et al. An integrative framework for intelligent software project risk planning // *Decision Support Systems*. – 2013. – Vol. 55. – № 4. – P. 927–937. – DOI: 10.1016/j.dss.2012.12.029.
39. Kumar V., Maheshwari B., Kumar U. ERP Systems Implementation: Best Practices in Canadian Government Organizations // *Government Information Quarterly*. – 2002. – № 19. – P. 147–172. – DOI: 10.1016/S0740-624X(02)00092-8.
40. Yusuf Y., Gunasekaran A., Abthorpe M. S. Enterprise information systems project implementation: a case study of ERP in Rolls-Royce // *International Journal of Production Economics*. – 2004. – № 87. – P. 251–66. – DOI: 10.1016/j.ijpe.2003.10.004.
41. INTOSAI. Why IT Projects Fail. – 2008. – Issue 26. – P. 1–48.
42. Diallo A., Thuillier D. The success of international development projects, trust and communication: an African perspective // *International Journal of Project Management*. – 2005. – № 23 (3). – P. 237–252. – DOI: 10.1016/j.ijproman. 2004.10.002.
43. Bourne L., Walker D. H. T. Project relationship management and the Stakeholder CircleTM. // *International Journal of Managing Projects in Business*. – 2008. – № 1 (1). – P. 125–130. – DOI: 10.1108/17538370810846450.
44. Yeo K. Critical failure factors in information system projects. // *International Journal of Project Management*. – 2002. – № 20 (3). – P. 241–246. – DOI: 10.1016/S0263-7863(01)00075-8.
45. Fayaza A, Kamalb Y., Amina S., Khana S. Critical success factors in information technology projects. // *Management Science Letters* – 2017. – № 7. – P. 73–80. – DOI: 10.5267/j.msl.2016.11.012.
46. Alfaadel F., Alawairdhi M., Al-Zyoud M., Ramzan M. An investigation to reveal why IT projects succeed or fail in Saudi Arabia. // *Life Science Journal*. – 2014. – № 11. – P. 126–134.

REFERENCES

1. Mia, I., (2011), “The Global Information Technology Report”, available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2011.pdf (accessed August 18, 2020).
2. Kyobe, M. (2011), “Investigating the key factors influencing ICT adoption in South Africa”, *Journal of Systems and Information Technology*, Vol. 13, Iss. 3, pp. 255–267, DOI: 10.1108/13287261111164844.
3. Ingram, H., Biermann, K., Cannon, J., Neil, J., & Waddle, C. (2000), “Internalizing action learning: a company perspective. Establishing critical success factors for action learning courses”, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, No.12(2), pp. 107–114, DOI: 10.1108/09596110010307369.
4. Alias Z., Zawawi E. M. A., Yusof K. & Aris N. M. (2014), “Determining Critical Success Factors of Project Management Practice: A conceptual framework”, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 153, pp. 61–69, DOI: 10.1016/j.sbspro.2014.10.041.
5. Hastie S., & Wojewoda S., (2015), “Standish group 2015 chaos report - q&a with Jennifer Lynch”, available at: <https://www.infoq.com/articles/standish-chaos-2015>. (accessed: August 11, 2020).
6. Imtiaz, A., Al-Mudhary, A. S., Mirhashemi, M. T., & Ibrahim, R. (2013), “Critical Success Factors of Information Technology Projects. World Academy of Science, Engineering and Technology”, *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, No. 7 (12), pp. 3154–3158, DOI - doi.org/10.5281/zenodo.1089591.
7. Françoise, O., Bourgault, M., & Pellerin, R. (2009), “ERP implementation through critical success factors' management”, *Business Process Management Journal*, No. 15 (3), pp. 371–394, DOI: 10.1108/14637150910960620.

8. Finney, S. & Corbett, M. (2007), "ERP Implementation: A Compilation and Analysis of Critical Success Factors", *Business Process Management Journal*, No. 13, pp. 329–347, DOI: 10.1108/14637150710752272.
9. Sarker, S. & Lee, A. S. (2003), "Using a case study to test the role of three key social enablers in ERP implementation", *Information & Management*, Vol. 40, 813 p., DOI: 10.1016/S0378-7206(02)00103-9.
10. Griffin-May, A. (2008), "Top Reasons Why Software Projects Fail", *Whitepaper*, OveractDev Technology Partners, Inc., UT, US.
11. Fayaza, A., Kamalb, Y., Amina, S., & Khana, S. (2017), "Critical success factors in information technology projects", *Management Science Letters*, No. 7, pp. 73–80, DOI: 10.5267/j.msl.2016.11.012.
12. Al-Mashari, M., Al-Mudimigh, A. & Zairi, M. (2003), "Enterprise resource planning: a taxonomy of critical factors", *European Journal of Operational Research*, Vol. 146, pp. 352–64, DOI - 10.1016/S0377-2217(02)00554-4.
13. Mandal, P. & Gunasekaran, A. (2003), "Issues in Implementing ERP: A Case Study", *European Journal of Operational Research*, No. 146, pp. 274–283, DOI: 10.1016/S0377-2217(02)00549-0.
14. Gunasekaran, S. & Garets, D. E. (2003), "Business Value of IT: The Strategic Planning Process", *Journal of Healthcare Information Management*, JHIM, No. 17, 31 p.
15. Cassidy, A. (2005), "A practical guide to information systems strategic planning", Auerbach Publications, 395 p.
16. Nah, F. F.-H., Lau, J. L.-S. & Kuang, J. (2001), "Critical factors for successful implementation of enterprise systems", *Business Process Management Journal*, Vol. 7, 285 p., DOI: 10.1108/14637150110392782.
17. Umble, E. J., Haft, R. R. & Umble, M. M. (2003), "Enterprise resource planning: Implementation procedures and critical success factors", *European journal of operational research*, No. 146 (2), pp. 241–257, DOI: 10.1016/S0377-2217(02)00547-7.
18. Taimour, A. N. (2005), "Why IT Projects Fail", *Whitepaper of Project Perfect*, P. 1-8, available at: www.projectperfect.com.au (accessed: August 21, 2020).
19. Zhang, Z., Lee, M.K., Huang, P., Zhang, L., & Huang, X. (2005), "A framework of ERP systems implementation success in China: An empirical study", *International Journal of Production Economics*, No. 98 (1), pp. 56–80, DOI: 10.1016/j.ijpe.2004.09.004.
20. Nah, F. F. H., Islam, Z. & Tan, M. (2007), "Empirical Assessment of Factors Influencing Success of Enterprise Resource Planning Implementations", *Journal of Database Management (JDM)*, No. 18, pp. 26–50, DOI: 10.4018/978-1-60566-090-5.ch018.
21. Rosario, J. G. (2000), "On the Leading Edge: Critical Success Factors in ERP Implementation Projects", *Business World*, No. 17, p. 15–29.
22. Cliffe, S. (1999), "ERP implementation", *Harvard Business Review*, Vol. 77, 16 p.
23. Shanks, G. & Parr, A. (2000), "A model of ERP project implementation", *Journal of Information Technology*, Vol. 15, pp. 289–303.
24. Zhang, S. & Ainin, S. (2012), "Examining Successful ERP Projects in Middle-East and South-East Asia", *American Journal of Scientific Research*, pp. 13–25.
25. Ross, J. W. (1999), "Surprising Facts about Implementing ERP", *IT Professional*, No. 1, pp. 65–68.
26. Dezdar, S., & Ainin, S. (2011), "ERP systems implementation success: A study on Iranian organizations", *International Journal of Current Research and Review*, No. 3 (5), pp. 78–100.
27. Jiang, J. J., Klein, G. & Balloun, J. (1996), "Ranking of System Implementation Success Factors", *Project Management Journal*, No. 27, pp. 49–53.
28. Haines, M. N. & Goodhue, D. L. (2000), "ERP Implementations: The Role of Implementation Partners and Knowledge Transfer", *11th Information Resource Management International Conference*, IGI Publishing, pp. 34–38.
29. Bhatti, T. R. (2005). "Critical Success Factors for the Implementation of Enterprise Resource Planning (ERP): Empirical Validation", *The Second International Conference on Innovation in Information Technology (IIT'05)*, pp. 1–10.
30. Kappelman, L. A., McKeeman, R. & Zhang, L. (2006), "Early Warning Signs of IT Project Failure: The Dominant Dozen", *Information Systems Management*, pp. 31–36, DOI: 10.1080/07366980903451363.

31. Somers, T. M. & Nelson, K. G. (2004), “A Taxonomy of Players and Activities across the ERP Project Life Cycle”, *Information & Management*, No. 41, pp. 257–278, DOI: 10.1016/S0378-7206(03)00023-5.
32. Chapman, R. J. (1998), “Effectiveness of working group risk identification and assessment techniques”, *International Journal of Project Management*, Vol. 16, No. 6, pp. 333–343, DOI: 10.1016/S0263-7863(98)00015-5.
33. Wideman, R. M. (1992), “Project and Program risk management: A Guide to Managing Project Risks and Opportunities”, Project Management Institute, Pennsylvania, PA., 57 p.
34. Tesch, D., Kloppenborg, T. J., & Frolick, M. N. (2007), “IT project risk factors: the project management professionals perspective”, *Journal of Computer Information Systems*, No. 47 (4), pp. 61–69.
35. Bannerman, P. L. (2008), “Risk and risk management in software projects: A reassessment”, *Journal of Systems and Software*, No. 81 (12), pp. 2118–2133, DOI: 10.1016/j.jss.2008.03.059.
36. Gachie, W. (2017), “Project risk management: A review of an institutional project life cycle”, *Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions*, Vol. 7, No. 4–1, pp. 163–173.
37. Bakker K., Boonstra A., & Wortmann H. (2010), “Does risk management contribute to IT project success? A meta- analysis of empirical evidence”, *International Journal of Project Management*, Vol. 28, No. 5, pp. 493–503, DOI: 10.1016/j.ijproman.2009.07.002.
38. Hu Y. et al. (2013), “An integrative framework for intelligent software project risk planning”, *Decision Support Systems*, Vol. 55, No. 4, pp. 927–937, DOI: 10.1016/j.dss.2012.12.029.
39. Kumar, V., Maheshwari, B. & Kumar, U. (2002), “ERP Systems Implementation: Best Practices in Canadian Government Organizations”, *Government Information Quarterly*, No. 19, pp. 147–172, DOI: 10.1016/S0740-624X(02)00092-8.
40. Yusuf, Y., Gunasekaran, A. & Abthorpe, M. S. (2004), “Enterprise information systems project implementation: a case study of ERP in Rolls-Royce”, *International Journal of Production Economics*, Vol. 87, pp. 251–266, DOI: 10.1016/j.ijpe.2003.10.004.
41. INTOSAI (2008), “Why IT Projects Fail”, Intoit, Issue 26, pp. 1–48.
42. Diallo, A., & Thuillier, D. (2005), “The success of international development projects, trust and communication: an African perspective”, *International Journal of Project Management*, No. 23 (3), pp. 237–252, DOI: 10.1016/j.ijproman.2004.10.002.
43. Bourne, L., & Walker, D. H. T. (2008), “Project relationship management and the Stakeholder Circle™”, *International Journal of Managing Projects in Business*, No. 1 (1), pp. 125–130, DOI: 10.1108/17538370810846450.
44. Yeo, K. (2002), “Critical failure factors in information system projects”, *International Journal of Project Management*, No. 20 (3), pp. 241–246, DOI - 10.1016/S0263-7863(01)00075-8.
45. Karlsen, J. T., Andersen, J., Birkely, L. S., & Ødegård, E. (2006), “An empirical study of critical success factors in IT projects”, *International Journal of Management and Enterprise Development*, Vol. 3, pp. 297–311.
46. Alfaadel, F., Alawairdhi, M., Al-Zyoud, M., & Ramzan, M. (2014), “An investigation to reveal why IT projects succeed or fail in Saudi Arabia”, *Life Science Journal*, Vol. 11, pp. 126–134.

KEY SUCCESS FACTORS OF IT PROJECTS

G. S. Mukhanova¹, A. U. Kuketayeva¹

¹Satbayev University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of research: Explore the current critical success factor (CSF) literature of IT project implementations.

Methodology: The journals were searched using key terms identified in the preliminary literature review.

Originality / value of research: This study provides a literature review to identify the critical success factors in IT project management that must be adhered to in order to be successful. Literature review was carried out using primary journal articles not earlier than 2005. A comparative analysis of CSFs IT projects between countries was carried out.

Findings: IT Project is a complex campaign that combines success and failure. It's a sophisticated implementation process, especially in developing countries, which often takes several years, huge amounts of funding and includes business process reengineering. To cope with IT project failure, organizations should use tools, techniques, and CSFs in managing their IT projects. This article overviewed the widespread factors of success in IT projects and analysis of articles on CSF detection in countries such as India, Pakistan, Malaysia, Saudi Arabia, Norway.

Keywords: Key success factors, IT projects, Project Management, project success, Information Systems.

ІТ-ЖОБАЛАРДЫҢ ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУДІҢ ТҮЙІНДІ ФАКТОРЛАРЫ

Г. С. Муханова¹, Ә. У. Көкетаева¹

¹Satbayev University, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты: ІТ-жобаларын еңгізу кезіндегі сәттіліктің сыни факторларының ағымдағы әдебиет базасын зерттеу.

Әдіснамасы. Қолданылатын әдебиетке алдын-ала шолу кезінде анықталған кілттік терминдерді қолдану арқылы журналдарда іздеу жүргізілді.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Бұл зерттеуде, жетістікке жету үшін ІТ-жобаларын басқарудағы маңызды факторларды анықтауға арналған әдеби шолу ұсынылған. Әдебиетті іздеу 2005 жылға дейінгі шыққан журналдардағы мақалаларды қолдану арқылы жүргізілді. Мемлекеттер арасында сәттіліктің сыни факторларының ІТ-жобалары арасында салыстырмалы анализ жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері. ІТ-жоба бұл – сәттілік пен сәтсіздік үйлесетін кешенді іс-шара. Ол бизнес-үдерістерінің елеулі реинжинирингің қосатын, әсіресе дамушы елдер арасында қаржыландырудың орасан зор көлемін қажет ететін және бірнеше жылға созылатын еңгізудің күрделі үдерісі. Бұл мақалада Үндістан, Пәкістан, Малайзия, Біріккен Араб Әмірліктері, Норвегия елдерінде ІТ-жобалардың жиі кездесетін жетістіктер факторларына шолу және сәттіліктің сыни факторларының анықтау туралы мақалаларға талдау жүргізілді

Түйін сөздер: жетістікке жетудің түйінді факторлары, ІТ-жобалар, жобаларды басқару, жоба сәттілігі, апараттық жүйелер.

ОБ АВТОРАХ

Муханова Гульмира Самудиновна – кандидат технических наук, доцент, ассоциированный профессор, Satbayev University, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: g.mukhanova@satbayev.university

Кукетаева Асель Улановна – докторант Ph.D., Satbayev University, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: asel.k@mail.ru

МРНТИ: 06.71.11

JEL Classification: E02, O33, F01, F62, O43, Q55

ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ ВЕДЕНИЯ БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

А. Н. Казиева¹, А. О. Ағымбай², Н. Т. Сейткалиева³

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан

² Университет иностранных языков и деловой карьеры, Алматы, Республика Казахстан

³ Баишев университет, Актөбе, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – оценить преимущества и выявить проблемы развития цифровой экономики в Казахстане.

Методология. Методологической основой статьи являются анализ, обобщение и прогнозирование маркетинговой стратегии, принципа организации работы компаний и экономического поведения субъектов. Изучены официальные источники государственных органов, мировые рейтинги ИКТ, научные статьи и опыт зарубежных стран по развитию цифровой экономики.

Оригинальность / ценность исследования. Отслеживаются события, связанные со стратегией бизнеса, конкурентной борьбой, новых возможностей маркетинга и работы с клиентами, появлением новых источников прибыли и факторов конкурентоспособности.

Результаты исследования. Определена значимость цифрового сегмента экономики в деятельности современных компаний. Обозначены позитивные эффекты экономического развития от массового внедрения цифровых технологий.

Выводы. Исследование показало, что тотальная цифровизация и внедрение информационно-коммуникационных технологий является естественным и закономерным процессом, и, следовательно, неизбежным.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационно-коммуникационные технологии, искусственный интеллект, блокчейн, коллаборативная инновация, платформенная бизнес-модель, цифровой капитал, BIM-технология, технологии 3D- и 4D-печати, базы данных.

ВВЕДЕНИЕ

Первым, кто сформулировал концепцию «цифровая экономика» 25 лет назад, был американский информатик Николас Негропonte. Отмечая преимущества новой экономики, информатик говорил об отсутствии физического веса продукции, заменяемого информационным объемом, низких затратах ресурсов на производство электронных товаров, меньшей площади, занимаемой продукцией (электронными носителями), а также мгновенном перемещении через сеть Интернет [1]. В Казахстане это понятие раскрыто в Государственной программе «Цифровой Казахстан», утвержденной 12 декабря 2017 года. Намечено ускорить темпы развития экономики, повысить уровень и качественные показатели существования населения, а также обеспечить благоприятные условия для перехода экономики на принципиально новую траекторию – цифровую экономику будущего. Цифровая экономика – это использование онлайн-возможностей и инновационных цифровых технологий как для крупных предприятий, так и для малого и среднего бизнеса. «Цифровизация» окажет влияние на:

- 1) отрасли экономики, где произойдут преобразования, позволяющие повысить производительность труда и рост капитализации;
- 2) цифровое государство, которое изменит инфраструктуру предоставления услуг населению и бизнесу;

3) реализацию цифрового Шелкового пути, моделирующееразвитие высокоскоростной и защищенной инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных;
4) развитие человеческого капитала;
5) инновационную экосистему. В рамках, указанных пяти направлений сформированы 17 инициатив и более 100 мероприятий. Экономический эффект от цифровизации в Казахстане составит \$578 млн. долларов США [2].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В мировом рейтинге ООН – ICT Development Index развития Информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), Казахстан в 2016 году занимал 52-ю строчку из 175. Реализация программы «Цифровой Казахстан» поднимет рейтинг до 30-го места к 2022 году, до 25-го места – к 2025 году и до 15-го места к 2050 году. На современном этапе Казахстан в рейтинге e-intensity международной консалтинговой компании The Boston Consulting Group является догоняющей страной по уровню цифровизации [3]. Внедрение цифровых технологий в Казахстане приобрело статус «традиционного» направления развития как на государственном, так и на корпоративном уровне (рисунок 1) [4].

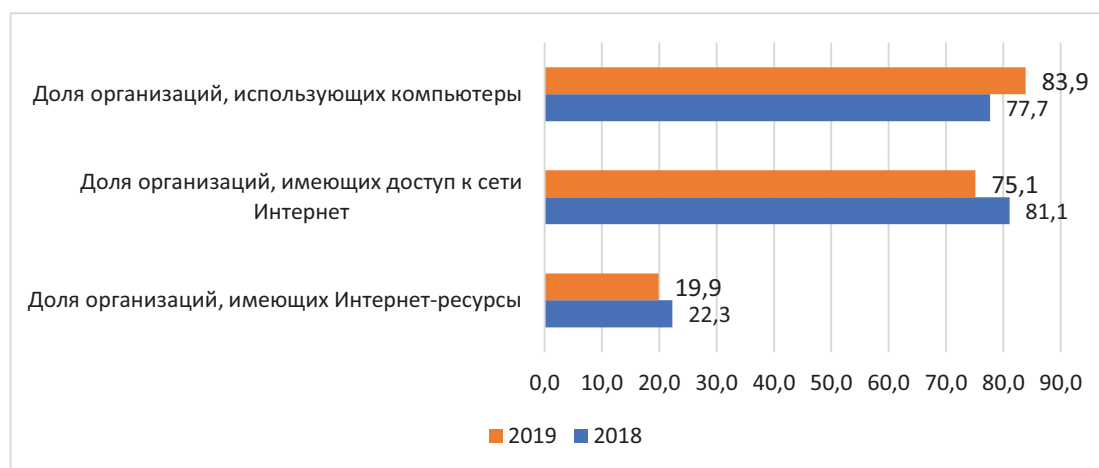

Рисунок 1 – Показатели использования информационно-коммуникационных технологий в организациях (%)

Примечание – составлено авторами на основе источника [4]

Как следует из рисунка 1, в 2019 году доля организаций, использующих компьютеры, увеличилась на 6,2 % по сравнению с 2018 годом. Тем временем доля организаций, имеющих доступ к интернету в 2019 году, уменьшилась на 6 %, также доля организаций, имеющих интернет-ресурсы, снизилась на 2,4 % по сравнению с 2018 годом.

Индекс физического объема инвестиции в основной капитал организаций сектора ИКТ представлен на рисунке 2 [4].

Анализируя тренд инвестиционных потоков в ИКТ-отрасль, необходимо отметить, что в 2016 году в стране произошел значительный спад данного показателя, обусловленный девальвацией национальной валюты. Основной причиной снижения объемов инвестиций в 2019 году объясняется глобальной пандемией коронавирусной инфекции COVID–19 и введение режима чрезвычайного положения в стране.

Общие затраты на ИКТ в Казахстане в 2019 году возросли на 10 % по сравнению с 2018 годом и составили 337712,7 млн. тг. Большое значение в цифровизации страны играет импорт товаров, относящийся к ИКТ. В 2018 году был увеличен импорт товаров на 11,8 % и составил 2,3 млрд. долл. США (таблица 1).

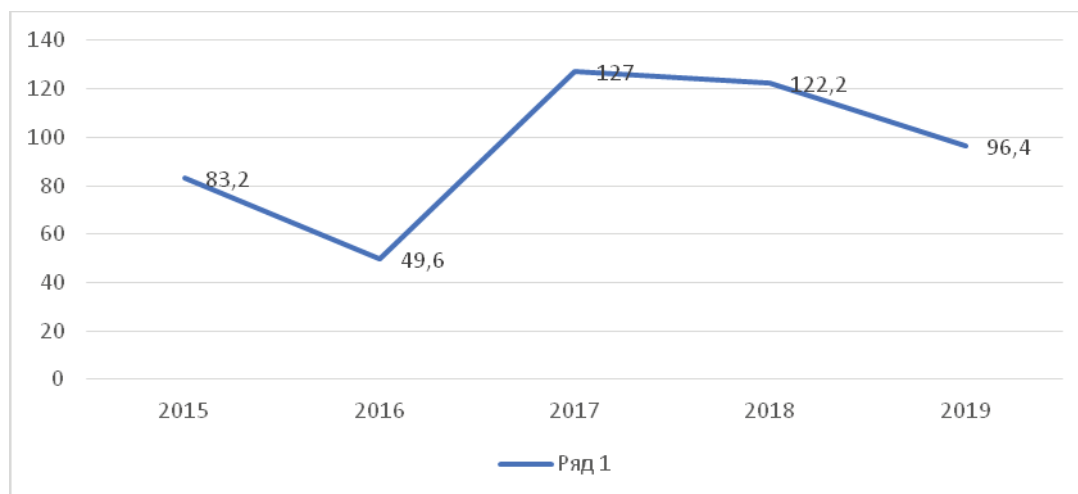

Рисунок 2 – Индекс физического объема инвестиции в основной капитал организаций сектора ИКТ

Примечание – составлено авторами на основе источника [4]

Таблица 1 – Импорт товара, относящийся к ИКТ

Наименование товара	Объем импорта, %
Телекоммуникационное оборудование	45,3 %
Компьютеры и сопутствующее оборудование	12,5 %
Электронные компоненты	11,7 %
Другие товары ИКТ	30,5 %

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ (ВЫВОДЫ)

В цифровой экономике виртуальный мир меняет поведение реального, где создаются новые типы рынков и общества. Кардинально меняется маркетинговая стратегия, принцип организации работы компаний, образ мышления, экономическое поведение и производительность. К основным элементам Индустрии 4.0 относятся: искусственный интеллект, блокчейн, майнинговые центры, большие данные и облачные хранения, цифровые платформы, 3D-, 4D-печать, адаптивные технологии, беспилотные транспортные средства, цифровой и виртуальный инжиниринг, интеллектуальное планирование и контроль производства, промышленный интернет, дополненная и виртуальная реальность, коллаборативные работы, предиктивное техническое обслуживание и т.д.

Стратегия отношений с клиентами. При обостряющейся конкуренции и изменении предпочтений, общение в цифровой среде усиливает взаимоотношения с покупателем. Происходит индивидуализация, вовлеченность, сопереживание и решение проблем клиента становится источником прибыли. Растущая ценовая дискриминация дает дополнительные возможности и для покупателя. Цифровые технологии увеличивают скорость ведения бизнеса, возможности производства, в результате чего сокращается срок жизни товара и самой компании. Так, по данным аналитиков, в рейтинге Standard&Poor's 500 в 2020 году срок жизни крупных компаний сократился до 12 лет (для сравнения — в 1960 году этот показатель составлял 60 лет) [5]. Речь идет о лидерах разных отраслей экономики, для которых раньше ИТ была затратной частью бюджета. Сегодня нарастает скорость фундаментальных изменений и способность к обучению, необходимая для лидерства в отрасли. Требуется создавать и реализовывать эффективные инновационные проекты, которые не оставляют места рутине, стереотипам и административным издержкам. Конкуренция переносится в сферу креативности, увеличиваются возможности финансирования проектов через систему блокчейн [6]. Современные проекты накопления энергии кардинально снизят ограничения на пути развития возобновляемых источников энергии, и в перспективе радикально изменят сам принцип работы электроэнергетических систем. Внедрение данной технологии предоставит потре-

бителям больше свободы в управлении нагрузками и сократит их расходы на расширение энергетических мощностей [7]. Разработанные технологии 3D- и 4D-печати способны создавать жесткие и эластичные компоненты, устанавливать монтажные провода в трехмерные структуры, меняющие форму. Детали, напечатанные на этом устройстве, меняют свою форму после воздействия тепла или других катализаторов [8]. Представляются новые возможности для персонализации, логистики и оптимизации, а также сокращаются издержки поиска, доставки, хранения продукции. Еще одним проектом в условиях цифровизации экономики должно стать внедрение BIM-технологий (информационное моделирование зданий) в строительстве. Это новый формат трехмерного цифрового проектирования зданий, призванный заменить устаревшие чертежи. Лидером по внедрению BIM-технологии остается Великобритания, которая за счет них строит модернизированные здания и сооружения.

Все это в режиме реального времени, зная особенности клиентов можно обеспечить высокую производительность активов и способствовать технологическому развитию.

Новые условия в работе с клиентами. Заметные результаты в экономике могут обеспечить искусственный интеллект: от автоматизации, анализа данных, роботизации до государственного управления, медицины, смарт-хауса. Многие программные обеспечения строятся на основе информационных следов, которые покупатели оставляют в социальных сетях, просматривая сайты компаний, в поисках различной информации.

Ожидается около \$25 млрд. в год экономического эффекта от применения искусственного интеллекта в стране. Так планируется в сфере услуг до \$15 млрд. в год, горнодобывающем секторе до \$9 млрд. в год эффекта. Особо внимание уделено международному технопарку IT-стартапов AstanaHub, где действует IT-школа программирования Alem и используется технология искусственного интеллекта в проекте SmartDataUkimet. Также Назарбаев университета участвует в реализации национальных проектов ИИ [9]. Современная технология «BigData» дает возможность создавать базы данных с высоким уровнем достоверности, выявлять неактуальную информацию и объединять обособленные материалы, создавая целостную картину. Поэтому Глава государства Касым-Жомарт Токаев поручил Правительству завершить подключение всех государственных органов и запустить «SmartDataUkimet» и «SmartBridge» в кратчайшие сроки.

Окружая интеллектуальной цифровой средой, личные сведения пользователя сайта обрабатываются, изучаются потребности, прогнозируется выбор. Притом, решается проблема третьей промышленной революции, где потребителям было трудно отобрать значимую информацию при ее изобилии [10]. Следовательно, искусственный интеллект, помогая бизнесу и клиенту, формирует индивидуальный маркетинг. Адресная рекламная информация модернизируется, пока не станет интересной клиенту с учетом его индивидуальных предпочтений и возможностей. Формируется индивидуальный сегмент рынка. Увеличивается вероятность ценовой дискриминации, меняются правила конкурентной борьбы. Однако, умело используя цифровые платформы для проведения исследований, маркетинга, быстрых продаж и дистрибуции, у компании возрастут конкурентные преимущества.

Также эффективность компании возрастет за счет формирования межотраслевой цифровой платформы, где будут задействованы клиентские базы, инфраструктура и технологии. Это сокращает транзакционные издержки и увеличивает скорость осуществления операций. В частности, Министерством здравоохранения и социального развития Республики Казахстан создана Национальная телемедицинская сеть Республики Казахстан (НТМС), в состав которой входит 199 объектов здравоохранения. Установленное оборудование и программное обеспечение «ИС-Телемедицина» способствует оперативной консультации между районными, областными и республиканскими медицинскими центрами [11].

Также компания LG Electronics использует двигатели с искусственным интеллектом в стиральных машинах нового поколения. Еще одним шагом в конкурентной борьбе послужит доступ к мобильным сетям и данным. В стране запущены космические системы связи «KazSat 2» и «KazSat 3». Предоставляются услуги спутниковой, международной телефонной и сотовой связи 20 операторами и 3 операторами мобильной связи через 7 тыс. земных станций. Зарегистрировано более 25,8 млн. абонентов. В 2019 году на территории Казахстана по результатам тестирования в городах Нур-Султан, Алматы и Шымкент эксперты сообщили о готовности внедрения технологии 5G.

Многие пользователи iPhone и iPad столкнулись с голосовым ассистентом. К примеру, приложение Siri — это умный помощник, с которым владельцы устройств Apple быстрее справляются с повседневными делами, использует искусственный интеллект AI Field [12, с. 22].

Четвертая промышленная революция сдвинула простое распространение информационной технологии к инновационной. То есть в настоящее время компаниям необходимо постоянно перестраиваться, менять формы бизнеса, работать на межотраслевом уровне, искать новые сегменты рынка для реализации товаров и услуг, устанавливать новые условия в работе с покупателем.

Новые источники прибыли и факторы конкурентоспособности. В цифровой экономике новыми источниками прибыли становятся продукты, усовершенствованные данными. Цифровое усовершенствование способствует улучшению качества товара, повышению стоимости обслуживания, получению информации о режиме работы и износа оборудования, обработке данных об эксплуатации и состоянии изделий. Измеряя контрольные показатели датчиков, через дистанционное обновление программного обеспечения, можно устранять причины сбоев и поломок. Важным фактором развития компании, работающих в сфере ИКТ, становится креативный сотрудник. Спрос на технических специалистов в области ИТ упадет на 5 % уже через два года, а потребность в «многозадачниках», напротив, вырастет в разы. Для формирования креативного капитала в условиях цифровой экономики вложение в человеческий капитал уже неактуально. Требуется креативные идеи, которые будут приносить потоки сверхприбыли [13, с. 29].

Казахстаном отрабатывается вопрос закупа конкурентоспособных отечественных разработок в государственный сектор. Правительство вносит предложения, упрощающие процедуру согласования цифровых проектов и стимулирование венчурной деятельности. Продолжается работа по созданию 10 оперативных центров информационной безопасности. Увеличивается количество образовательных грантов по специальности «Информационная безопасность» до 2000 единиц [14].

Новые формы бизнеса. Рассмотрим понятие коллаборации и ее возможности. Коллаборация – это высшая форма интерактивной кооперации, основанная на устойчивых связях сетевых партнеров, осуществляющих коллективные действия на базе единой стратегии, общей идентичности и совместных обязательств. Так, на базе коллаборативной инновации создаются новые формы совместного бизнеса. Предположим, вновь созданной компании не хватает капитала, клиентской базы, опыта в бизнесе. Но все это имеет другая, которой, в свою очередь, не хватает цифровых навыков. Таким образом, происходит интеграция предприятий для совместной реализации инновационных проектов. Возьмем интернет-платформу аутсорсинга повседневных услуг Task Rabbit, сотрудничающую с гигантами рынка Pepsi, GE и аптечной сетью Walgreens. Коллаборация крупных брендов из разных отраслей Google с LendingClub, GE с Quirky, GM с Relay Rides, компания BMW i Ventures с Parkatmy House объединяет финансы, кадровые и информационные ресурсы для увеличения прибыли, привлечения новой аудитории и выхода на новые рынки [15]. Еще одним примером такой кооперации стал Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, способный формировать инновационную среду вокруг себя. Когда с помощью таких университетов будет развита единая система связи науки, образования, инноваций и технологий промышленности, образуются новые рабочие места, появятся профессиональные стандарты, учебные программы, карьерные траектории.

Коллаборативная модель в сельском хозяйстве планирует обеспечить датчиками GPS всю сельхозтехнику. А эффективность процессов в аграрном производстве будет обеспечиваться централизованным мониторингом. Для этого Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан готовит электронные картограммы площадей каждого поля, где будут указываться границы, история возделывания, содержание питательных веществ. Ведомством прорабатывается вопрос установки для каждой единицы техники GPS и датчиков ГСМ. Автоматизация и подключение хозяйств к централизованной системе мониторинга и управления процессами, позволит освободить 1500 сотрудников управлений с/х. Орошаемые земли будут доведены до 3,5 млн. гектаров. Сейчас они составляют 1 млн. 400 тысяч гектаров земли [16]. Повысится урожайность за счёт применения точного земледелия в АПК на 25–50 %.

Внедряются инновационные технологии на предприятиях горно-металлургического комплекса и

нефтеперерабатывающих предприятий. Проведенное масштабирование проекта «Интеллектуальное месторождение», создание 7 модельных цифровых фабрик приведет к росту добычи на месторождениях на 3 %.

По сути, мобильность и смена операционной модели являются главными составляющими прибыли компании. Неизбежность применения цифровых платформенных сервисов, приведет к переформатированию привычных организационных структур и расширению интеграционных процессов.

Лучший пример, китайская публичная компания Alibabagroup состоит из 14 торговых, финансовых, логистических, таможенных и прочих цифровых платформ. В списке крупнейших компаний мира Forbes Global 2000 Группа за 2019 год заняла 59-е место, 7-е по рыночной капитализации (на начало 2020 года превысила \$600 млрд), 54-е по чистой прибыли, 239-е по активам и 170-е по обороту [17]. Alibaba содействует экономическому росту Китая и параллельно продвигает экономические интересы страны на мировой арене.

В рамках ЕАЭС надлежит обеспечить свободное движение товаров, услуг, капитала и рабочей силы. Сегодня предприниматели вынуждены обращаться к иностранным платформам, потому что оцифровка торговли, создание торговых площадок осуществляется ТНК в короткие сроки и доступным ценам. Получая услуги от зарубежных представителей в среднем от 2 до 10 млн. долл. Задавая вектор глобального развития на мировом рынке, ТНК окажут значительное влияние на отечественный бизнес. Второй значительной проблемой выступает использование гражданами ЕАЭС новых цифровых решений в сфере финансовых услуг, разработанные иностранными компаниями для контроля финансовых потоков. В мире происходят фундаментальные перемены, которые изменяют вид и содержание финансового сектора экономики. В частности, блокчейны создают серьезные проблемы для регуляторов. Задача отечественных специалистов в этом сегменте заключается в формировании собственных межотраслевых цифровых платформ на евразийском пространстве с учетом специфики национального рынка. Учитывая эффект масштаба, их капитализация при участии в глобальном проекте может вырасти в несколько раз [18].

Таким образом, применение интернет-платформы делает рынок прозрачным и устойчивым.

Деловая среда в цифровом сообществе. Очевидно, что новые финансовые технологии кардинально меняют финансовый ландшафт. По сути, они разрушают наши традиционные представления финансовой сфере. У людей появилась масса возможностей производить платежи в обход банков, и для этого созданы различные платформы. Наглядный пример развития FinTech в развивающейся стране. Существует сервис платежных услуг M-Pesa в Кении, который позволил при отсутствии в стране сложившейся банковской инфраструктуры создать систему, основанную на мобильных платежах. Благодаря этому сервису любой гражданин Кении в самой отдаленной провинции, имея на руках сотовый телефон, получил возможность осуществлять любые финансовые транзакции. Система M-Pesa была также запущена в Танзании и ЮАР. Китайский мессенджер WeChat, который используется не только для передачи текстовых и голосовых сообщений, но и для проведения денежных транзакций, расчетов и покупок. Количество пользователей WeChat в Китае составляет 800 млн. человек. Что дают такие системы? Удобство, но самое ключевое – не нужно открывать множество офисов и создавать юридические лица со всеми присущими им административными издержками. Еще одна модель, платежная система на базе криптовалюты Libra, разработанная компанией Facebook в ноябре 2019 года. Libra – это частная цифровая валюта и мощная платёжная система, которая действует в мировых масштабах без посредничества SWIFT, Fedwire, CHIPS и других платёжных систем.

Примечательным видом организации деловой среды стал блокчейн. Блокчейн – это технология распределенного реестра, которая позволяет защитить финансовые транзакции. Помимо замещения функции банков и традиционных финансовых институтов и без привязки к ставке рефинансирования, блокчейн в будущем сможет заменить суды и юристов. Казахская прокуратура закончила реализацию проекта «Единый реестр административных правонарушений» без привлечения третьих лиц. Результатом внедрения блокчейн стало исключение возможности фальсификации данных, в том числе сведений об административных правонарушениях. В сфере госзакупок с помощью модели блокчейна предполагается работа по противодействию коррупции, где пользователям сразу будут выявляться из-

менения в исходной информации. Смарт-контракт представляет собой закодированный трудовой договор, по которому работнику выплачивается заработная плата и делается запись в публичный реестр. Разработана открытая, защищённая система контроля и учёта всех операций участников ЖКХ. Проект медицинской системы EFFMedControl разработан отечественным стартапером. На основании сохранённых результатов лабораторных и клинических исследований система эффективно диагностирует и предотвращает болезни. Комитет государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан сообщил о внедрении технологии блокчейн в системе сбора налогов. Планируется использовать механизм раздельных платежей, при котором предусматривается отделить налог на добавленную стоимость от цен товаров, работ и услуг. Одновременно стоимость продукта зачисляется на расчётный счёт поставщика, а сумма НДС – на специальный банковский счёт [19].

Таким образом, переход на цифровые технологии ведения бизнеса и совершенствование государственных услуг в стране повысит производительность на 2–10 %, сократит производственные затраты на 10–20 %, создаст дополнительные источники прибыли и конкурентные преимущества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Negroponte N. Being Digital. – London: Hodder & Stoughton. – 1996. – 252 p. – URL: <http://governance40.com/wp-content/uploads/2018/12/Nicholas-Negroponte-Being-Digital-Vintage-1996.pdf> (дата обращения 01.08.2020).
2. Программа «Цифровой Казахстан» // Официальный интернет-ресурс Государственной программы «Цифровой Казахстан». – URL: <https://digitalkz.kz/> (дата обращения 01.08.2020).
3. Муминов А. Что ждет «Цифровой Казахстан»? [Электронный ресурс]. // Центр деловой информации Kapital.kz [web-сайт]. – 2019. – URL: <https://kapital.kz/tehnology/77003/chto-zhdet-tsifrovoy-kazakhstan.html> (дата обращения 03.08.2020).
4. Информационно-аналитическая система Талдау [Электронный ресурс] // Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [web-сайт]. – URL: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/Search/SearchByKeyWord?keyword=> (дата обращения 03.08.2020).
5. Белова С. Неизбежность года: «Цифровая трансформация», Спецвыпуск «Тенденции и перспективы» [Электронный ресурс]. // CRN: RE. ИТ-бизнес. [web-сайт]. – №6 (104) / регулярный выпуск №12 (465). – 2017. // URL: <https://www.crn.ru/numbers/spec-numbers/detail.php?ID=123948> (дата обращения 03.08.2020).
6. Маслова Е. Блокчейн – это навсегда, готовьтесь [Электронный ресурс]. // Интернет-издание Секрет фирмы [web-сайт]. – 2017. – URL: <https://secretmag.ru/cases/interview/elena-masolova-tokenstars-blokchein-eto-navsegda-gotovtes.htm>. (дата обращения 05.08.2020).
7. Белова Л. Накопительная сила энергии. В России формируется рынок систем накопления энергии. // АО «Роснано» [web-сайт]. – 2019. – URL: <https://www.rusnano.com/about/press-centre/media> (дата обращения 05.08.2020).
8. Глянцев А. "Всеядный" 4D-принтер печатает меняющиеся объекты быстро и из всего подряд. // АО «Роснано» [web-сайт]. – 2019. – URL: <https://www.rusnano.com/about/press-centre/media/20190918-kommersant-nakopitelnaya-sila-energii> (дата обращения 06.08.2020).
9. Турысбеков Е. Казахстан сделал первые шаги по внедрению искусственного интеллекта. // Международное информационное агентство «Казинформ» [web-портал]. – 2020. – URL: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-sdelal-pervye-shagi-po-vnedreniyu-iskusstvennogo-intellekta-prem-er-ministr-rk_a3609653 (дата обращения 06.08.2020).
10. Стрелец И. А. Влияние новых технологий на экономическое поведение потребителей и фирм // США и Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – № 8. – С. 63–72.
11. Телемедицина // РГП НА ПХВ "Республиканский Центр Электронного Здравоохранения" Министерства Здравоохранения Республики Казахстан [web-сайт]. – URL: <http://ezdrav.kz/posetitelyam/telemeditsina> (дата обращения 07.08.2020).
12. Schwab K. The fourth industrial revolution. – М.: Penguin, 2017. – 192 p.

13. Сафрончук М. В. Глобализация и экономический рост // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2017. – № 4. – С. 26–32.

14. Глава государства провел совещание по реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан». // Официальный сайт президента Республики Казахстан. – 2020. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/events/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-realizacii-gosudarstvennoi-programmy-cifrovoi-kazahstan> (дата обращения 09.08.2020).

15. Ботсман Р. Коллаборативная экономика для крупных компаний — первые шаги [Электронный ресурс]. // Harvard Business Review Россия [web-сайт]. – 2014. – URL: <https://hbr-russia.ru/management/strategiya/a14598> (дата обращения 09.08.2020).

16. Применение технологий GPS мониторинга – одна из ступеней цифровизации аграрного сектора Казахстана [Электронный ресурс]. // ТОО "TerraPoint" [web-сайт]. – URL: <http://terrapoint.kz/news/section/21-tekhnologii-gps-monitoringa-v-selskom-khozyajstve/> (дата обращения 09.08.2020).

17. Alibaba Group (BABA) Stock Key Data [Электронный ресурс]. // Forbes [web-сайт]. – URL: <https://www.forbes.com/companies/alibaba/#7441b3776f09> (дата обращения 09.08.2020).

18. Кофнер Ю. Цифровые платформы в ЕАЭС. // URL: <http://eurasian-studies.org/archives/2103> (дата обращения 10.08.2020).

19. Селезнёва И. Что такое блокчейн и как его внедряют в Казахстане [Электронный ресурс]. // Казахстанская правда [web-сайт]. – URL: <https://kazpravda.kz/projects/page/3842945> (дата обращения 11.08.2020).

REFERENCES

1. Negroponte, N. (1995), “Being Digital”, Hodder & Stoughton, London, 252 p, available at: <http://governance40.com/wp-content/uploads/2018/12/Nicholas-Negroponte-Being-Digital-Vintage-1996.pdf> (accessed: August 01, 2020).

2. Government program “Digital Kazakhstan”, available at: <https://digitalkz.kz/> (accessed August 01, 2020) (In Russian).

3. Muminov, A. (2019), “Chto zhdet «Cifrovoy Kazakhstan?»”, available at: <https://kapital.kz/tehnology/77003/chto-zhdet-tsifrovoy-kazahstan.html> (accessed: August 03, 2020) (In Russian).

4. Taldaу Information and analytical system, Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, available at: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/Search/SearchByKeyWord?keyword=> (accessed: August 03, 2020) (In Russian).

5. Belova, S. (2017), “Neizbezhnost' goda: «Tsifrovaya transformatsiya»”. *“Trends and Prospects” Special edition*, Vol. 6, No. 104, regular edition Vol. 12, No. 465, available at: <https://www.crn.ru/numbers/spec-numbers/detail.php?ID=123948> (accessed: August 03, 2020) (In Russian).

6. Maslova, E. (2017), “Blokchejn – eto navsegda, gotov'yes”, available at: <https://secretmag.ru/cases/interview/elena-maslova-tokenstars-blokchein-eto-navsegda-gotovtes.htm>. (accessed: August 05, 2020) (In Russian).

7. Belova, L. (2019), “Nakopitel'naya sila energii. V Rossii formiruetsya rynek sistem nakopleniya energii”, available at: <https://www.rusnano.com/about/press-centre/media> (accessed: August 05, 2020) (In Russian).

8. Glyancev, A. (2019), “Vseyadnyj” 4D-printer pechataet menyayushchiesya ob'ekty bystro i iz vsego podryad”, available at: <https://www.vesti.ru/nauka/article/1047865> (accessed: August 06, 2020) (In Russian).

9. Turysbekov, E. (2020), “Kazahstan sdelał pervye shagi po vnedreniyu iskusstvennogo intellekta”, available at: https://www.inform.kz/ru/kazahstan-sdelal-pervye-shagi-po-vnedreniyu-iskusstvennogo-intellekta-prem-er-ministr-rk_a3609653 (accessed: August 06, 2020) (In Russian).

10. Strelets, I. A. (2008), “Vliyanie novykh tekhnologij na ekonomicheskoe povedenie potrebitel'ev i firm”, *USA & Canada: Economics, Politics, Culture*, No. 8, 63–72 pp. (In Russian).

11. “Telemedicina”, available at: <http://ezdrav.kz/posetitelyam/telemeditsina> (accessed: August 07, 2020) (In Russian).

12. Schwab, K. (2017), “The fourth industrial revolution”, Penguin, Moscow, 192 p.

13. Safronchuk, M. V. (2017), “Globalizatsiya i ekonomicheskij rost”, *Economics and Management: Problems, Solutions*, No. 4, 26–32 pp. (In Russian).
14. “Glava gosudarstva provel soveshchanie po realizacii Gosudarstvennoj programmy «Cifrovoy Kazakhstan»” (2020), available at: <https://www.akorda.kz/ru/events/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-realizacii-gosudarstvennoi-programmy-cifrovoy-kazakhstan> (accessed: August 09, 2020) (In Russian).
15. Botsman, R. (2014), “Kollaborativnaya ekonomika dlya krupnyh kompanij — pervye shagi”, available at: <https://hbr-russia.ru/management/strategiya/a14598> (accessed: August 09, 2020) (In Russian).
16. “Primenenie tekhnologij GPS monitoringa – odna iz stupeney cifrovizacii agrarnogo sektora Kazahstana”, available at: <http://terrapoint.kz/news/section/21-tehnologii-gps-monitoringa-v-selskom-khozyajstve/> (accessed August 9, 2020) (In Russian).
17. Alibaba Group (BABA) Stock Key Data, *Forbes*, available at: <https://www.forbes.com/companies/alibaba/#7441b3776f09> (accessed: August 09, 2020).
18. Kofner, Yu. “Cifrovye platformy v EAES”, available at: <http://eurasian-studies.org/archives/2103> (accessed: August 10, 2020) (In Russian).
19. Seleznesa, I. “Chto takoe blokchejn i kak ego vnedryayut v Kazahstane”, *Kazakhstanskaya Pravda*, available at: <https://kazpravda.kz/projects/page/3842945> (accessed: August 11, 2020) (In Russian).

ADVANTAGES AND CHALLENGES OF DOING BUSINESS IN KAZAKHSTAN IN A DIGITAL ECONOMY

A. N. Kaziyeva¹, A. O. Agymbay², N. T. Seitkalieva³

¹Abay Kazakh national pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²University of foreign languages and business career, Almaty, Republic of Kazakhstan

³Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to evaluate the advantages and identify problems of digital economy development in Kazakhstan.

Methodology. The methodological basis of the article is the study of official information from open sources of state and other bodies, the current legislation of the Republic of Kazakhstan, scientific articles and the experience of foreign countries.

Originality / value. We track events related to business strategy, competition, new marketing and customer service opportunities, the emergence of new sources of profit and competitive factors.

Findings. The significance of the digital segment of the economy in the activities of modern companies is determined. The positive effects of economic development from the mass introduction of digital technologies are outlined.

Conclusions. The study showed that total digitalization and introduction of information and communication technologies is a natural and natural process, and, therefore, inevitable.

Keywords: digital economy, information and communication technologies, artificial intelligence, blockchain, collaborative innovation, platform business model, digital capital, BIM technology, 3D and 4D printing technologies, databases.

ҚАЗАҚСТАНДА ЦИФРЛЫ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА БИЗНЕС ЖҮРГІЗУДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ҚИЫНДЫҚТАРЫ

А. Н. Казиева¹, А. О. Ағымбай², Н. Т. Сейткалиева³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

²Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

³Баишев университет, Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – Қазақстандағы цифрлық экономиканың артықшылықтарын бағалау және даму проблемаларын анықтау.

Әдіснамасы. Мақаланың әдіснамалық негізі мемлекеттік және өзге де органдардың ашық көздерінен ресми ақпаратты, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын, шет елдердің ғылыми мақалалары мен тәжірибесін зерделеу болып табылады.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Бизнес стратегиясына, бәсекелестікке, маркетингтің жаңа мүмкіндіктеріне және клиенттермен жұмыс істеуге, жаңа пайда мен бәсекеге қабілеттілік факторларының пайда болуына байланысты оқиғалар бақыланады.

Зерттеу нәтижелері. Қазіргі заманғы компаниялар қызметінде экономиканың цифрлық сегментінің маңыздылығы айқындалды. Цифрлық технологияларды жаппай енгізуден экономикалық дамудың оң әсерлері белгіленді.

Қорытынды. Зерттеу көрсеткендей, жалпы цифрландыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу табиғи және табиғи процесс, сондықтан сөзсіз.

Түйін сөздер: Сандық экономика, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жасанды интеллект, блокчейн, коллаборативті инновация, платформалық бизнес-модель, сандық капитал, ВІМ-технология, 3D және 4D басыпшығару технологиялары, мәліметтербазасы.

ОБ АВТОРАХ

Казиева Асель Негметовна – кандидат экономических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: assel01@mail.ru

Ағымбай Асылбек Ондашевич – кандидат экономических наук, Университет иностранных языков и деловой карьеры, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: agymbai@mail.ru

Сейткалиева Нургуль Турегалиевна – магистр, старший преподаватель, Баишев университет, Актөбе, Республика Казахстан, shjk@mail.ru

МРНТИ 71.37.05

JEL Classification: Z30; Q57

ҚАЗАҚСТАНДА ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ
МУЛЬТИПЛИКАТИВТІ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ
(«Бұйратау» ұлттық паркінің мысалында)

А. Ж. Сапиева¹, Е. Нұрұлы¹, Ж. М. Асипова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – экономикалық көрсеткіштер мен статистикалық деректер негізінде «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде экологиялық туризмді дамытудың мультипликативтік әсеріне бағалау жүргізу.

Әдіснамасы – экотуризмнің «Бұйратау» ұлттық паркінің экономикасына жанама әсерін зерттеуде статистикалық зерттеу әдісі, Д. Кейнстің экономикалық талдау теориясына негізделген экотуристтік-сараланған мультипликатордың математикалық моделі және мультипликаторды есептеу әдістері қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – туристік қызметтер нарығының өзгешеліктері мен «Бұйратау» ұлттық паркінің даму ерекшеліктерін ескере отырып, экотуризм саласындағы экономикалық процестерді дамыту және реттеу бойынша практикалық ережелерді нақтылаудан тұрады. Осыған байланысты, экотуризмнің Бұйратау МҰТП дамуына, атап айтқанда жұмыс орындарын құруға және халықтың табысына мультипликативтік әсері айқындалады.

Зерттеу нәтижелері – мультипликативтік коэффициенті $k = 2,63$ болған жағдайда әрбір экотурист пен экоекскурсанттың 189 USD мөлшеріндегі шығыстары 10 айналым (трансакция) жасалған кезде Бұйратау ұлттық паркінің экономикасына 610 USD мөлшерінде қосымша табыс әкелетіні анықталды.

Түйін сөздер: мультипликативтік әсер, ұлттық парк, экотуризм, Кейнс моделі, экотуристердің кірістері мен шығыстары, мультипликативтік коэффициент, тұтынуға шекті бейімділік, жинақтауға шекті бейімділік.

Алғыстар. Осы мақала (1) АР08855888 «Экологиялық туризмді аумақтық ұйымдастыру арқылы Қазақстанның ұлттық парктерінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету» тақырыбы бойынша «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті» Мемлекеттік мекемесі желісі бойынша гранттық қаржыландыру жобасын орындау шеңберінде және (2) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің білім беру гранты бойынша мақаланың бірінші бірлескен авторының диссертациялық жұмысын жазу шеңберінде дайындалды.

КІРІСПЕ

Туризм – бұл халық шаруашылығының тұтастай бірнеше тобына әсерін тигізетін экономикадағы ерекше құбылыстардың бірі. Туризмді жоспарлау мен дамыту туристердің қызығушылығын пайдалануға, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА) жүйесін құруға, ЕҚТА-ның экономикалық көрсеткіштерін жақсартуға, табиғи және мәдени мұраны сақтауға және процеске тартылған барлық адамдардың өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталуы керек, өйткені ол тұрақты дамуға қол жеткізудің құралдарының бірі болып табылады [1]. Бүгінде ЕҚТА-дың ішінде туризмді дамытуға ең тиімді аймақ болып, ұлттық парктер табылады.

Ұлттық парктер – табиғат пайдаланудың әлемдік тәжірибесінде кеңінен таралған ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың маңызды санаты. Елімізде ұлттық парктер – бұл табиғи және мәдени ландшафт-

тарды сақтаудың салыстырмалы түрде жаңа түрі және оның бүгінгі таңда танымалдылығы артуда. Іс жүзінде танымалдылығының артуы батыс елдеріндегі тәжірибемен теңдесу қажеттілігі болып табылады. Батыс тәжірибесінде ұлттық парктер туристік қызметтің ерекшелігін ескере отырып сараланған. Бұл экотуризмнің екі негізгі моделін бөліп көрсету арқылы көрінеді. Оның біріншісіне адам аяғы баспаған «пәк» табиғатқа саяхат жасауды жатқызуға болады. Бұл модель алғашында АҚШ және Канада елдерінде қалыптасты, алайда Аустралияда кең таралып, толықтай іске асырылған болатын, сондықтан да оны аустралиялық модель деп жиі атайды. Екіншісі, ол Батыс Еуропа моделі – мәдени ландшафтта жүзеге асатын іс-әрекеттер. Яғни бұл дегеніміз аумағында табиғи ландшафтқа үйлесімді тарихи және мәдени ескерткіштері бар ұлттық парктер [2].

Осындай модельдердің негізінде елімізде ұлттық парктердің дамуын, олардың мемлекетке тигізетін мультипликативтік әсерін жақсартуға болады. Мысалыға, АҚШ-тың ең танымал ұлттық парктерінің бірегейі Йеллоустонға орташа есеппен жылына 3 млн. адам келеді, ал 2019 жылдың екінші жартысының қорытындысы бойынша келушілер саны 4,7 млн. адамға жеткен, бұл көрсеткіш ұлттық паркке кіру билеттері мен қосымша тауарларды (сувенир) сату арқылы 70,5 млн. АҚШ доллар табуға мүмкіндік береді (орташа есеппен ұлттық паркке кірудің ең төменгі құны 15 АҚШ долларын құрайды). Сонымен қатар, Аустралия мен Кенияның ұлттық парктері де мемлекетке тиімді жұмыс істейді, әсіресе туристер табиғи жағдайда көре алатын арыстандар, пілдер және де басқа да жануарлар тұратын Кенияның Амбосели ұлттық паркі барлық туристерді тарта алады (1-сурет).

Сурет 1 – Ұлттық парктерге келушілер саны, %
Ескерту – [3] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Көрсетілген гистограммаға талдау жасайтын болсақ еліміздегі ұлттық парктерге келушілер санының төмендігі Қазақстандағы мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің дамымауының айғағы болып табылады. Алайда, Қазақстан табиғатының әсемділігімен 1-суретте көрсетілген елдерден кем түспейтіндігі айдан анық. Бірақ, Қазақстандағы ұлттық парктердің кемшілігі инфрақұрылымның төмен жағдайы мен қосымша қызметтерді көрсетудің қымбатшылығымен сипатталады.

Бұдан бөлек, COVID-19 пандемиясы әлемдік туризмге үлкен әсер етті және Қазақстан да бұл жайттан шетте қалмады. UNWTO (Дүниежүзілік туристік ұйым) мәліметі бойынша, 2020 жылдың алғашқы жартысында ғана халықаралық сапарлар саны 65 %-ға азайған, яғни осының салдарынан 460 млрд. АҚШ доллары жоғалған. Бірақ тарихқа көз салсақ дағдарыстан кейін қалпына келу процессі өз өзгерістерімен жаңадан нарыққа енетіні және ол кейін өсіммен ұласатындығы да мәлім. Қазіргі таңда туристік дестинациялардың 53 %-ында карантин шаралары жеңілдетілгені байқалады және Қазақстанда да солардың қатарында. Шекаралардың жабылуы елдің ішкі туризміне деген қызығушылықтың өсуіне және туристік бизнестің барлық субъектілері бизнесті дамыту үшін пайдалы ақпарат ала алатын кәсіби алаңға деген сұраныстың артуына әкелді. Осы уақытты пайдаланып ішкі туризмнің бағыттарын дамытуға болады. Ең тиімді және қолайлы бағыттың бірі ұлттық парктердегі экологиялық туризм болып табылады.

Ішкі туризмде 2020 жылдың сөзсіз трендіне экологиялық туризм болды. Оның SWOT-талдау арқылы қарастырып көрсек [4].

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар экологиялық туризмнің дамуы үшін барынша жоғары әлеуетке ие негізгі объектілері болып табылады, өйткені:

- ұлттық парктердің аумағында адам қолы жетпейтін бірегей табиғи аумақтар мен экожүйелер бар;
- ұлттық парктер экотуризмді дамытудың негізгі шарттарын орындауға қабілетті жалғыз құрылым – туристік қызметті жоспарлау, болжау, бағалау және бақылау;
- ұлттық парктер аумағындағы туристік қызметті реттеудің құқықтық тетіктері және оларды сақтау туризмнің қоршаған ортаға теріс әсерін азайтуға көмектеседі;
- экологиялық білім беру және экологиялық туризм қызметін үйлестіре отырып, ұлттық парктер аумағындағы экологиялық туризм экологиялық сауаттылық деңгейін арттырады [5];
- ұлттық парктерде экологиялық туризмді дамытудың негізгі мақсаты барынша пайда табу емес, табиғи және мәдени ландшафттарды сақтау болып табылады;
- ұлттық парктер аумағында экологиялық туризмді дамыту білім деңгейі жоғары мамандар мен оның айналасындағы тұрғындардың жұмыссыздық деңгейін төмендетуге, яғни жергілікті халық үшін табыс көзі және жаңа жұмыс орындары болып табыла алады.

Сонымен қатар, Қазақстанның ұлттық парктерінің аумағында экологиялық туризмді дамытуды қиындататын бірқатар проблемалар мен кемшіліктерде бар, яғни әлсіз жақтары мен қауіп қатерлері. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұлттық парктердің өздері, турфирмалар және жергілікті тұрғындар арасында ұлттық парктер аумақтарында экологиялық туризмді дамыту жөніндегі іс-қимылдардың келісілмеуі;
 - мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдары тарапынан ұлттық парктер аумақтарында экологиялық туризмді қаржыландыру деңгейінің төмендігі. Әдетте, экологиялық туризмді дамыту үшін жағдай жасауға қаражат мемлекеттік бюджеттен бөлінбейді, ал саябақтар алған туризмнен түсетін табыс өз аумағын дербес дамытумен айналысу үшін өте аз;
 - нормативтік-құқықтық базаның нашар дамығаны, рекреациялық жүктемелерді анықтаудың және мониторингтің бірыңғай әдістерінің болмауы, нәтижесінде туристердің бақылаусыз ағыны парктің көрікті жерлерінің бірталай санының азып-тозуына алып келеді;
 - көптеген ұлттық парктердің аумақтарындағы туристік инфрақұрылымның қанағаттанғысыз жай-күйі, осыған байланысты туристер мен экскурсанттардың саябақтарға баруын бақылай алмайды;
 - жергілікті халықтың экологиялық туризмнің мүмкіндіктері және олардың оны дамытуға қатысу қажеттілігі туралы жеткілікті хабардар болмауы, соның нәтижесінде жергілікті халықтың кәсіпкерлік белсенділігінің әлсіздігі;
 - ұлттық парктер аумағында экологиялық туризмді ұйымдастыру және басқару саласындағы жоғары білікті мамандар жеткіліксіздігі;
 - жарнамалық ақпараттық материалдардың болмауы, бүгінде кейбір парктердің өз сайттары жоқ, экологиялық турлар туралы ақпарат жеткіліксіз, мамандандырылған мәліметтер аз;
 - парктердің көпшілігінде жабдықталған экологиялық соқпақтардың, бақылау-өткізу пункттерінің, визит орталықтарының, машиналарға арналған тұрақтардың, түрлік аландардың болмауы [6].
- Келесі кезекте ұлттық парктерде экотуризмді дамытудың келесідей мүмкіндіктері де бар. Олар:
- ұлттық парктердің қолайлы, қауіпсіз қол жетімді көркем, танымдылық тұрғыдан қызықты және туризм үшін қолайлы жерде орналасады;
 - туристік топтарға қызмет көрсету жүйесінің практикалық тәжірибесінің болуы, онда экотуризмді дамытуға мүмкіншілік береді;
 - экологиялық туризмді ұйымдастыру үшін инфрақұрылымның болуы;
 - ұлттық парктердің аумағында бірегей тарихи мәдени объектілердің, оның ішінде кейде дүние жүзілік маңызы бар немесе тарихи маңызы бар орындардың болуы мүмкіндігі, оның маңызын арттыра түседі;
 - табиғатты қорғауда ұлттық парктердің орнының ерекшелігі [7].

Жоғарыда келтірілген анализ нәтижесі бойынша Қазақстанда ұлттық парктерде экологиялық туризмді дамытуда біршама кемшіліктері мен қауіп-қатерлердің болуына қарамастан, жалпы еліміздің ұлттық парктерінде аса қолайлы екендігін аңғаруға болады. Оның ішінде «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде экологиялық туризмді дамыту бойынша біршама бастамалар, атап айтқанда, ұлттық парк аймағында экологиялық соқпақтар мен олардың маршруттық карталары әзірленген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеу әдістері. Экотуризмнің жанама әсерін бағалаудағы әдістемелік тәсілдің мәні туризм саласындағы кірістер мен шығыстардың ерекшелігі болып табылады. Экотуристердің тұрған жеріндегі шығыстары – туристік кәсіпорындардың, көлік компанияларының, сауда, тұрмыстық қызмет көрсету, байланыс салаларының, демалыс және ойын-сауық саласындағы кәсіпорындардың және экономиканың ілесіп салаларындағы басқа да кәсіпорындардың кірістері. Бұл кәсіпорындар үшін бұл кірістер қосымша пайда, инвестициялар, жалақы, қосымша жұмыс орындары және т.б. Республикалық, аймақтық және жергілікті бюджеттер үшін бұл қосымша салықтар, төлемдер, алымдар мен баждар.

Сонымен, экотуристер кіру билеттеріне, тамақтануға, көлікке қаржы жұмсайды, біздің жағдайда «Бұйратау» ұлттық паркіне барады және осылайша қабылдаушы аймақтың (Қарағанды, Ақмола) экономикасына енеді. Бұл енуді тікелей және жанама ену әсерін бағалау арқылы зерттеуге болады. Жалпы «Бұйратау» ұлттық паркінде экологиялық туризмнің әсерін төмендегідей формула арқылы анықтаймыз.

Ағылшын экономисті Д. Кейнстің экономикалық талдау теориясының негіздерін және аталған экономистердің мультипликаторды есептеу әдістерін қолдана отырып, экотуристік сараланған мультипликатордың математикалық моделін ұсынуға болады:

$$K = \frac{\sum_{I=1}^m \sum_{i=1}^n Q(I) \cdot R(I, i) \cdot V_i(I)}{1 - P_{\max} \cdot \sum_{i=1}^n X_{(i)} Z_{(i)} V_{(i)}}, \quad (1)$$

мұндағы:

I – туризм санаты (түрлері) (танымдық, сауықтыру, іскерлік, экологиялық, агротуризм және т.б.), $I = 1, 2, 3, \dots, m$;

i – экотуристік мультипликатор есептелетін кәсіпорынның түрі, $i = 1, 2, 3, \dots, n$;

$Q_{(I)}$ – жалпы шығыстардағы I типтегі экотуристер өндіретін шығыстардың үлесі;

$R_{(I, i)}$ – I типтегі туристер i типтегі кәсіпорын арқылы өндіретін шығыстардың үлесі;

V_i – i типті кәсіпорын жасайтын шығыстардың бірлігімен жинақталатын тікелей және жанама кірістер;

$P_{\max}$ – тұтынуға шекті бейімділік (ТШБ);

$X_{(i)}$ – жалпы тұтыну шығыстарындағы I типті кәсіпорын шеңберінде жергілікті тұрғындар шығыстарының үлесі;

$Z_{(i)}$ – елдің нақты өңіріне жататын $X_{(i)}$ -ден үлес;

$V_{(i)}$ – V_i -дан үлес [8].

Жоғарыда келтірілген модель экотуристік шығындарды көбейту принципіне негізделген.

Сонымен, жоғарыда берілген формула бойынша мақала авторлары Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы ақпаратына сүйене отырып, экотуризмнің мультипликативтік әсерін «Бұйратау» ұлттық паркінің ауқымында есептеуге әрекет жасады.

Экотуристік мультипликатор шеңберіндегі экотуристік шығыстар айналымының серпінін ескере отырып, экотуризмнің жалпыланған түрдегі жанама әсерін есептеу келесідей болады:

$$K = P + P \cdot \text{ТШБ} + P \cdot \text{ТШБ}^2 + P \cdot \text{ТШБ}^3 + \dots + P \cdot \text{ТШБ}^n \quad (2)$$

$$Y = \frac{P}{(1 - \text{ТШБ})} \quad (3)$$

$$k = \frac{1}{(1 - \text{ТШБ})} = \frac{1}{\text{ЖШБ}} \quad (4)$$

K – мультипликатор коэффициенті;

ТШБ – тұтынуға шекті бейімділік;

ЖШБ – жинақтауға шекті бейімділік;

$P = \text{const}$;

Y – экотуристтік өнімдер (қызметтер) шығару [9].

Осындай есептеу модельдерін қолдану «Бұйратау» ұлттық паркінің экономикалық айналымы жүйесінде тепе-тең тұтынушы сұранысын және 2017-2019 жылдар кезеңінде қабылданған инвестициялардың өзгермеген параметрінің болуын болжайды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Экотуризмнің экономикалық дамуы, сондай-ақ оның белгілі бір аймақтың экономикасына пайдалы әсері туристердің табиғи ортаны қорғау үшін қызметтердің белгілі бір түрін сатып алуға жұмсаған қаражатының қаншалықты толық пайдаланылатындығында көрінеді. Мұндай тарту туристердің экотуристтік өндірістің қызметтері мен өнімдерін сатып алуға жұмсаған ақшасы мемлекеттік бюджеттен тыс оларды өткізу және ақша қаражатының құйылу орындарында қалуы шартымен мүмкін болады. Ақшалай қаражат аумақтардың табиғи және биотикалық ортасын сақтау жөніндегі шаралар кешенін одан әрі жақсарту және белгілі бір аймақтың экологиялық туризмін дамыту үшін пайдаланылуы керек.

Туризм ішінара бөлінісіндегі өзінің бір түрі экотуризмнің секілді, табиғи ресурстарды айтарлықтай өзгертпестен пайдалануға бағытталған ұлттық экономиканың нақты саласы болып табылады. Туристтік саланың болуының нәтижесі тұтынушылардың туристік ресурстар орналасқан жеріне баруы болып табылады, ал олардың саны мен сапасы көптеген жылдар бойы өзгеріссіз қалады. Яғни, экологиялық туризмнің жалпы туризмнің өзі сияқты экономикаға әсерін тигізеді. Осы орайда, туризмнің белгілі бір аймаққа экономикалық әсерін есептеу мультипликаторды есептеу арқылы жүзеге асады, яғни экотуризмнің Бұйратау ұлттық паркіне тигізетін әсерін осы мультипликатор әдісі арқылы іске асырылады. Жалпы «туризм мультипликаторы» деген түсінікті көптеген шетелдік және отандық баспалардан кездестіруге болады. Олар ең алғаш экономикадағы мультипликатордың анықтамасын ұсынған ағылшын экономисті, экономикалық теориядағы Кейнс бағытының негізін қалаушы Дж. М. Кейнстің есімімен байланысты [10]. Сондай-ақ, туристік-рекреациялық қызметтің мультипликативті әсерін зерттеуге үлес қосқан шетелдік туризм зерттеушілерінің ішінде Ф. Веллас пен Л. Бекерель [11], Ж. Р. Брент Ритчи және Ч. Р. Гозднер [12], П. Самуэльсон [13], Т. Ратц және Л. Пучко [14], және басқаларын атап өтуге болады. Ал ТМД елдері зерттеушілерінің ішінде В. Гуляев [15], И. В. Зорин, В. А. Квартальнов [16] секілді зерттеушілер туристік мультипликатордың әрекеті туралы ашық айтады.

Туризм мультипликаторы – негізгі экономикалық көрсеткіштердің бірінің (мысалы, өндіріс, жұмыспен қамту, табыс және шығыс т.б.) өзгерістерінің экотуристер шығыстарының өзгеруіне қатынасы. Жергілікті кәсіпорындар жеткізуші кәсіпорындарға тәуелді болғандықтан, туристік аймақтағы экотуристердің шығындарының кез-келген өзгерісі экономиканың, табыстың, жұмыспен қамтудың және айырбас бағамының өндірістік деңгейінің өзгеруіне әкеледі. Яғни, экотуризмдегі туристердің шығындарын есептеуде оны көбейту қажет белгілі бір коэффициент бар. Экотуризмдегі өндірістің жалпы өзгеруін бағалау үшін өндіріс мультипликаторы қолданылады [17]. Жалпы экологиялық туризмнен түсетін табыстың өзгеруін бағалау үшін басқа коэффициент қолданылады, оған туристердің шығындары да көбейтілуі керек. Ал, экотуристтік қызметтегі мультипликативті процесс шығындар көрсеткіштерінің әр түрлі түрлерімен сипатталады, олардың жиынтығы кіріс пен экотуристтік қызметтің экономиканың әртүрлі салаларына әсерін талдаудан құралады және т.б.

Зерттеу барысында «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркіне негізінен Ақмола және Қарағанды облыстарынан экотуристер мен экскурсанттар келетіні анықталды. Олар өз кезегінде «Бұйратау» ұлттық паркінің аумағында туристік-рекреациялық іс-әрекетті және ақша айналымының процессін құрайды. Яғни, жергілікті тұрғындардың және кәсіпкерлердің ұсынған тауарларымен тұтыну жүйесімен байланысып әрекеттеседі. «Бұйратау» ұлттық паркінде экотуристермен тікелей іске асатын құбылыс бір-бірімен үздіксіз байланысқа түседі. Жалпы экотуристік мультипликаторды есептеу үшін экотуризмнің жанама әсерінің шамасын есептеу қажет (кесте 1, 2).

Кесте 1 – Бақылау орындарына келетін келушілердің саны, адам

	Барлығы	Сұралған келушілер саны оның ішінде			
		әуежайларда	теміржол вокзалда- рында	автостанцияларда	автомобиль өткізу пункттерінде
Қарағанды облы- сы	150	42	37	66	5
Ақмола облысы	150	39	28	71	12
Ескерту – [18] ақпарат көзі негізінде құрастырылды					

Кесте 2 – «Бұйратау» ұлттық паркінің аумағына кіру келушілерінің шығыстары, мың теңге

	Жұмсалған ақша қаражатының сомасы, тг				
	Жергілікті азық- түлік орындары	Орналасыру орын- дарында тұру	Көлік қызметтері	Туристік агенттіктер мен туроператорлардың қызметтері	Өзге де шығыстар
Қарағанды облысы	12000,0	13560,0	10028,5	3600,0	15900,0
Ақмола облысы	10910,0	23450,0	12800,0	7100,0	12700,0
Ескерту – [19] ақпарат көзі негізінде құрастырылды					

Экотуристік мультипликатор шеңберіндегі экотуристік шығыстар айналымының серпінін ескере отырып, экотуризмнің жалпыланған түрдегі жанама әсерін есептеу нәтижесінде «Бұйратау» ұлттық паркінің экономикасына салынған инвестициялар экологиялық туристер мен экскурсанттардың жиынтық шығындары анықталды ($P = 189\text{USD}$ [6]). Алынған есеп айырысу кезеңі бойынша (2019 жыл) экотуристердің мұндай шығыстары жергілікті экономикаға салған өзгеріс тудыратыны анық (кесте 3, 4).

Кесте 3 – 2017-2019 жылдардағы «Бұйратау» ұлттық паркінің номиналды кірістер мен шығыстардың деңгейі

Жылдар	Табыс деңгейі, теңге	Шығыс деңгейі, теңге
2017	52 450	30 962
2018	59 420	36 545
2019	62 310	41 290
Ескерту – [20] кесте авторлармен құрастырылған		

Кесте 4 – Тұтынуға шекті бейімділік, 2017-2019 жж.

Жылына	Келушілер саны, адам
2017	59
2018	61
2019	66
Ескерту – [21] кесте авторлармен құрастырылған	

2017 жылы тұтынуға орташа шекті бейімділік 59 %-ды құраса, 2018 жылы – 61 %-ды, ал 2016 жылы – 66 % болды. Кестеден көріп отырғанымыздай, жыл сайын тұтынуға шекті бейімділік жоғарылап отыр. Кестеде көрсетілген көрсеткіштер бойынша орташа шектік бейімділік келесідей формуламен шығады:

$$ТШБ = \frac{59+61+66}{3} = 62\% \quad (5)$$

Жоғарыда келтірілген есептеу модельдерін қолдана отырып, келесідей көрсеткіштер алынды:

$$Y = \frac{P}{(1-ТШБ)} = \frac{189}{(1-0,62)} = 497 \quad (6)$$

Сонымен, «Бұйратау» ұлттық паркінде экологиялық туризмнің даму деңгейін геометриялық прогрессия параметрлерін есептеуге арналған формула бойынша және экотуристік шығындар айналымының саны мен әр айналымдағы кірістің өсу мөлшері келесідей анықталады:

$$K = 189 + 189 \cdot 0,62 + 189 \cdot 0,62^2 + 189 \cdot 0,62^3 + 189 \cdot 0,62^4 + 189 \cdot 0,62^5 + 189 \cdot 0,62^6 + 189 \cdot 0,62^7 + 189 \cdot 0,62^8 + 189 \cdot 0,62^9 + \dots + 189 \cdot 0,62^n = 189 + 117,18 + 72,65 + 45,04 + 27,9 + 17,3 + 10,7 + 6,7 + 4,1 + 2,5 + \dots + 189 \cdot 0,62^n = 610 + 189 \cdot 0,62^n \quad (7)$$

$$k = \frac{1}{(1-ТШБ)} = \frac{1}{(1-0,62)} = 2,63 \quad (8)$$

Біздің жағдайда мультипликатив коэффициенті $k = 2,63$ болған кезде әрбір экотурист пен экоекскурсанттың 189 USD мөлшеріндегі шығыстары n -дік көрсеткіштен астам айналым (транзакция) жасай отырып, 10 айналымда 610 USD мөлшерінде ұлттық парк экономикасына қосымша табыс әкеледі.

КОРЫТЫНДЫ

Жалпыға қолжетімді ақпараттық материалдарды негізге ала отырып, ресми деректер бойынша Ақмола және Қарағанды облыстарына 2019 жылы 300-ге жуық экотуристер келгенін атап өтуге болады. Егер осы деректерді зерттеу барысында алған есептеулермен байланыстыратын болсақ, онда экотуризмнен ұлттық парк бюджетіне мультипликативті әсердің мөлшері шамамен 1,6 млн. теңгені құрайды. Егер экотуризм туризм саласындағы кәсіпкерлік қызметтен түсетін барлық ақшалай түсімдердің 20-дан 25 %-ға дейін құрайтынын ескеретін болсақ, онда экотуризм үшін жинақталған мультипликатор көрсеткіші жылына 3-4 %-ды ғана құрайды [22]. Жалпыланған экотуристік мультипликатордың алынған мәні оған азаю жағына әсер ететін бірқатар факторларды көрсетеді. Бастапқы деректер мен қабылданған жорамалдар негізінде экотуризмнің ел экономикасына жанама әсерінің шамасын есептеуге және экотуризмнің мультипликативті әсерін алуға болады. Ұсынылған әдістеме бойынша есептелген экотуризмнің мультипликативті әсері бағалау болып табылады, сондықтан есептеулерде ескерілген көрсеткіштерді негіздеген кезде сараптамалық тәсілді қолданған жөн. Экотуризмде мультипликаторды есептеудің негізгі проблемаларының бірі – Қазақстанның туризм саласындағы статистикалық есептің жетілмегендігі екенін атап өткен жөн. Экотуризмнің мультипликативті әсерінің басты мәні, сайып келгенде, бір экотуристен алынған «тізбекті» табыс, қызметтерді, тауарларды және т.б. сатып алынған тауарлар экотуристік бағытта жұмсалған ақша сомасынан асып түседі [23].

Осылайша, «Бұйратау» ұлттық паркі экологиялық туризмді дамыту үшін экологиялық тур маршруттары мен қатар, оның басты мақсатының өзі табиғи эко жүйені сақтау екендігін ескере отырып, онда таңдалған аймақта экотуризмді одан әрі дамытуға барлық әлеует бар деп толықтай сеніммен айтуға бо-

лады. Сонымен бірге, бұл табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мәселелерін шешудің бір бағыты, табиғатпен қарым-қатынас мәдениетін арттыруға ықпал етеді, табиғи ортадағы халықтың мінез-құлқының экологиялық нормаларын дамытады, жекелеген аймақтар мен тұтастай мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Dzhandzhugazova E. New forms possibilities for promotion of national parks in the internet environment. // *Middle East Journal of Scientific Research*. – 2013. – Т. 16. – № 9. – P. 1238–1244.
2. Dzhandzhugazova E. A., Ilina E. L., Latkin A. N., Davydovich A. R., Valedinskaya E. N. Ecotourism programs in the perception of natural and cultural landscapes (on the example the Kizhi museum reserve). // *Ekoloji*. – 2018. – Т. 27. – № 106. – P. 377–382.
3. Dzhandzhugazova E. A., Ilina E. L., Latkin A. N., Davydovich A. R., Siganova V.V. Problems of development of ecological tourism on the territory of national parks of Russia. // *Ekoloji*. – 2019. – Vol. 28. – P. 4913–4917.
4. Akiyanova F. Z., Temirbayeva R. K., Yegemberdiyeva K. B., Atalikhova A., Simbatova A., Nazhbiyev A. The state and possibilities of ecotourism development within the national nature parks of Kazakhstan. // *EurAsian Journal of BioSciences*. – 2020. – Vol. 14. – P. 507–514.
5. Kaas B. C., Holm J. B., Caspersen O. H., Gulsrud N. M. Nature Park Amager—examining the transition from urban wasteland to a rewilded ecotourism destination. // *Journal of Ecotourism*. – 2019. – Vol. 18. – P. 348–367.
6. Clius M., Patroescu M. An evaluation matrix for ecotourism potential in certain categories of protected areas in Romania. Case studies: National park, nature park, geopark (Conference Paper). // *International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management, SGEM*. – 2014. – Vol. 2. – P. 9–16.
7. Erol S. Y., Kuvan Y., Yildirim H. T. The general characteristics and main problems of national parks in Turkey. // *African Journal of Agricultural Research*. – 2011. – Vol. 6. – P. 5377–5385.
8. Jeffrey Y. F. Economic Impact Studies: Relating the Positive and Negative Impacts to Tourism Development. // *Journal of Travel Research*. – 1990. – Т. 29. – № 1. – P. 35–42.
9. Юрьева Т. В. Социальная экономика. – М.: Дрофа, 2001. – 352 с.
10. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Эксмо, 2008. С. 131–135.
11. François Vellas, Lionel Bécherel. *International Tourism: An Economic Perspective*. – Palgrave: St. Martin's Press, 1995. – 359 p.
12. Brent Ritchie J. R., Goeldner Ch. R. *The Macroeconomic Theory of John Keynes*. – 2016. – 128 p.
13. Samuelson P. *Economics*, 13th Ed. – New-York: McGraw-Hill Education, 1989. – 837 p.
14. Ratz T., Puczko L. *The Impacts of Tourism an Introduction*. – Hungary: Nameenlinna, 2002. – 256 p.
15. Гуляев В. Г. Мультипликативный эффект в туризме. // *Вестник Экономика туризма РМАТ*. – 2011. – № 3 (3). – С. 54–64.
16. Зорин И. В., Квартальнов В. А. *Энциклопедия туризма Справочник*. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 368 с.
17. Мамистова Е. А., Беленова А. А. Мультипликативные эффекты в туризме. // *Молодежный вектор развития аграрной науки Материалы 66 научной студенческой конференции*. – Воронеж, 2015. – С. 33–42.
18. *Статистика туризма. Бюллетень за 2019 год*. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан: [Электронды ресурс]. – URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_e/ (Қарау уақыты: 22.10.2020).
19. Официальный Интернет-сайт Международного союза охраны природы [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.iucn.org/theme/world-heritage>. (Қарау уақыты: 12.10.2020).
20. Официальный Интернет-сайт Информационный портал Акима Ерейментауского района: [Электронды ресурс]. – URL: http://www.ereymen.akmol.kz/rgy_gnpp_byjratay.html (Қарау уақыты: 29.11.2020).

21. Официальный Интернет-сайт государственного национального природного парка «Буйратау»: [Электронды құжат]. – URL: <http://gnpp-buiratau.kz/ru/page/karagayly> (Қарау уақыты: 29.11.2020).
22. Официальный Интернет-сайт Kazakh tourism [Электронды ресурс]. – <https://qaztourism.kz/ru> (Қарау уақыты: 29.11.2020)).
23. Mulligan G. F. Multiplier effects and structural change: applying economic base analysis to small economies. // *Review of Urban & Regional Development Studies*. – 2014. – Vol. 6. – P. 3–21.

REFERENCES

1. Dzhandzhugazova, E. (2013), “New forms possibilities for promotion of national parks in the internet environment”, *Middle East Journal of Scientific Research*, Vol. 16, No. 9, P. 1238–1244.
2. Dzhandzhugazova, E. A., Ilina, E. L., Latkin, A. N., Davydovich, A. R. & Valedinskaya, E. N. (2018), “Ecotourism programs in the perception of natural and cultural landscapes (on the example the Kizhi museum reserve)”, *Ekoloji*, Vol. 27, No. 106, P. 377–382.
3. Dzhandzhugazova, E. A., Ilina, E. L., Latkin, A. N., Davydovich, A. R. & Siganova, V. V. (2019), “Problems of development of ecological tourism on the territory of national parks of Russia”, *Ekoloji*, Vol. 28, P. 4913–4917.
4. Akiyanova, F. Z., Temirbayeva, R. K., Yegemberdiyeva, K. B., Atalikhova, A., Simbatova, A. & Nazhbiyev, A. (2020), “The state and possibilities of ecotourism development within the national nature parks of Kazakhstan”, *EurAsian Journal of BioSciences*, Vol. 14, P. 507–514.
5. Kaas, B. C., Holm, J. B., Caspersen, O. H. & Gulsrud, N. M. (2019), “Nature Park Amager—examining the transition from urban wasteland to a rewilded ecotourism destination”, *Journal of Ecotourism*, Vol. 18, P. 348–367.
6. Cluius, M. & Patroescu, M. (2014), “An evaluation matrix for ecotourism potential in certain categories of protected areas in romania. Case studies: National park, nature park, geopark (Conference Paper)”, *International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management, SGEM*, Vol. 2, P. 9–16.
7. Erol, S. Y., Kuvan, Y. & Yildirim, H. T. (2011), “The general characteristics and main problems of national parks in Turkey”, *African Journal of Agricultural Research*, Vol. 6, P. 5377–5385.
8. Jeffrey, Y. F. (1990), “Economic Impact Studies: Relating the Positive and Negative Impacts to Tourism Development”, *Journal of Travel Research*, Vol. 29, No. 1, P. 35–42.
9. Yuryeva, T. V. (2001), “Social'naya ekonomika”, Drofa, Moscow, 352 p.
10. Keynes, D. M. (2008), “Obshchaya teoriya zanyatosti, procenta i deneg”, Eksmo, Moscow, P. 131–135.
11. Bécherel, L. & Vellas, F. (1995), “International Tourism: An Economic Perspective”, St. Martin's Press, Palgrave, 359 p.
12. Brent Ritchie, J. R. & Goeldner, Ch. R. (2016), “The Macroeconomic Theory of John Keynes”, 128 p.
13. Samuelson, P. (1989), “Economics, 13th Ed”, McGraw-Hill Education, New-York, 837 p.
14. Ratz, T. & Puczko, L. (2002), “The Impacts of Tourism An Introduction”, Hameenlinna, Hungary, 256 p.
15. Gulyaev, V. G. (2011), “Mul'tiplikativnyj effekt v turizme”, *Bulletin of the Economics of Tourism RMAU*, No. 3 (3), P. 54–64.
16. Zorin, I. V. & Kvartal'nov, V. A. (2003), “Enciklopediya turizma Spravochnik”, Finansy i statistika, Moscow, 368 p.
17. Mamistova, E. A. & Belenova, A. A. (2015), “Mul'tiplikativnye efekty v turizme”, *Molodezhnyj vektor razvitiya agrarnoj nauki Materialy 66 nauchnoj studencheskoj konferencii*, P. 33–42.
18. Tourism statistics. 2019 Bulletin. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, available at: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_e/ (accessed: October 22, 2020).
19. Official website of the International Union for Conservation of Nature, available at: <https://www.iucn.org/theme/world-heritage> (accessed October 12, 2020).
20. Official website of the State National Natural Park "Buyratau", available at: <http://gnpp-buiratau.kz/ru/page/karagayly> (accessed: November 29, 2020).

21. Official website of the State National Natural Park "Buyratau", available at: <http://gnpp-buiratau.kz/ru/page/karagayly> (accessed: November 29, 2020).

22. Kazakh tourism official website, available at: <https://qaztourism.kz/ru> (accessed: November 29, 2020).

23. Mulligan, G. F. (2014), "Multiplier effects and structural change: applying economic base analysis to small economies", Review of Urban & Regional Development Studies, Vol. 6, P. 3–21.

EVALUATION OF THE MULTIPLICATIVE EFFECT OF ECOTOURISM DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN (on the example of the «Buyratau» National Park)

A. Zh. Sapiyeva¹, Ye. Nuruly¹, Zh. M. Assipova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of research – to assess the multiplier effect of ecotourism development in the “Buiratau” State National Nature Park (SNNP) on the basis of economic indicators and statistical data.

Methodology – when studying the indirect impact of ecotourism on the economy of the Buiratau National Park, we used the method of statistical research, the mathematical model of the ecotourism – differentiated multiplier based on D. Keynes' theory of economic analysis, and methods for calculating the multiplier.

Originality/value – the research originality lies in the specification of practical provisions for the development and regulation of economic processes in the field of ecotourism, taking into account the specifics of the tourist services market and Buiratau National Park development. In this regard, the ecotourism multiplicative impact on the development of the Buiratau SNNP, in particular on the creation of jobs and incomes of the population, is revealed.

Findings – it was found that with a multiplicative coefficient $k = 2.63$, the expenses of each ecotourist and eco-excursionist in the amount of 189 USD bring additional income to the economy of the Buiratau National Park in the amount of 610 USD when making 10 turns (transactions).

Keywords – multiplier effect, national park, ecotourism, Keynes' model, ecotourists income and expenses, multiplicative coefficient, marginal propensity to consume, marginal propensity to accumulate.

Acknowledgments. This article was prepared as part of (1) the implementation of a grant financing project through the State Institution “Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan” on the topic AP08855888 “Ensuring sustainable development of Kazakhstan’s national parks through the territorial organization of ecological tourism” and (2) within the framework of writing a thesis of the first co-author article on an educational grant from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

**ОЦЕНКА МУЛЬТИПЛИКАТИВНОГО ЭФФЕКТА
РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ
(на примере национального парка «Бұйратау»)**

А. Ж. Сапиева¹, Е. Нурулы¹, Ж. М. Асипова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – провести оценку мультипликативного эффекта развития экологического туризма в государственном национальном природном парке «Бұйратау» на основе экономических показателей и статистических данных.

Методология – при изучении косвенного влияния экотуризма на экономику национального парка «Бұйратау» были использованы статистические методы исследования, математическая модель экотуристско-дифференцированного мультипликатора, основанная на теории экономического анализа Д. Кейнса и методы расчета мультипликатора.

Оригинальность / ценность исследования – оригинальность исследования заключается в конкретизации практических положений по развитию и регулированию экономических процессов в сфере экотуризма с учетом специфики рынка туристских услуг и особенности развития национального парка Бұйратау. В связи этим, выявляется мультипликативное влияние экотуризма на развитие ГНПП Бұйратау, в частности на создание рабочих мест и доходы населения.

Результаты исследования – было выявлено, что при коэффициенте мультипликативности $k = 2,63$ расходы каждого экотуриста и экоэкскурсанта в размере 189 USD приносят дополнительный доход в экономику национального парка Бұйратау в размере 610 USD при совершении 10 оборотов (транзакций).

Ключевые слова: мультипликативный эффект, национальный парк, экотуризм, модель Кейнса, доходы и расходы экотуристов, коэффициент мультипликативности, маржинальная склонность к потреблению, маржинальная склонность к накоплению.

Благодарности. Настоящая статья подготовлена в рамках (1) выполнения проекта грантового финансирования по линии Государственного учреждения «Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан» по теме AP08855888 «Обеспечение устойчивого развития национальных парков Казахстана путем территориальной организации экологического туризма» и (2) в рамках написания диссертационной работы первого соавтора статьи по образовательному гранту Министерства образования и науки Республики Казахстан.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Сапиева Акмарал Женисбаевна – докторант Ph.D., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: akmaral.sapiyeva@kaznu.kz

Нұрұлы Елдар – докторант Ph.D., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: yeldar.nuruly@kaznu.kz

Асипова Жанна Медеуовна – Ph.D., доцент міндетін атқарушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: assipova.zhanna@gmail.com

МРНТИ 39.21.02

JEL Classification: Z32

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨНІРЛІК ТУРИСТІК РЕСУРСТАРДЫ ЖЫЛЖЫТУ СТРАТЕГИЯСЫ (Жамбыл облысы мысалында)

А. Г. Аблеева¹, Б. И. Ақтымбаева², Н. Ж. Сулейменова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы

²Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – Жамбыл облысы мысалында мезо-деңгейде туризм мен қонақжайлылықты дамытуға арналған стратегиялар мен бағдарламалық құжаттарды әзірлеу үшін отандық туристік ресурстарды зерделеу, олардың қазіргі жай-күйін және материалдық-техникалық базасын талдау.

Әдіснамасы. Осы зерттеудің фактологиялық негізі болып статистикалық деректер және авторлармен Жамбыл облысында жүргізілген далалық натуралық зерттеудің нәтижелері, «Жамбыл облысын аумақтық дамытудың кешенді схемасы» жобасын әзірлеу шеңберіндегі ғылыми зерттеу материалдары, сондай-ақ түрлі авторлардың Жамбыл облысының туризмін дамыту мәселелеріне арналған ғылыми жарияланымдары табылады.

Зерттеу процесінде әдеби талдау, SWOT-талдау, статистикалық және әлеуметтік деректерді талдау, жиынтық сұранысты және туристік салаға бейімделген талап етілмеген өнімдердің тәуекелдер факторын талдау әдістері пайдаланылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Туризмнің басым және перспективті түрлерін дамыту үшін Жамбыл облысының туристік-рекреациялық әлеуетіне алғашқы рет кешенді зерттеу жүргізілді, туризмнің осы бағыттарын жүзеге асыру бағыттары мен тетіктері көрсетілді.

Зерттеу нәтижелері. Жамбыл облысында туризмнің перспективті басым бағыттары, әлеуметтік-экономикалық қызмет ретінде туризмнің ерекшеліктері айқындалды. Туризмнің атқаратын функцияларымен және оның дамуын анықтайтын факторлардың өзара байланыстары тұрғысында туризмді дамыту ұсынылды. Туризм дамуының ішкі факторлары мен оның функциялары арасындағы өзара байланыс белгілі бір өңір шеңберінде көрініс табатыны белгіленді.

Тұжырым. Қызмет нәтижесі туристік өнім болып табылатын Жамбыл облысының туризм саласындағы түрлі қызметтерді ұсынатын нарық субъектілері (көлік, тамақтандыру, орналастыру, ойын-сауық, мәдени іс-шараларды ұйымдастыру) бүгінгі таңда өз позицияларын қайта қарау керек және қазір қалыптасқан экономикалық ахуалға бағдарланған және туристік ағымды ішкі нарыққа бұра алатын жаңа ұсыныстармен нарыққа ену керек.

Түйін сөздер: аумақ, туристік объектілер, туризм, бағыт, гастрономиялық туризм, тарихи-мәдени әлеует, киелі жерлерге мінәжат ету туризмі, туризм инфрақұрылымы, көлөнершілік туризм, емдік-сауықтыру туризмі, музыкалық туризм.

КІРІСПЕ

Қазақстанның әкімшілік аумақтарын орнықты және сапалы экономикалық өсуін қамтамасыз ету ауыл шаруашылық пен аграрлық-өнеркәсіптік кешеннің (АӨК) дәстүрлі салаларын, кен өндіру өнеркәсіптерін жоспарлауды есепке алу мен дамытумен, қолданыстағы өңдеуші өндірістерді жаңғыртумен қоса экономика құрылымын белгілі бір қайта бағдарлауға және бірқатар экономикалық-әлеуметтік эффект беретін қызмет көрсету саласы секторын күшейтуді және кейбір жағдайда басымдық беруді білдіреді. Осыған байланысты дамудың әлеуетті мүмкіндіктерін анықтау көзқарасымен жеке-леген өңірлер мен аумақтарды зерттеу қажет. Аумақтың экономикалық дамуының негізгі катализа-

Облыс экономикасының дамуында туризмнің де үлесі жоғары емес. Келген туристтерге қызмет көрсету саны бойынша қалыптасқан оң динамикаға қарамастан, Қазақстанның облыстары арасында Жамбыл облысының үлесі 2019 жылы бар болғаны 0,03 % құрады (кесте 1).

Сурет 2 – Өңірлердің жалпы ішкі өнімдегі үлес салмағы, %
Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

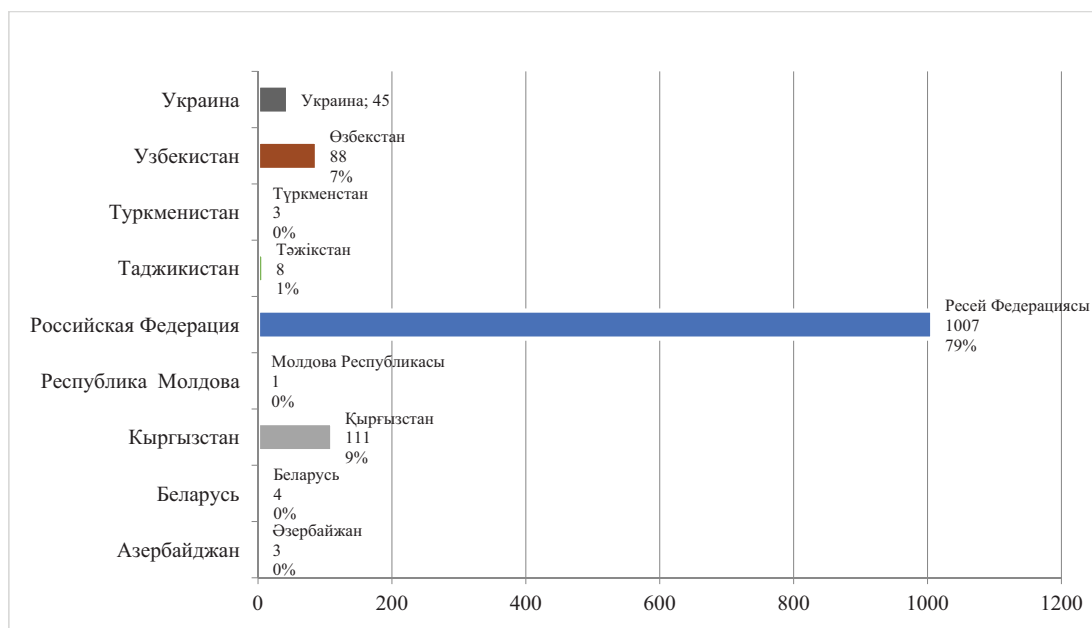
Кесте 1 – Кіру туризмі бойынша келушілердің саны, мың адам

Өңір	2015		2016		2017		2018		2019	
	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%
Қазақстан Республикасы	6841,1	100	6332,7	100	6430,2	100	6509,4	100	7701,2	100
Жамбыл облысы	1,3	0,02	1,9	0,03	2,0	0,03	2,5	0,04	2,7	0,04

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

2019 жылы Жамбыл облысына Қазақстан Республикасының 2 742 резидент емес тұлғалар келген, оның ішінде ТМД елдерінен – 1 270 адам, ТМД-нан тыс елдерден – 1 472 адам.

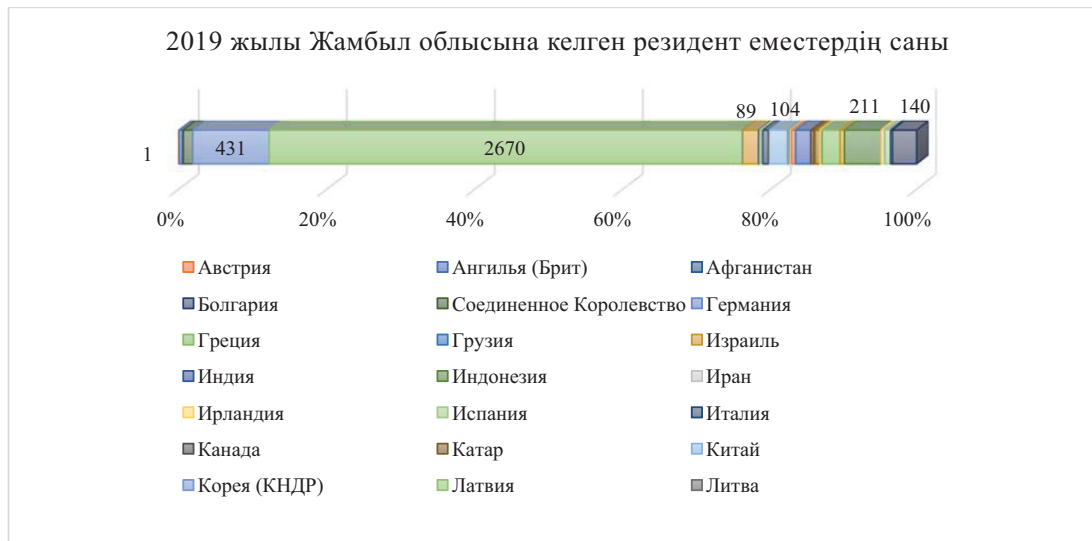
ТМД елдерінен келгендердің арасынан Ресей Федерациясы, Қырғызстан, Өзбекстан және Украина азаматтары басым (сурет 3).

Сурет 3 – Жамбыл облысына келген ТМД азаматтарының үлесі, 2019 жыл

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Өз кезегінде, 2019 жылы алыс шетел елдерінен облысқа келесі елдердің азаматтары келген (сурет 4).

Сурет 4 – 2019 жылы Жамбыл облысына келген резидент еместердің саны

Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

2019 жылдың қорытындысы бойынша облыста қызмет көрсетілген туристердің саны 103,9 мың адамды құрады.

Облысқа келген туристердің саны 2015 жылмен салыстырғанда 20 % артқан. Туристік ағымда отандастарымыздың үлесі басым, олардың үлесі жалпы ағымда 97,4 % құрады. Облысқа келген шетелдіктердің үлесі аз ғана, бар болғаны 2,6 %, алайда облысқа шетелдіктердің келуінің белгілі бір оң динамикасын байқауға болады. 2015 жылмен салыстырғанда шетел келушілердің саны 2,2 есе артқан (кесте 2).

Кесте 2 – Сапар мақсаттары бойынша қызмет көрсетілген келушілер, адам

Сапар мақсаттары	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл
Келушілер, барлығы					
Барлығы	86 428	97 376	93 669	90 776	103 912
оның ішінде:					
жеке мақсаттар	33 600	47 161	48 788	50 906	61 992
іскерлік және кәсіби	52 828	50 215	44 881	39 870	41920
резиденттер					
Барлығы	85 138	95 471	91 685	88 231	101 170
оның ішінде:					
жеке мақсаттар	33 311	46 807	48 380	49 915	61 097
іскерлік және кәсіби	51 827	48 664	43 305	38 316	40 073
резиденттер емес					
Барлығы	1 290	1 905	1 984	2 545	2 742
оның ішінде:					
жеке мақсаттар	289	354	408	991	895
іскерлік және кәсіби	1 001	1 551	1 576	1 554	1 847
Ескерту – [2] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған					

2-кестеде көріп отырғанымыздай, ішкі нарық туристері облысқа негізінен жеке мақсатпен (60,4 %) келеді, шетел туристердің іскерлік пен кәсіби мақсаттармен (67,4 %) келуі басым, жеке мақсаттармен – 32,6 %.

Жамбыл облысында туризмді дамыту мүмкіндіктері ең алдымен, туристер үшін аса тартымды көрнекі орындардың тобынан тұратын туристік әлеуетпен анықталады.

Осылайша, Жамбыл облысының туристік әлеуетін төменде көрсетілген көрнекі объектілердің негізгі топтары анықтайды:

- a) табиғи-рекреациялық;
- b) тарихи-мәдени;
- c) киелі, мінәжат орындары;
- d) емдік-сауықтыру;
- e) гастрономиялық;
- f) колөнершілік;
- g) музыкалық.

Жамбыл облысының табиғи-рекреациялық көрнекі орындарын экологиялық, табиғи-танымдық, ғылыми, тау туризмін дамытуға, сондай-ақ су рекреациясын дамытуға бағыттауға болады. Оның даму негізі болып қазіргі таңда функцияланып тұрған келесі объектілер табылады:

1) Республикалық маңызы бар 3 қорықша мен жергілікті маңызы бар 2 табиғи қорықша жататын ерекше қорғалатын аумақтар.

Аңдасай (зоологиялық) мемлекеттік табиғи қорықшасы республикалық маңызы бар ең ірі мемлекеттік табиғи қорықша болып табылады. Аумақтың жалпы ауданы 1000 мың га құрайды. Қорықшаның аумағы Шу өзенінің оң жағалауында, Мойынқұм ауылынан батыста орналасқан. Қорықша аумағындағы өсімдік әлемі селеулі-бетегелі өсімдіктермен, бұйырғынмен, эфемерлердің сирек түрлерімен, сондай-ақ қара сексеуіл мен бұта тектес талдармен ұсынылған. Фаунасы қарақұйрықтардан, еліктерден, арқарлардан, құландардан, қабандардан, түлкілерден, қояндардан, шілдерден тұрады [3].

Аудан аумағы бойынша екінші болып табылатын «Берікқара шатқалы» (кешенді) республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғи қорықшасының ауданы 17,5 мың га құрайды. Қорықша аумағында Қызыл кітапқа енгізілген аса құнды ағашты-бұталы және шөптесін өсімдіктердің елуден астам түрі кездеседі. Жануарлар әлемі де бірегей, мұнда арқарлар, үнді жайралар, жұмақ шыбыншылар және т.б. мекендейді [4].

Жалпы ауданы 3,07 мың га «Қарақоңыз» шатқалы» мемлекеттік табиғи қорықшасы (ботаникалық) Іле Алатауының батыс сілемінде орналасқан. Аумақта алма, қара өрік, алмұрт, алша, шие, жүзімнің

жемісті екпелері өседі, олар грек жаңғағы, қараған, тұт және жібек ағаштары, үйеңкі ағаштары бар орман учаскелерімен жалғасады.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жануарлар мен өсімдіктер әлемінің сандық-түрлік құрамы 3-кестеде келтірілді.

Кесте 3 – Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жануарлар мен өсімдіктер әлемі, 2019 жыл

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың	Түрлер саны, бірлік					
	сүтқоректілер	құстар	бауырмен жорғалаушылар	Қосме-кенділер	Балықтар	Өсімдіктер
Жамбыл облысы						
Аңдасай мемлекеттік қорықшасы (зоологиялық)	13	15	-	-	-	8
«Берікқара шатқалы» мемлекеттік қорықшасы (кешенді)	11	10	-	-	-	22
«Қарақоңыз шатқалы» мемлекеттік табиғи қорықшасы (ботаникалық)	5	5	-	-	-	23
Ескерту – [5] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған						

Жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қорықшаларға «Меркі» (Меркі ауданы, жалпы ауданы – 68,9 га) және «Үмбет» (Тұрар Рысқұлов, Байзақ және Меркі аудандары, жалпы ауданы – 298,4 га) қорықшалары жатады, олар да табиғи-танымдық, экологиялық және ғылыми туризмді дамытуға тартымды болып табылады.

Су рекреациясын дамытуға Балқаш көлінің солтүстік-шығыс бөлігі, сондай-ақ Шу мен Талас өзендерінің ағыны, Билікөл мен Ақкөл көлдері елеулі тартымды, мұнда демалысты ұйымдастыруға, спорт пен туризмге, әуесқойлық балық аулауға қолайлы жағдайлар бар [6].

Табиғи-рекреациялық туристік ресурстарға Мойынқұм шөлі де жатады. Мұнда ат туризмін, аңшылық, этнографиялық туризм, сондай-ақ джиптермен сафари ұйымдастыруды дамытуға едәуір әлеует бар.

Тарихи-мәдени көрнекі орындар. Облыста тас дәуірінің, түркі және ортағасыр дәуірлерінің жүздеген мәдениет ескерткіштері сақталған: петроглифтер мен қорғандар, тас мүсіндер, Жамбыл облысының аумағы бойынша солтүстік бөлігі өткен Ұлы Жібек жолы дәуірінің ортағасыр қалашықтары. Бұл ескерткіштердің туристік тартымдылығы сақталу, консервация және қайта қалпына келтіру дәрежесіне байланысты. Мәдени-танымдық, діни, киелі және ғылыми туризмді дамыту үшін белсенді пайдалануға болады.

Қазіргі таңда Жамбыл облысының 3365 тарих және мәдениет ескерткіштері мемлекеттік есепте тұр, оның 28-і – республикалық маңызы бар және 713 – тарихи-мәдени ескерткіштер.

Оның ішінде көне Тараз қалашығы, «Қарахан», «Айша бибі», «Бабаджа Хатун», «Тектұрмас», «Дауытбек» кесенелері, Ақыртас сарай кешені; Қарақожа мешіті; Қали Жүніс шығыс моншасы; Әбдіқадір мешіті; «Жайсан ғибадатханасы» түркі діни-мемориалдық кешені және көптеген басқа объектілер ең тартымды болып табылады.

2014 жылы Жамбыл облысының 5 тарихи объектілері – Ақтөбе, Құлан, Өрнек, Қостөбе және Ақыртас қалашықтары ЮНЕСКО дүниежүзілік мәдени мұра тізіміне енді [7].

Тарихи-мәдени мұраның көптеген объектілері киелі туризмнің объектілеріне жатады. Қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан «Қазақстанның 100 киелі орындары» жобасына Жамбыл облысында орналасқан сегіз көрнекі объектілер енгізілді. Бұл Қарахан, Айша бибі, Бабаджа Хатун ежелгі кесенелері, Тектұрмас кешені, Байзақ батыр Мәмбетұлы кесенесі, Тараз ежелгі қалашығы, Жайсан ғибадатханасы және Ақыртас жұмбақ сарай кешені. Бұл барлық объектілер киелі орындардың республикалық картасында өз орнын тапты [8; 9; 10].

Бұл объектілердің киелілігі ежелгі адам мәдениетінің қалыптасу үдерісіне тәуелділігі факторының табиғат күші мен аруақтар құдыретімен және салттық-рухани жораларды өткізу жерлерімен анықталады,

қазіргі күнмен салыстырғанда көшпенділердің өмірінде бұл салт-жоралғылар аса құдыретті мәнге ие болған [11; 12].

Киелі жерлерге мінәжат ету туризмінің маңызды әрі құдыреті мол объектілеріне Әулиебастау су көзін де жатқызуға болады. Әулиебастау бұлағы Жамбыл ауданында, Тараз қаласынан 35 км қашықтықта орналасқан, жылдар бойы жергілікті облыс тұрғындарының, Қазақстанның басқа елді мекендерінен және де көршілес мемлекеттерден келген туристердің мінәжат ету орнына айналды.

Бұл қайнар көздің емдік қасиетін жергілікті шопандар байқаған. Малды жаю кезінде олар әлсіреген және ауру малдардың осы бұлақтың жағасында түнеуге тырысатынын байқаған, ал таңға қарай олар өздерін сергек, сырқатсыз сезінген. Кейін емдік судың қасиеттерін адамдар да пайдалана бастады, судың емдік күшін мойындады. Қазіргі уақытта бұлаққа жүздеген адамдар денсаулықтарын түзетуге келеді, бұлақ көзі өзінің емдік қасиеттерін жақын жердегі Әулие қарияның мазарынан алады деген наным бар [13].

Емдік-сауықтыру туризмнің көрнекі орындары. Жамбыл облысының шегінде емдік минералды судың екі ірі орны барланған, сонымен бірге химиялық құрамы минералды суға жақын жер асты сулардың оннан аса көріністері мен учаскелері белгіленген.

Меркі су көзі бальнеологиялық қасиеттерге ие радонды сульфатты-хлоридті, натрийлі суға бай. Меркі ауданының Меркі ауылынан 14 км қашықтықта, құрамында $Rn - 87-136 \text{ НКи/дм}^3$ радон суы бар Меркі минералды суы көркем шатқалында орналасқан; өзінің емдік компоненттерінің құрамы бойынша Пятигорск, Цхалтубо және Белокураха шипажайларының әйгілі су көздерінен асып түседі. Қолданыстағы су көзінің базасында 1962 жылдан бері «Меркі шипажайы» сауықтыру орны, сондай-ақ «Ақниет» шипажайы жұмыс істеп тұр. Мұнда емдік сулармен және жұмсақ таулы климатпен қатар дәстүрлі емдеу, сондай-ақ тірек-қимыл жүйесін, қан айналым органдарын, жүйке жүйесі мен гинекологиялық органдарды қалпына келтіруге бағытталған сауықтырудың заманауи тәсілдерінің кешені ұсынылады.

Ұзынбұлақ-Арасан минералдандырылған әлсіз сілтілі сульфатты емдік-ауыз су көзі Қаратау қаласынан 12 шақырым жерде (Талас ауданы) орналасқан [14].

Қазіргі қолданыстағы бальнеологиялық ресурстарда емдік-профилактикалық база дамыған, олар келесі шипажайлармен ұсынылған: «Меркі» шипажайы (Меркі ауданы), «Ақниет» шипажайы (Меркі ауданы), «Көктал» шипажайы (Талас ауданы), Т. Рысқұлов атындағы шипажай (Т. Рысқұлов ауданы), «Балқаш» емдік-сауықтыру кешені (Мойынқұм ауданы). Облыста 3 сауықтыру орталығы, 11 демалыс аймағы және 5 балалар сауықтыру лагері орналасқан.

Гастрономиялық туризмнің көрнекі орындары. Облыс халқының алуан ұлттық-этникалық құрамы, қазіргі Жамбыл облысы аумағынан Ұлы Жібек жолының учаскесінде мекен еткен халықтардың көп ғасырлық тарихы ұлттық гастрономияда да өз көрінісін тапқан. Облыс аумағында тұратын барлық халықтың ұлттық тағамдары кеңінен таралған: өзбек, дүнген, грек, тәжік, қырғыз, қарақалпақ, орыс, неміс, татар және т.б. ұлттардың ұлттық тағамдары. Сонымен бірге ауылшаруашылық өндірістің экологиялық таза өнімдері, жергілікті асхананың сан алуан тағамдары және олардың салыстырмалы арзан құны – гастрономияға қызығушылық танытатын туристерді тартуға қабілетті. Облыста түрлі форматтағы қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарының саны мол және де әр тамақтандыру орнында қонақжайлылық пен жергілікті тұрғындардың жайдарлығы мен кең пейілдігін аңғаруға болады.

Қазірдің өзінде облыста 2018 жылдан бастап қазан айында Тараз қаласында «Дәмді TARAŞ – FOOD TOURISM» – гастрономия фестивалі сияқты ауқымды іс-шаралар өткізіліп жатыр. Бұл бастама перспективада қолдауға ие және өміршең болу керек.

Қолөнершілік көрнекі орындар. Ұлттық қолөнер облыстың маңызды мәдени мұрасы болып табылады. Олар қоршаған ортамен терең байланысқа ие, дәстүрлі өмір салтының құрамдас бөлігі.

Жамбыл облысында жібек, шекпен өндірісі, қыш-құмыра өнері сияқты дәстүрлі қолөнер салалары болған, оған басқа халықтардың өнері де үйлесім тапқан – күрд тоқымасы, былғары аяқ киім мен киім тігу және т.б., ал Тараз қаласы Ұлы Жібек жолы учаскесінің «ең жібек қаласы» саналған.

Мамандардың пікірі бойынша ұлттық-қолданбалы шығармашылық – туристік бизнестің табысты түріне айналуы және шетел туристерін тарту мен ауылдағы әйелдердің жұмыссыздық мәселесін шешу

жолында таптырмас құрал болуы әбден мүмкін. Облыста қолөнер туризмін дамыту үшін белгілі бір іс-әрекеттер көзделген, оған мысал өткізілген «Тараз – Ұлы Жібек жолының қолөнершілер қаласы» фестивалі және «Қазақ ауылы» көрмесі [15].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес қолөнершілік материалдық емес мәдени құндылықтарға жатады. Қолөнершіліктің қолда бар әлеуетін белсендіру үшін халықтық қолданбалы шығармашылықты шағын кәсіпкерлікке жатқызған жөн, сәйкесінше оның дамуына қосымша жағдайлар жасау арқылы.

Музыкалық туризмнің көрнекі орындары. Өткен ғасырдың ортасынан танымалдылыққа ие болған музыкалық туризм тақырыптық туризмнің серпінді дамып келе жатқан түрінің бірі болып табылады. Музыка тақырыбы адамзат дамуымен етене бірге келе жатқан және өзектілігін жоғалтпаған дүние, жылдан жылға жаңа бағыттары пайда болуда, ал дәстүрлі әуен жаңа көркем әрлеумен жаңа тыңдармандарды өзіне баурап келеді.

Жамбыл облысында осы туризм түрінің дамуына белгілі бір әлеует бар және оның негізі – дәстүрлі ұлттық поэтикалық-жыр музыкалық орындалу жанрдың дамуының тарихи тамыры – айтыс.

Жамбыл облысында қазақ халқының әйгілі ақыны Жамбыл Жабаев туылған, сонымен бірге оның шәкірті және ізбасары, қолынан музыкаға келтірілген шамамен 150 өлеңмен жазылған туынды шыққан Кенен Әзербайев туып-өскен. Кенен Әзербайев өзінің қайталанбас вокалымен де танымал болған. Ол өзінің музыкалық-ақындық шығармаларында ұлы қазақ ақындары Біржан сал мен Ақан серінің орындау дәстүрлерін дамытты. Жамбыл жерінің топырағы тағдыры ауыр, ақиық Ұлбике ақынның соңғы сапары болды. Өмірі қысқа болған ақын-қыз 1849 жылы Талас ауданында Талас-Көктал өзенінің жағасында 24 жасында жер қойнауына берілді. Шығармашылығында діни-философиялық тақырыптарды қозғаған ақын қыздың есімі Кеңес билігі жылдары ұмыт болған. 13 жасында ел аузында ақын қыз атанған Ұлбике 15 жасында Күдері, Таспа қожа, Мәделі қожа сияқты сол уақыттың әйгілі суырып салма ақындарымен айтысып, мәртебесі асқақтаған. Тарихи деректер бойынша Ұлбикені айтыс жарыстарында ешкім оза алмаған. Ұлбике-ақынның мұрасынан қазіргі күнге шамамен мың жыр-шумақтар сақталған, бұл тек 20 жуық қана айтысты құрайды, сондай-ақ бірнеше өлеңдері бар. 2005 жылы Ұлбике ақынның 180-жылдығына орай Жамбыл облысы Талас ауданы Қаратау қаласында ескерткіш ашылды және айтыс өткізілді. Ақын-қыздың есімімен Қаратау қаласының Орталық мәдениет сарайы аталды және Тараз қаласының орталық көшелерінің біріне берілді.

Жамбыл облысының туризмі дамуы үшін туристік бизнес қызметкерлері мен жергілікті әкімшілікпен белгілі бір жұмыс мөлшері атқарылғаны сөзсіз. Облыста 42 туристік компаниялар қызмет атқарады, Жамбыл облысы бойынша бір күннен жеті күнге дейінгі ақпараттық-танымдық турлар әзірленді. Кәсіпкерлер палатасымен туризмді дамыту стратегиясының кешенді тәсілдемесін қалыптастыру, туризмнің заманауи инфрақұрылымын дамыту және құрылысқа инвестиция тарту үшін туристік кластерді дамыту және «Жібек жолы» жобасын іске асыру бойынша бірлескен жемісті жұмыс жүргізіліп жатыр. Жамбыл облысының визит таныстыру картасы әзірленді.

Жамбыл облысының туристік мүмкіндіктері Сеул, Бейжін, Лондон, Берлин, Токио, Мадрид қалаларындағы халықаралық көрмелерде жүйелі түрде шығып тұрады. Жыл сайын облыстың туристік мүмкіндіктері туралы ақпаратты қамтитын жарнамалық-ақпараттық материал жаңарып тұрады. Қазіргі таңда облыстың туроператорларында облыс үшін қандай туристік бағыттар, түрлер ең перспективті екені туралы нақты түсінік жоқ, облыс әкімшілігі деңгейінде де туризмді дамытудың ойластырылған және негізделген стратегиясы жоқ деген жәйтті атап өткен жөн.

Туристік кәсіпорындардың әлсіз маркетингтік құрамдасы байқалады, сонымен қатар келесілерді жатқызуға болатын бірқатар жүйе құраушы мәселелерді белгілеуге болады:

- туризм саласын қолдаудың шектеулі қаржылық мүмкіндігі, жеке қаражат пен инвестициялық ресурстардың тапшылығы;
- туристік саланың барлық субъектілерінің үйлестірілген іс-әрекетінің болмауы;
- туристік саланы дамыту мәселелері Жамбыл облысының туризм басқармасының қарауында, алайда әкімшілік аудандарда туристік өнімді жылжыту мен қолдау бойынша кешенді әрекеттерді іске асыра алатын ведомстволық бағынысты ұйымдар немесе өзге құрылымдар жоқ;
- қонақжайлылық индустриясын орнықты дамуын қамтамасыз ететін туризм саласында білікті кадрлардың жетіспеушілігі. Қазіргі таңда Жамбыл облысы білікті кадрлардың тапшылығымен сипат-

талады. 2019 жылдың жағдайы бойынша туристік индустрияда жұмыспен қамтылған 4,1 мың адамның тек 54 %-ында туризм саласы бойынша бейіндік білімі бар. Кадрларды даярлау, қайта даярлау және біліктілікті көтерудің төмен деңгейі, қызмет көрсету саласында және туризм индустриясы объектілерінде білікті мамандардың жоқтығы, сондай-ақ қонақжайлылық индустриясы кадрларын аттестаттау жүйесінің болмауы саланың дамуын айтарлықтай тежеп келеді.

– Жамбыл облысының туризм саласы негізінен кадрлардың жылыстауын итермелейтін еңбек ақының төмен деңгейімен сипатталады. Ресми статистикалық деректер бойынша Жамбыл облысының экономикасындағы барлық ұйымдардың жұмысшыларының орташа айлық атаулы есептелген жалақысы 2019 жылы 61 343 теңгені құрады, бұл ретте «орналастыруды ұйымдастыру бойынша қызметтер» түрі бойынша дәл осы көрсеткіш 44 538 теңге деңгейінде, орташа қазақстандық мәннен тек 37,6 %-ды құрайды;

– сондай-ақ, өңірде ішкі әуе жолдарының және шағын авиацияның жоқтығы, Балқаш көлінде дамыған жолаушылар кеме жолының болмауы, жол бойындағы туристік инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы Жамбыл облысы бойынша бұқаралық демалыс пен саяхатқа деген тұтынушылық сұранысты және жаңа туристік өнімдерді қалыптастыруды тежейтін кері фактор болып табылады.

– Ұлы Жібек жолының Жамбыл облысына қарасты бөлігіндегі бірегей және атаулы тарихи орындардың, көрнекі жерлердің бір-бірінен едәуір алшақтығы және жетуге жолы қиын.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ (ҚОРЫТЫНДЫ)

Осыған байланысты туризмді Жамбыл облысы экономикасының жүйе құраушы саласына айналдыру, оның туристік әлеуетін ұтымды пайдалану үшін келесі міндеттер мен жобаларды шешу қажеттілігі туындайды:

1. Қолда бар әлеует негізінде орталығы Тараз қаласы болатын туризмнің өңірлік тарихи-мәдени кластерін құру. «Ұлы Жібек жолы» халықаралық жобаға біріктіру мүмкіндігімен жергілікті туристік маршруттарды қалыптастыру, оның ішінде туризмнің тарихи-мәдени, этникалық, гастрономиялық, қолөнершілік, және іс-шаралар түрлерінің маршруттары, сондай-ақ жаңа көлік маршруттарын және орталықтарын ұйымдастыру.

2. Аудандарда қазақ халқының мәдениетімен толықтай танысуға мүмкіндік беретін арнайы эко-турлар, археологиялық бағыттағы турларды, түрлі жәрмеңкелер мен шеберлік орталықтарын ұйымдастыру. Сонымен бірге «Экоауыл», «Экоферма», «Қолөнершілер қалашығы», «Тарихи қоныс» турөнімдердің үлгілік модельдерін және басқа да археологиялық турларды, жәрмеңкелерді әзірлеу және «Экоферма», «Аграрлық-туристік кешен», «Тарихи қоныс», «Шеберлер қалашығы» турөнімдердің үлгілік модельдерін әзірлеу арқылы қазақ халқының мәдениеті мен тыныс-тіршілігімен етене таныстыру.

3. Облыстың қалалары мен аудандарында өңірлік дамудың басым бағыттары бойынша студенттер мен оқушыларға арналған хостелдер желісін, халықаралық жастар лагерьлерін, жыл бойы білім беру лагерьлерін құруды қамтитын бірегей туристік маршруттарды әзірлеу.

4. Қорғалатын табиғи аумақтар, Балқаш көлінің солтүстік-шығыс бөлігінің су рекреациясы (Мойынқұм ауданы), өзен айдыны мен Мойынқұмның шөлді аумағы базасында өңірлік табиғи туристік-рекреациялық кластерді құру. «Қонақжайлар» турөнімінің үлгілік модельдерін құру, туризм мен демалысқа арналған су маршруттарын және жағалау инфрақұрылымын дамыту, туристік объектілерге көліктік қолжетімділікті қамтамасыз ету кластердің дамуына ықпалын тигізеді. Табиғи рекреацияны дамыту үшін перспективті аумақтарға келесілер жатады

5. Орталығы Меркі ауылы болатын Меркі және Ұзынбұлақ-Арасан минералды сулар (Меркі ауылы), саумал мен апитериямен ұлттық емдеу базасында туризмнің өңірлік емдік-сауықтыру кластерін құру. Өңірлік кластерді құру жалпы және арнайы сауықтыру бағдарламаларға маманданатын жаңа қонақ үй-сауықтыру базасының құрылысын салуды қамтитын емдік-сауықтыру туризмнің инфрақұрылымын қалыптастыруды талап етеді.

6. Этно-гастрономиялық туризмнің өңірлік кластерін құру. Осыған байланысты жергілікті тұрғындарға да, «сыртқы әлемге» де белгілі, танымал локальды өзіндік ерекшеліктерді қайта таныстырудан тұратын аумақтардың геомәдени брендингін дамыту қажеттілігі туындайды.

Жекелеген аудандардың табиғи өзгешелігінің көптеген белгілері бар Жамбыл облысының этнографиялық алуандылығының арқасында осы аумақ шегінде айқын этно-гастрономиялық көрініс қалыптасқан. Облыс халқы салт-дәстүрлерді сақтап келеді, оның ішінде – аспаздық және қолөнер де бар. Бұл туристік дестинациялардың тартымдылық бейнесін құруда жергілікті брендтерді пайдалануға мүмкіндік береді, осылайша туристерді тарту бойынша жаңа құралдарды іздеудің өзекті мәселесін шешеді. Туризмді дамыту үшін әлеуетті гастрономиялық белгілерді анықтау – облыстың көптеген елді мекендерін дамытудың басым бағыты ретінде кіру туризмнің ағымын әрі қарай арттыруға негіз береді.

7. Жамбыл облысының туристік аумақтарын жылжытудың кешенді жүйесін құру (заманауи коммуникация құралдарын қолданумен және көшбасшылар пікірлерін тартумен халықаралық көрмелерге, ақпараттық және пресс-турларға қатысу арқылы туристік өнімдерді жылжыту).

8. ЖОО-да, колледждерде туристік сала мен қонақжайлылық мамандықтары бойынша білім беру бағдарламаларын енгізу, сондай-ақ туристік сала жұмысшыларының (демалыс аймақтары мен базалардың әкімгерлерінің, менеджерлерінің, қонақ үйдің қабылдау мен орналастыру қызметінің персоналының) біліктілігін арттыру бойынша сертификатталған курстар мен семинар-тренингтерді ұйымдастыру есебінен саланың кадрлық ресурсын дамыту және кәсіби әлеуетін көтеру.

9. Тұтынушылық сұраныстың тенденцияларын және табысты халықаралық тәжірибені ескеретін жаңа оқу бағдарламаларды (мысалы, «Шығыс қонақжайлылық мектебі») әзірлеу және енгізу.

10. Ерікті сертификаттау жүйесіне интеграциялауды есепке алумен «іріктеу – оқыту – бизнес-модельді құру – шаруашылық субъектіні құру» толық цикл принципі бойынша туристік индустрияның бәсекеге қабілетті субъектілерін қолдау. Туризм саласында кәсіби және рейтингтік сайыстарды ұйымдастыру және өткізу.

Осы барлық іс-шаралар экономикалық даму жолында жаңа бағыттардың қалыптасуына септігін тигізетін қызмет көрсету саласында ерекше өнімді құра отырып, Жамбыл облысында туризмнің дамуына ықпал тигізетіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Основные социально-экономические показатели по областям Республики Казахстан [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Официальный сайт]. – 2020. – URL: <https://stat.gov.kz/> (қарау уақыты: 21.05.2020).

2. Основные социально-экономические показатели по Жамбылской области Республики Казахстан. Информационно-аналитическая система Талдау [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Официальный сайт]. – 2020. – URL: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/Region/GetRegionById/255577> (қарау уақыты: 21.05.2020).

3. Проект естественно-научного обоснования по созданию особо охраняемой природной территории местного значения на территориях Т.Рыскуловского и Жамбылского районов Жамбылской области [Электронный ресурс] // КГУ «Управление природных ресурсов и регулирования природопользования Жамбылской области». ТОО «AspanTau LTD» ГЛ №01182Р от 22.01.2008 г. Алматы. – 2019. – URL: <http://adm.zhambyl.gov.kz/app/uploads/sites/12/2019/10/ENO-2019-ZHambyl-obl.pdf> (қарау уақыты: 01.11.2019).

4. Атлас регионов. Жамбылская область. [Электронный ресурс] // Интерактивный портал о туризме Казахстана. [Официальный сайт]. – 2019. – URL: <http://tourismkaz.kz/ru/objects/%D0%96%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D1%8B%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C/75> (қарау уақыты: 15.11.2019).

5. Паспорт социально-экономического развития Жамбылской области за 2019 год. // ГУ «Отдел экономики и бюджетного планирования Жамбылской области». – Тараз, 2019. – 156 с.

6. Ердаuletов С. Р. География туризма Казахстана. – Алматы: Галым, 2017. – 192 с.

7. ЮНЕСКО расширило список всемирного наследия за счет казахстанских объектов [Электронный ресурс] // Онлайн портал законодательной базы Республики Казахстан [Официальный сайт] – 2019. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36671634#pos=0;0 (қарау уақыты: 01.11.2019).

8. Ошанов О. Ж. Тараз – Жемчужина Шёлкового пути (Краткая история города Тараз: от Гуннской Орды до Республики Казахстан). — Алматы: Таймас, 2014. – 296 с.
9. Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Под общ. ред. Б. А. Байтанаева. – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2017. – С. 296–297.
10. Байпаков К.М., Воякин Д.А. Новые памятники Казахстана в списке Всемирного наследия Юнеско // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: Series of Social and human Sciences. – 2015. – Vol. 6. – № 304. – С. 128–143.
11. Энциклопедия о сакральных местах Казахстана [Электронный ресурс] // Рухани Жаңғыру [web-сайт]. – URL: <http://ruh.kz/ru/news/sobytiya/2278> (қарау уақыты: 29.05.2020).
12. 100 общенациональных сакральных объектов Казахстана. [Электронный ресурс] // IQAP.KZ – онлайн-журнал о духовно-нравственном наследии Великой Степи [web-сайт]. – URL: <https://clck.ru/TKPVE> (қарау уақыты: 29.05.2020).
13. Официальный сайт Акимата Жамбылской области [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.zhambyl.gov.kz/ru/news/dostoprimechatelnosti/264> (қарау уақыты: 23.07.2020).
14. Официальный сайт санатория «Merke Radon» [Электронный ресурс]. – URL: <http://merke-radon.kz/o-sanatorii/> (қарау уақыты: 09.04.2020).
15. Фестиваль «Тараз – город ремесленников на Великом Шелковом пути» [Электронный ресурс] // zhambylnews – Первое информационное агентство Жамбылской области [Офиц. сайт]. – 2020. – URL: <http://ru.zhambylnews.kz/lentanews/51827-festival-taraz-gorod-remeslennikov-na-velikom-shelkovom-puti-sostoitsya-v-oktyabre-v-zhambylskoj-oblasti.html> (қарау уақыты: 09.12.2020).

REFERENCES

1. “Osnovnye social'no-ekonomicheskie pokazateli po oblastyam Respubliki Kazahstan” (2020), Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics, available at: <https://stat.gov.kz/> (accessed: May 21, 2020) (In Russian).
2. “Osnovnye social'no-ekonomicheskie pokazateli po ZHambylskoj oblasti Respubliki Kazahstan. Informacionno- analiticheskaya sistema Taldau” (2020), Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics, available at: <https://taldau.stat.gov.kz/ru/Region/GetRegionById/255577> (accessed: May 21, 2020) (In Russian).
3. “Proekt estestvenno-nauchnogo obosnovaniya po sozdaniyu osobo ohranyaemoj prirodnoj territorij mestnogo znacheniya na territoriyah T.Ryskulovskogo i Zhambylskogo rajonov Zhambylskoj oblasti” (2019), MPI “Management of natural resources and environmental management of the Zhambyl region”. LLP “AspanTau LTD” GL No. 01182P dated January 22, 2008 Almaty, available at: <http://adm.zhambyl.gov.kz/app/uploads/sites/12/2019/10/ENO-2019-ZHambyl-obl.pdf>. (accessed: November 01, 2019) (In Russian).
4. “Atlas regionov. Zhambylskaya oblast” (2019), available at: <http://tourismkaz.kz/ru/objects/%D0%96%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D1%8B%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C/75> (accessed: November 15, 2019) (In Russian).
5. “Pasport social'no-ekonomicheskogo razvitiya Zhambylskoj oblasti za 2019 god” (2019), State Institution “Department of Economics and Budget Planning of the Zhambyl Region”, Taraz, 156 p. (In Russian).
6. Erdavletov S. R. (2017), “Geografiya turizma Kazahstana”, Galym, Almaty, 192 p. (In Russian).
7. “UNESKO rasshirilo spisok vseirnogo naslediya za schet kazahstanskih ob"ektov” (2019), available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36671634#pos=0;0 (accessed: November 01, 2019) (In Russian).
8. Oshanov O. Zh. (2014), “Taraz — Zhemchuzhina Shyolkovogo puti (Kratkaya istoriya goroda Taraz: ot Gunnskoj Ordy do Respubliki Kazahstan)”, Tajmas, Almaty, 296 p. (In Russian).
9. “Sakral'naya geografiya Kazahstana: Reestr ob"ektov prirody, arheologii, etnografii i kul'tovoj arhitektury” (2017), Edited by B. A. Bajtanaev, Institut Archeology named A. H. Margulan, Almaty, pp. 296–297 (In Russian).

10. Bajpakov K. M. and Voyakin D. A. (2015), "New sites of Kazakhstan in the World Heritage List", News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: Series of Social and human Sciences, Vol. 6, No. 304, pp. 128–143 (In Russian).
11. "Enciklopediya o sakral'nyh mestah Kazahstana", available at: <http://ruh.kz/ru/news/sobytiya/2278> (accessed: May 29, 2020) (In Russian).
12. "100 obshchenacional'nyh sakral'nyh ob"ektov Kazahstana", available at: <https://clck.ru/TKPVE> (accessed: May 29, 2020) (In Russian).
13. Official website of the Akimat of Zhambyl region, available at: <https://www.zhambyl.gov.kz/ru/news/dostoprimechatelnosti/264> (accessed: July 23, 2020) (In Russian).
14. Official site of the sanatorium "Merke Radon" (2020), available at: <http://merke-radon.kz/o-sanatorii/> (accessed: April 09, 2020) (In Russian).
15. "Taraz – gorod remeslennikov na Velikom Shelkovom puti" (2020), available at: <http://ru.zhambylnews.kz/lentanews/51827-festival-taraz-gorod-remeslennikov-na-velikom-shelkovom-puti-sostoitsya-v-oktyabre-v-zhambylskoj-oblasti.html> (accessed: December 09, 2020) (In Russian).

PROMOTION STRATEGY FOR REGIONAL TOURIST RESOURCES IN KAZAKHSTAN (on the example of Zhambyl region)

A. G. Ableeva¹, B. I. Aktymbaeva², N. Zh. Suleimenova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to study of domestic tourist resources, their analysis of the current state and material and technical base for the development of strategies and program documents for the development of tourism and hospitality at the meso-level on the example of the Zhambyl region.

Methodology. While writing this article, the authors used scientifically based methods and tools for processing statistical information. Also, the authors in their work relied on the material obtained by them in the course of full-scale field expeditionary studies as part of a team working on the town-planning project "Comprehensive scheme of territorial development of the Zhambyl region". In the analytical part, the authors studied the publications of domestic scientists and researchers, covering the development of various types of tourism in the Zhambyl region. In the process of the research, the methods of literary and publishing analysis, thematic SWOT analysis, research of sociological and statistical data, analysis of types of aggregate supply and demand, study of the risk factor of unclaimed types of tourism products adapted to the domestic tourism industry were used.

Originality / value of research. For the first time, a comprehensive study of the tourist and recreational potential of the Zhambyl region for the development of priority and promising types of tourism has been carried out, directions and mechanisms for the implementation of this direction of tourism are shown.

Findings. The promising priority types of tourism in the studied area are highlighted, the features of tourism are identified and its distinctive socio-economic activities are emphasized. The authors present the main directions of tourism development in the context of the relationship between the functional actions they perform (as a result of development) and the numerous factors that determined this development.

Keywords: territory, tourist sites, tourism, directions, gastronomic tourism, historical and cultural potential, sacred tourism, tourism infrastructure, handicraft tourism, health tourism, musical tourism.

**СТРАТЕГИЯ ПРОДВИЖЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ
ТУРИСТСКИХ РЕСУРСОВ В КАЗАХСТАНЕ
(на примере Жамбылской области)**

А. Г. Аблеева¹, Б. И. Актымбаева², Н. Ж. Сулейменова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан

²Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – изучение отечественных туристских ресурсов, их анализ современного состояния и материально-технической базы для разработки стратегии и программных документов для развития туризма и гостеприимства на мезоуровне на примере Жамбылской области.

Методология. Авторы использовали при написании данной статьи научно-обоснованные методы и инструменты обработки статистической информации. Также авторы в своей работе опирались на материал, полученный ими в ходе натурных полевых экспедиционных исследований в составе команды, работающей на градостроительном проекте «Комплексная схема территориального развития Жамбылской области». В аналитической части авторы исследовали публикации отечественных ученых-исследователей, освещающие вопросы развития разных видов туризма в Жамбылской области. В процессе исследования применялись методы литературно-издательского анализа, тематический SWOT-анализ, исследование социологических и статистических данных, анализ видов совокупного спроса и предложения, изучение фактора риска невостребованных видов туристской продукции, адаптированных к отечественной туристской отрасли.

Оригинальность / ценность исследования. Впервые проведено комплексное исследование туристско-рекреационного потенциала Жамбылской области для развития приоритетных и перспективных видов туризма, показаны направления и механизмы реализации данного направления туризма.

Результаты исследования. Выделены перспективные приоритетные виды туризма в исследуемой области, выявлены особенности туризма и подчеркнуты его отличительные социально-экономические виды деятельности. Авторами представлены основные направления развития туризма в контексте взаимосвязи выполняемых ими функциональных действий (как результат развития) и многочисленные факторы, определившие это развитие.

Установлено в рамках данного исследования, что взаимосвязь между особенностями внутренних факторов развития туризма и его функциями выражается в рамках определенной региональной единицы (района, сельского округа).

Ключевые слова: территория, туристские объекты, туризм, направления, гастрономический туризм, историко-культурный потенциал, сакральный туризм, инфраструктура туризма, ремесленнический туризм, лечебно-оздоровительный туризм, музыкальный туризм.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Аблеева Анна Геннадьевна – география ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: anna72@kaznu.kz

Актымбаева Бакыт Избасаровна – география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: bakyt.aktymbaeva@narхоз.kz

Сулейменова Назгул Жанибековна – аға оқытушы, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazygul.suleimenova@narхоз.kz

Central Asian Economic Review №6 (135) 2020

Жазылатын индекс / – 74002

Редакторлары / Редакторы – **А.Ж. Сарсембаева**
Компьютерде беттеген / Компьютерная верстка – **А.Т. Акылова**

Басуға / Подписано к печати 25.12.2020.

Пішімі / Формат 70×100¹/₈.

Көлемі б.т./ Объем 17,5 п.л. / Есептік б.т. / Уч-изд. 16,2 п.л. / Шартты б.т./ Усл. 14,3 п.л.

Таралымы / Тираж 300 дана /экз.

«Фортуна полиграф» баспасы» ЖШС / ТОО «Издательство «Фортуна полиграф»
050063, Алматы қаласы, 1-ықшам ауданы, 81-үй / 050063, г. Алматы, 1-микрорайон, д. 81.

Fpolygraf@bk.ru

Тел: +7 701 787 32 92, +7 771 574 57 05,
+7 701 940 76 86